

Філософська думка

З 1987

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері до 70-річчя Великого Жовтня вміщуємо статтю С. Т. Стегарьова «Д. З. Мануїльський про проблеми війни і миру». Під рубрикою «XXVII з'їзд КПРС і актуальні питання філософських наук» друкуємо нотатки І. М. Попової про пленум правління Радянської соціологічної асоціації.

На допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму, вміщуємо статті: Т. М. Рудницька. Бригадна форма організації праці: проблема ефективності керівника; Історія філософії і комуністичне виховання (Круглий стіл науковців Інституту філософії АН УРСР, Київського держуніверситету, ІПК викладачів суспільних наук при КДУ, редакції журналу «Філософська думка»).

Нову рубрику «Філософське розуміння людини» до Всесвітнього філософського конгресу відкриваємо статтею: О. Н. Крутова. Марксистське соціально-філософське людинознавство: теоретична постановка і практичне розв'язання проблеми.

Керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо також: В. Г. Табачковський. Принцип цілісності у пізнанні і світоглядній свідомості; В. І. Купцов, В. М. Свінціцький. Роль філософських ідей у природничо-науковому пізнанні; О. К. Шевченко. Логіко-методологічний зміст категорій в естетиці; Л. О. Зеленов. Політична культура суспільства. (До методології питання); М. І. Михальченко. Політична культура: сутність поняття, структура явища.

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 3 Травень — червень 1987

Київ Наукова думка

З М І С Т

Подолати відставання в розвитку суспільних наук	3
До 70-річчя Великого Жовтня	
Стегаров С. Т. (Рига). Д. З. Мануїльський про проблеми війни і миру	5
XXVII з'їзд КПРС і актуальні питання філософських наук	
Враження і нотатки	
Попова І. М. (Одеса). Про перебудову в соціологічній науці	13
Колонка головного редактора	
Про наукову дискусію	21
Теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму	
Рудницька Т. М. Бригадна форма організації праці: проблема ефективного керівника	23
Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики	
Табачковський В. Г. Принцип цілісності у пізнанні і світоглядній свідомості	32
Філософське розуміння людини	
Крутова О. Н. (Москва). Марксистське соціально-філософське людознавство: теоретична постановка і практичне значення проблеми	41
Історія філософії і комуністичне виховання (Круглий стіл науковців Інституту філософії АН УРСР, Київського держуніверситету, ІПК викладачів суспільних наук при КДУ, редакції журналу «Філософська думка». Закінчення)	48
Методологія наукового пізнання	
Купцов В. І. (Москва), Свінцицький В. М. Роль філософських ідей у природничо-науковому пізнанні	58
Шевченко О. К. Логіко-гносеологічний зміст категорій в естетичі	64
З історії вітчизняної філософії	
Роменець А. В. Григорій Сковорода і проблема людського самопізнання: традиції і новаторство	71
Жижченко В. П. (Дніпропетровськ). Порівняльний аналіз поглядів Г. С. Сковороди і Р. Оуена на працю	79
Діалоги	
Зеленов Л. О. (Горький). Політична культура суспільства. (До методології питання)	85
Михайленко М. І. Політична культура: сутність поняття, структура явища	88
Роздуми над книгою	
Поляков Л. В. (Москва). З історії розвитку філософських ідей на Україні	94
Наукове життя	

IX Всесоюзна нарада з логіки, методології і філософії науки

Гардашук Т. В., Кравченко О. М. На секціях «Основи біологічних наук» і «Основи фізичних наук»	99
Хроніка наукового життя	20, 21

Рецензії

Тарасенко М. Ф. Методологічне дослідження структури особи	104
Держалюк М. С. Дьердь Лукач—видатний мислитель ХХ століття	105
Голиценко Т. С. Дослідження світогляду давніх слов'ян	107
Сохань Л. В., Титаренко Т. М. Виник у процесі історичного становлення психології	109
Пищик Ю. Б., Рыбачук М. Ф. Викриття реакційно-консервативного блоку буржуазної філософії і фідейзму	112
Михальов В. П., Шморгун О. О. Методологічні проблеми аналізу літературно-художньої цінності	113
Личковах В. А. (Чернігів). Духовні горизонти мистецтва	115
Книжкова полиця	70, 117
Мікрореферати	120
Резюме англійською мовою	118

СОДЕРЖАНИЕ

Преодолеть отставание в развитии общественных наук, с. 3. К 70-ЛЕТИЮ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ. Стегарева С. Т. (Рига). Д. 3. Мануильский о проблемах войны и мира, с. 5. XXVII СЪЕЗД КПСС И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФИЛОСОФСКИХ НАУК. Впечатления и заметки. Попова И. М. (Одесса). О перестройке в социологической науке, с. 13. КОЛОНКА ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА. О научной дискуссии. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОЦИАЛИЗМА. Рудницкая Т. Н. Бригадная форма организации труда: проблема эффективного руководителя, с. 23. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. Табачковский В. Г. Принцип целостности в познании и мировоззренческом сознании, с. 32. ФИЛОСОФСКОЕ ПОНИМАНИЕ ЧЕЛОВЕКА. Крутова О. Н. (Москва). Марксистское социально-философское человекознание: теоретическая постановка и практическое значение проблемы, с. 41. История философии и коммунистическое воспитание (Круглый стол ученых Института философии АН УССР, Киевского государственного университета, ИПК преподавателей общественных наук при КГУ, редакции журнала «Философская думка». Окончание), с. 48. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. Куцов В. И. (Москва), Свицицкий В. Н. Роль философских идей в естественно-научном познании, с. 58. Шевченко А. К. Логико-гносеологическое содержание категорий в эстетике, с. 64. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. Роменец А. В. Григорий Сковорода и проблема человеческого самопознания: традиции и новаторство, с. 71. Жижченко В. П. (Днепропетровск). Сравнительный анализ взглядов Г. С. Сковороды и Р. Оуэна на труд, с. 78. ДИАЛОГИ. Зеленов Л. А. (Горький). Политическая культура общества. (К методологии вопроса), с. 85. Михальченко Н. И. Политическая культура: сущность понятия, структура явления, с. 88. РАЗМЫШЛЕНИЯ НАД КНИГОЙ. Поляков Л. В. (Москва). Из истории развития философских идей на Украине, с. 94. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. IX Всесоюзное совещание по логике, методологии и философии науки. Гардашук Т. В., Кравченко А. М. На секции «Основы биологических наук» и «Основы физических наук», с. 99. Хроника научной жизни, с. 20, 21. РЕЦЕНЗИИ. Тарасенко М. Ф. Методологическое исследование структуры личности, с. 104. Держалюк М. С. Дьердь Лукач — выдающийся мыслитель ХХ века, с. 105. Голиценко Т. С. Исследование мировоззрения древних славян, с. 107. Сохань Л. В., Титаренко Т. М. Поступок в процессе исторического становления психологии, с. 109. Пищик Ю. Б., Рыбачук Н. Ф. Разоблачение реакционно-консервативного блока буржуазной философии и фидейзма, с. 112. Михалев В. П., Шморгул А. А. Методологические проблемы анализа литературно-художественной ценности, с. 113. Личковах В. А. (Чернигов). Духовные горизонты искусства, с. 115. Книжная полка, с. 70, 117. Микрорефераты, с. 120. РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ, с. 118.

ПОДОЛАТИ ВІДСТАВАННЯ В РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНИХ НАУК

**ЦК Компартії України розглянув питання «Про хід перебудови
в інститутах секції суспільних наук АН УРСР
відповідно до вимог XXVII з'їзду КПРС»**

У прийнятій постанові відзначається, що, виконуючи рішення XXVII з'їзду КПРС, наукові колективи визначили пріоритетні напрями досліджень, почали їх розробку. Створено ряд праць у галузі філософії, економічної теорії, історії, права, мовознавства, міжнародної проблематики, які здобули визнання. Внесено пропозиції щодо вдосконалення господарського механізму, перебудови структури і методів економічного управління.

Разом з тим з позицій січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС ясно видно, що темпи і якість роботи, яка проводиться, не повною мірою відповідають вимогам перебудови і кадрової політики партії. Без належної наполегливості виконується постанова ЦК Компартії України про роботу інститутів секції суспільних наук АН УРСР. Дослідження інститутів економічного профілю все ще відстають від запитів господарських перетворень. Слабо вивчаються багато назрілих проблем політичної економії. Філософи багато в чому зайняті віддаленими від практики питаннями на шкоду дослідженню актуальних проблем сучасності, недостатньо аналізують суперечності соціалістичного суспільства. Не досягнуто очікуваного підвищення ефективності досліджень соціологів. Правознавці мало уваги приділяють розробці проблем розвитку соціалістичної демократії і самоврядування. У працях істориків фактологізм продовжує переважати над аналізом історичного досвіду, не подолано кон'юнктурного підходу до висвітлення подій. Літературознавці та мистецтвознавці глибоко не вивчають реальних процесів сучасного духовного життя суспільства, питань соціології літератури і мистецтва. Не забезпечується оперативний відгук суспільних наук на потреби життя. Повільно виконуються доручення ЦК Компартії України про підготовку пропозицій щодо використання результатів суспільствознавчих досліджень у практиці. Не виявляють належного інтересу до реалізації раціональних пропозицій учених планово-господарські органи та інші відомства.

Дуже мляво йде перебудова в інститутах археології, мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Тут не створено атмосфери принциповості, взаємної вимогливості, відкритого виявлення недоліків та упущень, не вистачає критики і самокритики. Багато наукових підрозділів тупцюють на місці, не дають приросту нових ідей, які рухають науку вперед. Мало що змінилося в роботі партійних організацій. В інститутах економіки, археології, філософії, мистецтвознавства, фольклору та етнографії вони працюють за звичними схемами, безініціативно.

У багатьох інститутах допускаються серйозні прорахунки в роботі з кадрами. Явні диспропорції склалися в їхній віковій структурі. Не сформовано реального резерву керівників, простежується тенденція старіння наукових співробітників. Не підвищується ефективність роботи аспірантури. Все ще незначною є роль суспільствознавчих журналів в активізації наукового життя республіки.

Особлива відповідальність за повільну перебудову діяльності інститутів лежить на керівництві секції суспільних наук. Позначилась явно вичікувальна позиція, небажання змінювати звичні форми і методи роботи з кадрами, управління науковими колективами, бракує гостроти і принциповості в оцінці недоліків та прорахунків. Віце-президент АН УРСР т. Лукінов І. І. не охоплює дійовим особистим впливом усі підрозділи секції. Академік-секретар відділення економіки т. Шлепаков А. М. не забезпечує координації найважливіших економічних досліджень. Академік-секретар відділення історії, філософії і права т. Бабій Б. М. глибоко не вникає в діяльність інститутів. Академік-секретар відділення літератури, мови і мистецтвознавства т. Русанівський В. М. не вимогливий до керівництва інститутів, завідуючих відділами. Слід істотно додати в роботі керівникам інститутів. Без належної відповідальності ставляться до своїх обов'язків деякі заступники директорів і завідуючі відділами. Як і раніше, не відповідає сучасним вимогам матеріально-технічна база багатьох наукових установ секції.

Центральний Комітет Компартії України звернув увагу президії АН УРСР (тт. Патон Б. Є., Лукінов І. І.) на серйозні недоліки в роботі, повільність і ненаполегливість у перебудові діяльності інститутів секції суспільних наук АН УРСР.

Керівництву секції суспільних наук АН УРСР, директорам інститутів і секретарям партійних організацій доручено глибоко і самокритично проаналізувати роботу і вжити енергійних заходів для усунення недоліків.

Першорядне завдання суспільствознавців полягає в тому, щоб зосередити всі сили і засоби на виконанні рішень XXVII з'їзду партії, постанови ЦК КПРС «Про журнал «Коммунист», розвитку марксистсько-ленінської теоретичної думки в республіці, підвищенні впливу суспільних наук на розв'язання назрілих практичних питань. У науковій роботі необхідно віддавати пріоритет дослідженню сучасних процесів прискорення соціально-економічного та духовного розвитку країни і проблемам, які, як зазначалось на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, трактувались спрощено, нерідко з вихолощуванням їх теоретичної глибини і значимості. Держплану УРСР, заінтересованим міністерствам і відомствам спільно з Академією наук УРСР запропоновано розробити чітку систему впровадження в плановому порядку в господарську та ідеологічну практику найважливіших науково-дослідних розробок з суспільних наук.

ЦК Компартії України доручив президії АН УРСР, секції суспільних наук АН УРСР перебудувати роботу з кадрами відповідно до вимог січневого (1981 р.) Пленуму ЦК КПРС. Необхідно своєчасно розв'язувати назрілі кадрові питання, замінити тих керівників, які неспроможні забезпечити доручену ділянку, залишаються байдужими до змін, що відбуваються. Київському міськкому, обкомам Компартії України доручено посилити ділову допомогу партійним організаціям інститутів секції суспільних наук, їх філіалів, відділень і відділів у здійсненні перебудови роботи наукових колективів.

Президії АН УРСР, Київському міськвиконкому, Ворошиловградському, Івано-Франківському, Харківському, Чернівецькому облвиконкомам запропоновано вжити невідкладних заходів щодо поліпшення умов для плідної роботи вчених, зміцнення матеріально-технічної бази інститутів, їх філіалів, відділень і відділів. У встановленому порядку повинні бути внесені пропозиції про створення Інституту соціології АН УРСР, Центру наукової інформації з суспільних наук АН УРСР з бібліотекою і сховищем рукописів.

С. Т. Стегарьов

Д. З. МАНУЇЛЬСЬКИЙ ПРО ПРОБЛЕМИ ВІЙНИ І МИРУ

СТЕГАРЬОВ Сергій Тимофійович — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри наукового комунізму Ризького вищого військово-політичного училища, підполковник. Спеціалізується в галузі наукового комунізму. В нашому журналі виступає вперше.

70 років Радянської влади — це 70 років послідовного здійснення лєнінського курсу миру, політики мирного співіснування, боротьби з імперіалістичною агресією і силами мілітаризму за мир і соціальний прогрес. Від перших днів звершення Великої Жовтневої соціалістичної революції все прогресивне людство вітало миролюбну політику першої в світі держави робітників і селян, її активну боротьбу за мир і безпеку народів. У новій історичній обстановці питання про війну і мир стало «наріжним питанням всієї політики всіх країн земної кулі»¹.

Особливо гостро постала ця проблема в наші дні, коли загроза нової ракетно-ядерної світової війни, котра відкрито готується реакційними силами імперіалізму і насамперед США, ставить під сумнів саме існування цивілізації і життя на Землі. «Найгостріша проблема, що стоїть перед людством, — це проблема війни і миру»². Нині «розвиток світових подій лідійшов до такої межі, коли потрібні особливо відповідальні рішення, коли бездіяльність або зволікання в діях злочинні, бо йдеться сьогодні про збереження цивілізації і самого життя»³.

Для відвернення ядерної катастрофи потрібні зусилля всіх народів, держав і урядів планети. Проте агресивні кола імперіалізму, передусім США, не тільки не виявляють волі до миру, готовності ділом відповісти на зовнішньополітичні ініціативи, які містяться в Заяві Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова від 15 січня 1986 року, а, більше того, продовжують нагнітати міжнародну напруженість, нарощувати ядерний потенціал, здійснювати плани «зоряних воєн».

Радянська програма миру передбачає повну і повсюдну ліквідацію ядерної зброї до 2000-го року, звільнення людства від загрози самознищення, забезпечення надійної безпеки нинішнім і майбутнім поколінням. Апологети імперіалізму, неспроможні протиставити сміливим і новаторським положенням радянської програми реальні і хоч якоюсь мірою обґрунтовані альтернативи, відроджують і на всі лади переспі-

¹ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції // Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 140.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу : (Нова ред.) // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 162.

³ Правда.— 1985.— 28 нояб.

вують старий, давно струхлявілий міф про «радянську воєнну загрозу», звинувачують країни соціалізму в гонці озброєнь, а світовий революційний процес розглядають як джерело міжнародної напруженості.

Важливе значення для обгрунтованої критики буржуазних і опортуністичних поглядів мають праці основоположників марксизму-ленінізму, осмислення досвіду теоретичної і практичної діяльності КПРС, братніх комуністичних і робітничих партій, видатних представників світового комуністичного і робітничого руху.

Одним із них був професійний революціонер, визначний партійний і державний діяч, один з керівників Комінтерну, дипломат і вчений, пристрасний борець за мир Дмитро Захарович Мануїльський (1883—1959). В його працях, виступах, статтях, котрі становлять собою яскравий приклад пропаганди і захисту марксистсько-ленінських ідей, зразок наукового аналізу світового революційного процесу в нових історичних умовах, розглядаються питання про соціально-політичну сутність і джерела воєн, подається їх класифікація, показано співвідношення війни, миру і пролетарської революції.

Розкриваючи війну як соціально-політичне явище, Д. З. Мануїльський виходить з марксистсько-ленінського положення про те, що війна є продовженням політики класів насильственими засобами. Тому джерела воєн, відзначав він у листі до ліванського делегата Маліка на його промову в Політичному Комітеті ООН від 23 листопада 1949 р., полягають не в психологічних особливостях людини, не в наявності двох протилежних суспільних систем та їх ідеологічної боротьби, а криються в самій сутності капіталістичного суспільства, агресивній політиці експлуататорських класів. «Причина воєн, — підкреслював він, — є боротьба за зовнішні ринки, за експорт капіталу, за новий переділ уже територіально поділеного між великими капіталістичними державами світу»⁴. Прагнення імперіалізму розв'язати свої внутрішні суперечності збройними засобами, пояснював Д. З. Мануїльський, неухильно призводить «до найбільших конфліктів між капіталістичним світом і СРСР і, нарешті, до величезних зіткнень класів»⁵.

Як бачимо, в основі аналізу Д. З. Мануїльським сутності війни — марксистсько-ленінські вимоги конкретно-історичного і класового підходу до розгляду суспільних явищ. Виходячи з основних суперечностей сучасності, він вирізняв такі типи воєн: між країнами, що належать до протилежних суспільних систем; громадянські війни; національно-визвольні війни між народами, які борються за своє національне визволення, і імперіалістичними державами; війни між капіталістичними державами. В його працях показано класово-політичну природу справедливих воєн і водночас розкрито антинародний, реакційний характер несправедливих. До останніх він залічував: реакційні війни імперіалістичних держав проти СРСР та інших країн соціалізму; громадянські, що їх веде буржуазія проти робітничого класу; війни з метою відкритого грабунку колоній та їх поділу; війни капіталістичних держав між собою за новий переділ уже поділеного світу.

Захищаючи свої інтереси і завоювання, народи, відзначав Д. З. Мануїльський, вступають у справедливі війни. Це — війни на захист соціалістичної Батьківщини; революційні війни пролетаріату проти експлуататорських класів; національно-визвольні — на захист суверенітету капіталістичної країни, яка зазнала імперіалістичної агресії. Такі війни, вважав Д. З. Мануїльський, є відповіддю на зовнішнє збройне насильство або на внутрішній опір реакційних сил.

Велике ідеологічне і морально-політичне значення в нинішніх умовах набувають положення про соціально-політичну сутність воєн на

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4669, оп. 1, д. 98, арк. 11.

⁵ Мануїльський Д. З. Конец капиталистической стабилизации и мировой революционный подъем. Об итогах XII пленума ИККИ : Докл. на Моск. партактиве, 21 окт. 1932 г. — М., 1932. — С. 4.

захист соціалістичної Батьківщини, викладені в працях Д. З. Мануїльського. Він обґрунтовує справедливий, всенародний та інтернаціональний характер таких воєн. Перемігшому пролетаріатові від перших днів доводиться захищатись від спроб внутрішньої і зовнішньої реакції ліквідувати за допомогою збройної сили завоювання народу. Війни на захист соціалістичної держави не спрямовані на ущемлення суверенітету інших країн, не є виявом «комуністичної загрози», як це намагаються довести буржуазні ідеологи. Захист соціалістичної Вітчизни, підкреслював Д. З. Мануїльський у доповіді на XVIII з'їзді ВКП(б), «для радянського народу, для трудящих усього світу, для всього передового і прогресивного людства, найсправедливіша священна війна...»⁶. У такій війні вирішується історична доля соціалізму, прогресивних тенденцій суспільного розвитку.

Обстоюючи марксистсько-ленінське положення про справедливі війни, Д. З. Мануїльський різко критикував пацифістів, котрі вважали будь-яку війну злом. У промові на XV з'їзді ВКП(б) він зазначив, що пацифізм (як щодо війни, так і щодо революції) становить собою серйозну небезпеку для пролетаріату, бо дає змогу буржуазії під виглядом лозунгів про «мир», «справедливість», «захист від комуністичної загрози» приховувати і виправдовувати підготовку і ведення воєн, послаблювати революційну активність пролетаріату, озброюватись самій і роззброювати робітників. «Під знаком пацифізму, — говорив Д. З. Мануїльський, — відбувається нині озброєння буржуазії проти трудящих мас»⁷.

Роз'яснення нетотожності боротьби за мир з пацифізмом потрібне для чіткого політичного орієнтування народних мас, для осмислення ними класових позицій, розстановки сил у світі чи регіоні, виявлення справжніх політичних цілей тих чи тих партій, класів, держав. Ці ідеї Д. З. Мануїльського актуальні і в наші дні. Так, наприклад, у світовому антивоєнному русі, котрий сформувався як такий в середині 60-х років, певний час досить відчутними були пацифістські тенденції, що базувалися на концепції «однакової вини наддержав» у гонці озброєнь. Лише на початку 80-х років тут почало зміцнюватись розуміння того, що справжнім її ініціатором є США і їх союзники по НАТО. Потрібні були і час, і значні зусилля з боку СРСР, країн соціалістичної співдружності, щоб зламати стереотипи старого політичного мислення.

Щоб приховати справжні джерела воєнної небезпеки, апологети імперіалізму прагнуть довести, нібито марксизм-ленізм як революційне вчення пролетаріату має війну за єдиний засіб переходу від капіталізму до соціалізму, зводять наклепи на Радянський Союз, соціалістичні країни, намагаються розпалити ненависть до них, звинуватити їх у «експансіонізмі», прагненні до «встановлення світового панування».

Однак основоположники марксизму-ленізму ніколи не пов'язували підготовку до звершення пролетарської революції і її саму з війною; більше того, завжди закликали до уникнення кровопролиття. В. І. Ленін підкреслював, що війни і революції, котрі часто-густо йшли в історії поруч, не мають причинно-наслідкового зв'язку. Розглядаючи імперіалістичну війну як надзвичайно серйозний фактор назрівання революційного вибуху, він рішуче відкидав ідею про те, що пролетарську революцію можна звершити тільки в умовах війни.

Д. З. Мануїльський у своїй теоретичній і практичній діяльності послідовно обстоював і втілював в життя цю ленінську думку. Можна відзначити такі моменти розуміння ним проблеми співвідношення імперіалістичної війни і пролетарської революції.

По-перше, буржуазія з метою відвернення або розгрому революції, ліквідації наслідків її переможного ходу розв'язує як громадянські вій-

⁶ Мануїльський Д. З. Доклад делегации ВКП(б) в ИККИ на XVIII съезде ВКП(б). — М., 1939. — С. 44.

⁷ XV съезд ВКП(б): Стенограф. отчет: В 2-х ч. — М., 1961. — Ч. 1. — С. 753.

ни проти свого народу, так і загарбницькі — проти країн, які стали в результаті переможних революцій на шлях соціалізму. Реакція прагне розгромити революційні сили, відновити або зміцнити своє панування, будь-якими засобами не припустити зміцнення диктатури пролетаріату. Так було в Росії у 1918—1920 роках, писав Д. З. Мануїльський, так було і в Іспанії у 1936—1939 роках, в Греції у 1944—1949 роках, де внутрішня реакція, вдавшись до збройної допомоги Великобританії, придушила революційний рух.

Цілям ліквідації завоювань соціалістичної революції, відзначав учений і партійний публіцист, служать інтервенції і війни, розв'язувані міжнародним імперіалізмом. Прикладом таких спроб є військовий союз 14-ти капіталістичних держав проти молодої Країни Рад, навала на СРСР в 1941—1945 роках тих держав, де встановилися фашистські і профашистські режими. І нині імперіалізм вдається до тих же способів і засобів придушення революційних і національно-визвольних рухів. Ганебними сторінками історії стали криваві війни американських імперіалістів у Кореї і В'єтнамі, багаторічна блокада Куби, зневажання законних прав палестинського народу, інтервенція в Лівані, збройне загарбання беззахисної Гренади, агресивні дії проти Нікарагуа і Лівії, інші численні злочини.

За допомогою загарбницьких воєн буржуазія прагне не тільки здобути нові ринки збуту, сфери прикладення капіталу, дешеву сировину. Її метою є також придушення революційної активності мас, відвернення народів від розв'язання внутрішніх капіталістичних суперечностей. Царський режим Росії, відзначав Д. З. Мануїльський, свого часу зі страху перед революцією викликав російсько-японську війну. Крім того, писав він, за рахунок награваного буржуазія намагається «відкупитись» від справедливих вимог трудящих, нейтралізувати революційне піднесення мас певним поліпшенням їхнього добробуту.

Скориставшись з умов воєнного часу, які дають змогу вдатись до жорстоких репресій, буржуазія завжди посилює наступ на революційний рух, робить спроби дезорганізувати його. «Сама європейська війна, — зауважував Д. З. Мануїльський в 1918 р., — була найгострішою формою реакції імущих класів проти міжнародного руху пролетаріату. Це було «освячене традицією релігії», «батьківщини», по-диявольськи жорстоко проведене масове катування пролетаріату, яке мало б покінчити на довгі роки зі зрослим за чверть століття існування Інтернаціоналу в серйозну силу робітничим рухом»⁹. Граючи на націоналізмі і псевдопатріотизмі, буржуазія нацьковує пролетаріат різних країн один на одного і тим самим роз'єднує революційні сили. Тому такою нагальною для справи революції є необхідність відновлення і зміцнення тісних зв'язків міжнародного пролетаріату, котрий, як підкреслював Д. З. Мануїльський у 1920 р., був поділений імперіалістичною війною за чотири роки не лише окопами, а й «сталевими багнетами і горами трупів»¹⁰.

Разом з тим розв'язані імперіалістами війни, зумовлюючи визрівання революційної ситуації, можуть виступати і прискорювачами пролетарської революції (саме прискорювачами, а не причиною, підкреслював Д. З. Мануїльський). Імперіалістична війна, надто поразки в ній, доводять до граничного напруження класову боротьбу, посилюють «генеральне розмежування» антагоністичних класів, сил імперіалізму і сил визвольних, антиімперіалістичних. Це граничне загострення суперечностей капіталізму може за певних умов завершитись революційним вибухом. Так, наприклад, у роки першої світової війни в ряді капіталістичних країн, писав історик і публіцист у статті «Перемога соціалізму в СРСР і рух народного фронту», особливо в країнах, які зазнали по-

⁹ Мануїльський Д. З. Две революции // Правда. — 1918. — 14 февр.

¹⁰ Див.: ЦДАЖР УРСР, ф. 4669, оп. 1, д. 49, арк. 3.

разки в імперіалістичній війні, наявна була революційна ситуація. «Правлячі класи випустили з рук кермо управління народами: народи не хотіли жити по-старому, їхня революційна активність вирувала, втягуючи в політичну боротьбу найвідсталіші політичні верстви»¹¹.

Слід зазначити, що погляди Д. З. Мануїльського на дану проблему помітно еволюціонували (відповідно до змін у міжнародному становищі в 20—30-х роках) і він прямо вказував, що змушений був переглянути свої оцінки внаслідок настання нової політичної ситуації в світовому розвитку. Так, до середини 20-х років Д. З. Мануїльський, виходячи з досвіду попередніх революцій (1871, 1905, 1917-го років), вважав найімовірнішою умовою нового революційного вибуху обстановку війни. Безперечним є те, писав він у 1925 р. в статті «До підсумків пленуму ВККІ», що «найімовірнішим новий всеєвропейський революційний вибух можна вважати тільки в обстановці війни. Починаючи з Паризької Комуні, найбільші революційні рухи завжди пов'язувались з війнами»¹². Однак в подальшому очікування соціалістичної революції тільки у зв'язку з війною Д. З. Мануїльський вважав серйозною помилкою. Вказуючи на істотний зв'язок між ними, котрий полягає в тому, що «найімовірніше... нова війна потягне за собою революційні повстання пролетаріату в цілому ряді капіталістичних країн», він у промові на VII пленумі ВККІ піддав різкій критиці вельми поширену на той час думку Бухаріна, згідно з якою нові переможні битви пролетаріату можуть розігратись тільки в результаті світової війни. «...Було б граничним фаталізмом, — рішуче заявляв Д. З. Мануїльський, — уявляти собі справу так, що це єдиний шлях до соціальної революції»¹³. Неважко помітити, що «ультрареволюційні» заклики до світової війни мали певний резонанс у деяких комуністичних партій у 60—70-х роках. Критика їх актуальна й нині, коли буржуазні й опортуністичні ідеологи звинувачують марксистсько-ленінські партії в прихильності до збройного насильства, в заінтересованості у війні.

Марксизм-ленінізм завжди виходив з того, що саме мирні умови найсприятливіші для революційного процесу. З одного боку, мирні умови дають можливість трудящим, очолюваним комуністами, використати для підготовки революційних перетворень усі ті демократичні права й завоювання, яких домогся робітничий клас у тривалій боротьбі проти експлуататорів. З другого ж боку, можлива поразка соціалістичної революції, як правило, приводить до встановлення в країні реакційного, антинародного режиму, який здійснює політику воєн і репресій. Придушуючи революційні сили, буржуазія тим самим усуває останні перешкоди, що заважають їй проводити реакційну внутрішню й експансіоністську зовнішню політику. Ще в 1923 р. Д. З. Мануїльський попереджав, що з розгромом німецького революційного руху міжнародний імперіалізм розв'язав би собі руки для нових воєн. Наступні події підтвердили правильність цієї думки. Придушивши революційні сили й установивши реакційні, фашистські уряди в Італії, Німеччині, Японії та інших країнах, світова буржуазія кинула людство в нову, найкровопролитнішу світову війну.

Відвернення і ліквідацію воєн Д. З. Мануїльський пов'язував із звершенням соціалістичної революції. Ще на зорі Радянської влади, в 1924 р., він обстоював думку про те, що єдиним виходом із смуги імперіалістичних воєн, у яку вступив світ, може бути тільки переможна пролетарська революція. Нові світові війни, що їх розв'язують імперіалістичні держави, були б нездійсненні, за його переконанням, якби пролетарські революції в цих країнах відбулися раніше, ніж назрів збройний конфлікт між буржуазними урядами цих країн.

¹¹ Коммунистический Интернационал.— 1937.— № 10—11.— С. 24.

¹² Коммунистический Интернационал.— 1925.— № 4.— С. 13.

¹³ Пути мировой революции : Седьмой расширенный пленум ИККИ, 22 нояб.— 16 дек. 1927 г. : Стенограф. отчет : В 2-х т.— М.; Л. 1927.— Т. 2.— С. 160.

Зростання революційних сил, і насамперед перемога й зміцнення соціалізму в СРСР, саме існування якого, як відзначав Мануїльський у доповіді на III Всесоюзному з'їзді МОПР у 1931 р., «є фактором, що перешкоджає новій світовій війні»¹⁴, дали змогу VII Конгресові Комінтерну зробити висновок про можливість не тільки віддалити війну, котра вже насувалась, але й відвернути її. Для досягнення цієї мети світовому пролетаріатові, відзначав Д. З. Мануїльський у доповіді на зазначеному конгресі, потрібно, спираючись на СРСР, створити якнайширший, загальнонародний фронт для координації боротьби проти війни, фронт миролюбних сил на чолі з Країною Рад, до якого увійшли б усі антивоенні сили в національному і міжнародному масштабі.

У низці праць, особливо в доповіді на Московському і Ленінградському партактивах (1935 р.), визначний історик і партійний діяч сформулював ті основні фактори, які спричиняють наростаючі можливості відвернення нових імперіалістичних воєн. До таких факторів він залічував: економічне зміцнення першої в світі держави робітників і селян, яка стоїть на сторожі миру; могутню Червону Армію як знаряддя боротьби міжнародного пролетаріату за мир; наявність міжнародної партії робітничого класу — Комуністичного Інтернаціоналу; здатність пролетаріату створити якнайширший народний фронт проти війни; наростання глибокої ненависті робітничого класу до воєн та їх апологетів; використання (на основі миролюбної зовнішньої політики СРСР і для цілей боротьби проти війни) позицій тих великих держав, котрі з різних причин не бажають війни та ін.

Важливе місце в теоретичній і практичній діяльності Д. З. Мануїльського посідали питання боротьби за мир. Він не тільки пропагував миролюбну політику СРСР, але й активно втілював її в життя. Проводячи у складі мирної делегації РРФСР (1918 р.) переговори на Україні з представниками німецьких окупаційних властей і Центральної Ради, очолюючи комісію Червоного Хреста по репатріації російських солдатів із Франції (1919 р.), будучи членом делегації Країни Рад на мирних переговорах із польським буржуазним урядом у Мінську і Ризі (1920 р.), працюючи в Комінтерні (1922—1943 рр.), виступаючи на міжнародних конференціях у Сан-Франціско (травень 1945 р.) і Парижі (1946 р.), очолюючи делегацію УРСР на перших чотирьох сесіях Генеральної Асамблеї ООН (1946—1949 рр.), нарешті, на посту міністра іноземних справ УРСР — скрізь і завжди він пристрасно боровся за мир, послідовно обстоював на міжнародній арені миролюбний курс Радянського Союзу.

Обстоюючи ленінські ідеї мирного співіснування держав із різним суспільним ладом, Д. З. Мануїльський критикував твердження антикомуністів про неможливість співіснування капіталістичної і соціалістичної системи. «Це спростовується досвідом 32-річного існування Радянської держави, — писав він у 1949 р. — Якби агресивні капіталістичні держави не прагнули шляхом застосування воєнної сили зірвати соціалістичне будівництво в СРСР, то мирне змагання двох систем було б цілком можливим і тривалим»¹⁵. Наявність двох протилежних суспільних систем, підкреслював він, не тільки не виключає можливості їхнього співіснування, а, більше того, передбачає ділове співробітництво з питань миру, роззброєння, безпеки, торгівлі та ін.

Мирне співіснування країн з різним суспільним ладом не заперечує революційної боротьби, не є поступкою буржуазії, як це намагаються зобразити ревізіоністи. У працях Д. З. Мануїльського зазначена думка дістала всебічне розкриття. По-перше, носіями політики мирного співіснування є країни, утворені в результаті соціалістичних революцій. По-друге, умови миру дозволяють зміцнити їхню могутність і тим самим

¹⁴ Див.: ЦГАОР ССРСР, ф. 8265, оп. 1, д. 25, л. 258.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 4669, оп. 1, д. 98, арк. 12.

наблизити перспективи революційного перетворення світу: у мирному змаганні двох світових систем соціалізм має впливати власним прикладом, показувати всьому світові принципів переваги над капіталізмом. По-третє, політика мирного співіснування дозволяє соціалістичним країнам повніше реалізувати миролюбні ініціативи, які сприяють зміні співвідношення класових сил на міжнародній арені на користь революційних сил, створюють сприятливі умови для розвитку світового революційного процесу. Країни соціалізму подають інтернаціональну допомогу народам, які борються за соціальне і національне визволення; ці країни прагнуть відвернути експорт контрреволюції і тим самим стримують агресивні устремління і дії імперіалістичних кіл. По-четверте, мирне співіснування, відзначав Д. З. Мануїльський, утверджує новий тип міжнародних відносин, котрий характеризується поважанням суверенітету країн, невтручанням у їх внутрішні справи, прагненням до миру і співробітництва між народами, до відвернення воєнного насильства, воєн. Природно, такі відносини дають великою мірою свободу вибору тим чи тим народам шляху розвитку країни, її політичного устрою, що загалом сприяє піднесенню революційної активності мас, їхньому прагненню до соціального визволення.

Особливо зростає значення мирного співіснування держав, належних до різних соціальних систем, для долі народів світу в наш час. «У насиченому гострими суперечностями світі, перед лицем загрожуючої катастрофи є єдино розумний, єдино прийнятний вихід — мирне співіснування держав з різним суспільним ладом. Це не просто відсутність воєн. Це такий міжнародний порядок, при якому панувала б не військова сила, а добросусідство і співробітництво, відбувався широкий обмін досягненнями науки і техніки, цінностями культури на користь усіх народів»¹⁶.

Мирне співіснування є однією з найважливіших умов міцного миру на Землі, однак не єдиною. У вищезгаданих доповідях, виступах і статтях Д. З. Мануїльського всебічно розглянуто й інші фактори збереження і зміцнення миру між народами: посилення могутності і політичного впливу соціалістичних країн, невтомна турбота про зміцнення обороноздатності соціалізму, активна, постійна і непримиренна боротьба проти імперіалістичних воєн і джерел, що їх породжують; зміцнення міжнародного робітничого фронту боротьби проти війни; припинення гонки озброєнь, скорочення збройних сил, заборона атомної зброї, ліквідація агресивних воєнних блоків, відмова від створення на чужих територіях військових баз; строге і неухильне додержання Статуту ООН, який передбачає міжнародне співробітництво у справі підтримання миру і безпеки, поважання національного суверенітету і рівноправності всіх держав; співробітництво великих держав як основа гарантії миру; ефективна діяльність міжнародних організацій для зміцнення миру, що особливо стосується ООН; справедливе розв'язання територіальних спорів мирними засобами і встановлення кордонів між державами в такий спосіб, щоб вони не служили джерелом збройних конфліктів і приводом для воєн та ін. Як бачимо, Д. З. Мануїльський враховував і аналізував усі ті чинники мирного співіснування, які сьогодні, через 30—40 років після написання ним своїх праць, сприймаються вже як очевидні, аксіоматичні фактори зміцнення миру у світі.

Разом з тим сучасний етап світового розвитку додав до названих і низку нових чинників. Так, у розуміння проблеми співвідношення війни, миру і революційного процесу вноситься істотні зміни вступ людства в ядерний вік, чого, природно, свого часу не міг передбачити Д. З. Мануїльський.

Сучасний мілітаризм істотно відрізняється від того, яким він був у часи першої і другої світових воєн. Він набув зловісного ядерного об-

¹⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу : (Нова ред.).— С. 162.

личчя, спирається на потужнішу індустріальну базу, володіє ракетно-ядерною і космічною технікою. Воєнний бізнес, що має колосальну економічну і фінансову могутність, робить значний вплив на формування громадсько-політичного клімату в таких найбільш розвинутих капіталістичних країнах, як США, Великобританія, ФРН, Японія, Італія та ін., а також багато в чому диктує зовнішньополітичну діяльність їх урядів. У новій редакції Програми КПРС підкреслюється: «Найбільший злочин імперіалізму перед народами — розв'язана ним небувала за масштабами гонка ядерних та інших озброєнь. Вона дає монополіям нечувані прибутки. Гігантські воєнні витрати важким тягарем лягають на плечі трудящих. Монополії, що виробляють зброю, генералітет, державна бюрократія, ідеологічний апарат, мілітаризована наука, злившись у воєнно-промисловий комплекс, стали найбільш заповзатими провідниками та організаторами політики авантюризму й агресії. Зловісний союз фабрикантів смерті та імперіалістичної державної влади — це опора крайньої реакції, постійне і зростаюче джерело воєнної небезпеки, переконливе підтвердження політичної і соціально-моральної неспроможності капіталістичної системи»¹⁷.

Нині в міжнародних справах, як і в усіх загальнолюдських проблемах, не можна забувати про суперечність, яка домінує над усім іншим, — про суперечність між війною і миром, між буттям і небуттям людства. Розв'язати її може лише утвердження нового політичного мислення. Тобто в міжнародній політиці необхідно подолати спосіб мислення, стереотипи і догми, успадковані від минулого. Розраховувати на те, що «все владнається само по собі», вже не можна, хоча в світі ще чимало людей, які думають саме так. Отже, питання полягає в тому, щоб привести політичне мислення у відповідність з вимогами часу, покінути з відторгненням політики від загальнолюдських норм моралі. «Нове політичне мислення, — підкреслив М. С. Горбачов у своєму виступі на міжнародному форумі «За без'ядерний мир, за виживання людства», — покликане піднести цивілізацію на якісно новий ступінь. Уже через одне це воно — не одноразове коректування позиції, а методологія ведення міжнародних справ»¹⁸.

На XXVII з'їзді КПРС радянські комуністи виклали своє бачення миру, сформулювали його філософську концепцію, на основі якої розроблено конкретну політичну платформу побудови всеосяжної системи міжнародної безпеки. Це бачення, переведене в площину практичних рішень, і є своєрідним запрошенням до мирного змагання з будь-якою іншою соціальною системою, змагання, від якого виграють всі народи, яке є надійною основою прогресу і миру на нашій планеті.

* * *

Проблема війни, мира и пролетарской революции приобрела в современную эпоху исторического глобального противостояния сил прогресса и реакции, социализма и империализма, мира и войны особую актуальность. Вокруг нее развернулась ожесточенная идеологическая борьба. В связи с этим работы, выступления, статьи видного деятеля КПСС, международного коммунистического движения, страстного борца за мир Д. З. Мануильского по вопросам войны, мира и пролетарской революции, сыгравшие важную роль в пропаганде и защите марксистско-ленинской теории, в воспитании и сплочении международного пролетариата, всех миролюбивых сил, сохранили свою ценность и в наши дни. Они важны не только для углубленного понимания проблемы соотношения войны, мира и пролетарской революции, но и для выработки научно обоснованной позиции по отношению к войнам, ведения активной и аргументированной борьбы против буржуазных и оппортунистических фальсификаций рассматриваемой проблемы.

¹⁷ Там же. — С. 158.

¹⁸ Горбачов М. С. За без'ядерний мир, за виживання людства : Виступ на міжнародному форумі в Москві, 16 лют. 1987 р. // Рад. Україна. — 1987. — 17 лют.

ВРАЖЕННЯ І НОТАТКИ**І. М. Попова****ПРО ПЕРЕБУДОВУ В СОЦІОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ**

26—27 листопада 1986 р. у Москві відбувся Пленум правління Радянської соціологічної асоціації. Пленум, хоч і черговий, але не звичайний. Можна послуговатися багатьма піднесеними епітетами для його характеристики як визначної події в нашому соціологічному житті. Та головне — це дана ним надія, що справді усвідомлена потреба в серйозній соціологічній роботі і що реальні можливості для її проведення кінець кінцем будуть створені.

Не можна сказати, що наша соціологія в цьому випадку сміючись розлучалася зі своїм минулим. Сміху не було, і, очевидно, немає поки що підстав говорити про те, що корінний перелом у соціології (і в ставленні до неї) настав. Тут на пам'ять приходять інші, здавалося б, знаменні для соціологів події. Наприклад, науково-практична нарада з питань розвитку соціологічних досліджень, що проводилась у Києві 20—21 листопада 1984 року зусиллями двох Академій наук (СРСР та УРСР) і Радянської Соціологічної асоціації. Бо ж на цій нараді виступали такі доповідачі, як віце-президент АН СРСР П. М. Федосєєв, секретар ЦК Компартії України О. С. Капто, секретар ЦК Компартії Грузії Г. М. Єнукідзе, перший заступник голови Держкомпраці СРСР Л. О. Костін та ін. Усі ці досить впливові товариші говорили про велике значення соціологічної науки і про практичну потребу в розширенні соціологічних досліджень¹. Ще раніше якоюсь мірою «обнайдливими віхами» були стаття А. Г. Здравомислова «Соціологія: проблеми і перспективи» («Правда», 23 листопада 1983 р.) і редакційна стаття журналу «Коммунист» «Соціологічні дослідження: результати, проблеми і завдання» (№ 1, 1980 р.). У останній, зокрема, говорилося: «Сучасний, творчо наснажений етап у розвитку радянської соціологічної науки почався з середини 60-х рр.» (с. 80).

Я згадую ці 60-ті роки. Дуже виразно пам'ятаю, як на конференції зі структурно-функціонального аналізу у Кяряріку (Естонська РСР) не спали до ранку — чекали повідомлення про організацію інституту, який мав стати головним у розвитку соціологічних досліджень у країні. Інститут було створено, чимало було зроблено, та ж і минуло майже чверть століття! Чи ж ті підсумки і результати, з якими ми прийшли у рік перебудови, мались тоді на увазі? Ні — і про це чесно і щиро

ПОПОВА Ірина Марківна — доктор філософських наук, професор кафедри філософії гуманітарних факультетів Одеського університету. Спеціаліст у галузі теоретичної і прикладної соціології. Постійний автор нашого журналу.

¹ Підбірку статей, написаних на основі даних виступів, див.: Філософ. думка. — 1985. — № 4. Тут же можна ознайомитись і з матеріалами Круглого столу нашої редакції, присвяченого розгляду теми «Теорія і практика соціології: проблеми і перспективи».

говорилось на листопадовому пленумі правління Радянської соціологічної асоціації, враженнями про який і хотілося б поділитися.

Чим же знаменний цей пленум? Насамперед правдивістю, чесністю, прагненням широко розібратися у реальному стані справ, що склався у соціологічній науці, виявити, що заважає і що може сприяти її розвитку, підвищенню її практичної ефективності. Напрям обговорення питань був визначений Т. І. Заславською — академіком АН СРСР, яка нині обрана президентом Радянської соціологічної асоціації. Схвилювало її вступне слово. Т. І. Заславська дякувала за довіру до неї, що виявилася у її обранні, пояснювала мотиви своєї згоди на це, яка, як відомо, була дана не відразу. Приваблювали теплота, відвертість виступу, а головне — громадське звучання мотивів згоди, розуміння труднощів, з якими доведеться зіткнутися.

Позиція академіка Т. І. Заславської стосовно основних проблем соціально-економічного розвитку нашої країни була відома не лише із публікацій. Вона чітко визначилась на грудневому (1985 р.) Пленумі правління РСА, де Т. І. Заславська виступила з доповіддю на цю тему. Вже тоді глибина розгляду проблем, принциповість і чесність позиції цього вченого примусила серйозно замислитись над тим, яка відповідальність соціологів у створенні атмосфери благодущності і твердженнях про часткові труднощі, «які свідчать про зростання». І тоді вже у виступах деяких товаришів (А. Г. Харчева, Н. М. Римашевської, Е. В. Клопова, А. К. Зайцева та ін.) порушувався ряд принципових питань, без розв'язання яких неможливо рухатися уперед, висувалися пропозиції, багато з яких довелось повторити і в 1986 році. Рік — це, безперечно, строк невеликий, але були всі підстави у листопаді 1986 року порушувати назрілі проблеми більш рішуче.

Саме на це й звернула особливу увагу Т. І. Заславська. Вона відзначила безперечні досягнення у розвитку радянської соціології. Кожного року захищається від п'яти до восьми докторських і в середньому 25 кандидатських дисертацій з прикладної соціології. 13-й рік успішно видається журнал «Социологическое исследование», а нещодавно почав виходити новосибірський регулярний збірник «Экономика и прикладная социология». У країні налічується 8 тисяч індивідуальних і колективних членів РСА, понад 40 відділів, що розробляють соціологічну проблематику; нею ж зайняті також співробітники багатьох суспільствознавчих кафедр. У доповіді були названі соціологічні роботи, які свідчать про високий професіональний рівень колективів і груп, які їх здійснювали.

Але загалом наша соціологія відстає від завдань, поставлених перед суспільствознавцями країни XXVII з'їздом КПРС. В умовах перебудови, як наголосила президент РСА, слабкий розвиток соціології стає гальмом всього нашого дальшого розвитку. У багатьох із нас, сказала Т. І. Заславська, були відсутні громадська мужність, бажання братися за гострі, животрепетні проблеми і розв'язувати їх. За це соціологи мають нести свою частку відповідальності. Боротьба за визнання соціології була недостатньо активною й послідовною, на ній позначилися уособиці і чвари між самими дослідниками. Серйозної шкоди завдала і та кадрова політика, внаслідок якої визначні соціологи були змушені залишити провідні соціологічні заклади, опинились на периферії соціологічної науки. Справді, згадуючи всі перипетії, пов'язані з цією кадровою політикою, думаєш: чи ж не в цьому полягає одна з істотних причин того, що такого «полегшеного» вигляду набули сьогодні деякі соціологічні дослідження, які фактично привели до дискредитації соціології?

Не буду переказувати доповідь Т. І. Заславської (у газеті «Правда» опублікована фундаментальна стаття, створена на її основі²).

² Див.: Заславская Т. И. Перестройка и социология // Правда.— 1987.— 6 февр

Спинюся коротко на низці порушених в ній проблем, які стали предметом жвавого обговорення.

Одна із них — проблема визначення статусу соціології як самостійної науки. Те, що він справді не визначений і що соціологія ототожнюється то із «прикладною соціологією», то із «соціологічними дослідженнями» — безперечно. Зрозуміло також, що це питання — не наслідок «марних роздумів», аж ніяк не пов'язаних з «реальним соціологічним життям». Від розв'язання цього питання залежать система соціологічної освіти, місце (і масштабність поширення) соціологічних наукових підрозділів, розмах і спрямованість соціологічних досліджень. Можна, звичайно, посперечатись з визначенням предмета соціології, яке було дане Т. І. Заславською. Звучало воно приблизно так: соціологія — наука про функціонування, взаємодію і розвиток соціальних спільностей. Гадаю, це визначення дещо звукує предмет соціології, по суті виводячи за її межі соціальні інститути. Невипадково доповідачка уточнила своє розуміння, зауваживши, що соціологія займається тим, що К. Маркс називав «громадянським суспільством». Але останнє (термін, як відомо, прийшов із гегелівської філософії) — це те, що в зріліших працях К. Маркса стосується соціального процесу суспільного життя, який відбувається поряд із політичним і духовним його процесами і зумовлюється, як і вони, способом виробництва матеріального життя³. Отже, йдеться кінець кінцем про соціальну сферу. Та чи ж можна предметом соціології вважати лише її? Тим більше, що сама доповідачка підкреслила: в суспільстві не може бути зон, які б соціологія не повинна була досліджувати.

Згадане визначення соціології не поділяє Г. Г. Ділігенський. Зауважуючи, що воно надто вузьке, він обстоював думку, що правильніше від спільності йти до особи і розглядати соціологію як теорію детермінації соціальної поведінки.

Безперечно, з'ясування предмета соціології потребує дальшого осмислення багатьох питань. У практичному плані — виділення соціології як самостійної суспільної дисципліни, що викладається у вузах, зумовлює необхідність перебудови курсів філософських дисциплін. Зокрема, маємо подолати розмежування нашої філософії на діалектичний матеріалізм і історичний матеріалізм. Матеріалістична концепція суспільства, уявлення про основні рушійні сили суспільного розвитку і розуміння місця людини у світі (власне світоглядна, соціально-філософська проблематика) має стати органічною частиною діалектичного матеріалізму. У наш час, як відомо, здійснюються спроби дати уявлення про такі, «єдині» вузівські курси⁴. Однак жадана єдність є все ще механічною: це значною мірою зумовлено й тим, що сфера філософських проблем надто розширена (саме в тій частині, де йдеться про суспільні явища).

Зверну увагу читача на проблему соціальної диференціації, про яку говорилося на пленумі правління. Справді, вивчення процесів розвитку соціальної структури суспільства в усій їх складності і багатоманітності — справа соціологів. Водночас їх причетність до «напівправди» виявилася і у своєрідності постановки та розв'язання даної проблеми: все робилося для того, щоб обґрунтувати тезу про неухильне подолання соціальних відмінностей і послідовне соціальне вирівнювання.

Подолання соціально-класових відмінностей відбувається — щодо цього можна навести багато доказів. Однак вирівнювання становнича одних груп супроводжується диференціацією інших, виникають нові

³ Див.: Маркс К. До критики політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 13.— С. 6.

⁴ Див.: Філософія. Основные идеи и принципы.— М., 1985; Ракизов А. М. Марксистско-ленинская философия.— М., 1986. Див.: також: Бичко І. В. Зв'язок з практикою — ключ до перебудови суспільствознавства і його викладання // Філософія.— 1987.— № 2.— С. 14—20.

прошарки і групи. На це свого часу звернув увагу Н. А. Аїтов: «Уявлення про те, що соціалізм не породжує нових соціальних груп і прошарків,— це метафізичне, спрощене розуміння процесів стирання соціальних відмінностей»⁵. Як відомо, дане положення зазнало жорсткої критики з боку Ц. О. Степаняна. У редакційній статті журналу «Социологические исследования», де загалом підтримувалась концепція Н. А. Аїтова, і містилась (у дуже м'якій формі) критика некоректності проведення дискусії Ц. О. Степаняном; йшлося лише про неповноту соціальної однорідності при «посиленні... соціальної однорідності»⁶.

Я вважаю, за останні два десятиріччя в країні (у зв'язку з рядом обставин, на які вказувалося у партійних документах і які широко висвітлюються сьогодні у нашій пресі) поряд із процесами вирівнювання соціального становища основних класів і прошарків суспільств поглибилась соціальна диференціація, яка фактично була поза полем нашого зору. Вона зумовлена різними можливостями використання загальнонародної власності на засоби виробництва, відмінностями в доступності матеріальних благ для різних груп населення, перетворенням значної частини власних підсобних господарств у великотоварні, нарешті прямими крадіжками, лихоїмством та ін., нетрудовими доходами. Про все це, до речі, досить послідовно і відверто писала саме академік Т. І. Заславська⁷.

Відомо також, що в таблицях, які характеризують соціальну структуру нашого суспільства, у графі «селяни-одноосібники і некооперовані кустарі» з 1970 р. ми ставимо прочерк — такі, мовляв, у нас відсутні. Але «додаткові» доходи, які окремі групи громадян отримують від власних підсобних господарств і неузаконеної індивідуальної праці у місті (особливо праці по наданню різних послуг — пошиття одягу, ремонт квартир, репетиторство та ін.) іноді в багато разів перевищують їх «основний» заробіток. Якщо ж враховувати ці чинники, то зумовлені ними диспропорції у соціальних статусах різних груп виявляються не меншими (а часом навіть більшими) аніж ті, що визначаються чинниками, які ми звичайно враховуємо (відмінностями між розумовою і фізичною, кваліфікованою і некваліфікованою працею, містом і селом та ін.).

Усе це, як і деякі прорахунки в регулюванні заробітної плати різних категорій трудящих, призвело до порушення принципу соціальної справедливості. На це не випадково зверталась особлива увага на XXVII з'їзді КПРС. Варто підкреслити також, що моральна атмосфера суспільства найбільш чутлива до того, якою мірою реалізується даний принцип, а також до стану соціальної сфери суспільства. Адже соціальний статус групи характеризується не просто рівнем її можливостей (виробничих і споживчих), а й їх співвіднесеністю з можливостями інших груп⁸.

Стосовно капіталістичного суспільства цю відносність показав К. Маркс, звернувши увагу на те, що поліпшення матеріального становища робітника може супроводжуватись погіршенням його суспільного становища, оскільки прибуток капіталіста зростає незрівнянно швидше⁹. К. Маркс наводить яскравий приклад, яким можна послуговуватися для ілюстрації даного положення: «Хоч би який малий був який-небудь будинок, але, поки сусідні будинки так само малі, він задовольняє

⁵ Аїтов Н. А. О некоторых дискуссионных вопросах изучения советской интеллигенции // Социол. исслед.— 1979.— № 3.— С. 32.

⁶ От редакции // Социол. исслед.— 1980.— № 4.— С. 90.

⁷ Див.: Заславская Т. И. Экономика сквозь призму социологии // ЭКО.— 1985.— № 17; Заславская Т. И. Человеческий фактор развития экономики и социальная справедливость // Коммунист.— 1986.— № 13.

⁸ Докладніше про це див.: Роговін В. З. Проблеми соціально гарантованого мінімуму життєвих благ // Філософ. думка.— 1987.— № 2.

⁹ Див.: Маркс К. Наймана праця і капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 6.— С. 434—435.

всі суспільні вимоги, які ставляться до житла. Але якщо поруч з маленьким будиночком виростає палац, то будиночок зменшується до розмірів убогої хатини. Тепер малі розміри будиночка свідчать про те, що його власник зовсім не вимогливий або може ставити тільки дуже скромні вимоги: і хоч би як збільшувались розміри будиночка з прогресом цивілізації, але якщо сусідній палац збільшується в однаковій або в ще більшій мірі, мешканець порівняно маленького будиночка почуватиме себе все більш неспокійним, ...все більш приниженим у своїх чотирьох стінах»¹⁰.

Чи ж ураховуємо ми цю особливість суспільного становища, коли наївно (а, правильніше, некомпетентно) ремствуємо, що раніше жили «набагато гірше», а до праці і людей ставилися чесніше, «добросовісніше»? Певно ж, що суспільне становище соціальної групи зумовлене насамперед її місцем у системі суспільного виробництва. Та хіба ж не рознесли ці «місця» рядового трудівника і керівника, а також керівників різних рангів використання переважно адміністративних методів управління господарством (які відіграли свою позитивну роль на минулих етапах розвитку нашого суспільства, але сьогодні його гальмують), а також недостатній розвиток виробничої демократії?

На пленумі правління РСА йшлося про те, що, коли в управлінні переважало адміністрування, не було й особливої потреби в соціологічних дослідженнях. Тепер же, коли першість віддано економічним методам, впроваджуються нові форми господарювання, демократизуються всі сфери суспільного життя, компетентність керівництва вимагає ретельного вивчення соціальних процесів і явищ, визначення тенденцій їх розвитку. Не випадково в одному з виступів на пленумі (Ю. Є. Волков) соціологія була названа інструментом демократичного управління. Сьогодні ухвалюється багато хороших рішень. А от як вони втілюються в життя? Чи не спотворюється їх суть у процесі реалізації? Цим, як і з'ясуванням того, які внутрішні сили стоять на заваді перебудови і які є можливості для їх подолання, також має займатись соціологічна наука.

На пленумі (як і в доповіді Т. І. Заславської, і в ряді виступів) було висловлено занепокоєння, що управлінські рішення (включаючи великомасштабні) приймаються без попереднього соціологічного вивчення, взагалі без рекомендацій соціологів, іноді наперекір таким рекомендаціям. Т. І. Заславська послалась на рішення, що стосуються так званих неперспективних сіл, на розповсюдження непередуманих способів забудови сільських населених пунктів. А. Г. Харчев шкодував з приводу того, що реформа школи також не була обгрунтована соціологічними даними. У зв'язку з цим виникає законне питання: чи готовий наш «замовник» — представник того чи іншого рівня управління до сприйняття інформації, яку отримують науковим способом? Чи зацікавлений він у такій інформації? У більш загальній формі аналогічне питання порушувалось у виступі В. М. Шубкіна. Звертаючи увагу на те, що боротьба за справедливість — це й боротьба за об'єктивну, реалістичну інформацію, і що остання — це «обличчя суспільства», він вважав за можливе поставити таке питання: «а чи є у нас упевненість у тому, що суспільство хоче бачити своє обличчя?»¹¹.

Проблема гласності, довірливості інформації порушувалася на пленумі неодноразово. Довіру людей, яка є неодмінною умовою їх активності, можна пробудити, як відзначила Т. І. Заславська, лише довірливою їм. У зв'язку з цим гостро ставились питання про недосконалість нашої соціальної статистики, засуджувалась практика недопущення соціологів до статистичних даних. Як показала у своєму ви-

¹⁰ Там же. — С. 430.

¹¹ Такі ж питання і так само гостро порушувались і у виступах учасників звітно-виборчих зборів Українського відділення РСА, які відбулись 18 грудня 1986 року в Києві.

ступі Н. М. Римашевська, для вчених недоступні навіть дані про диференціацію заробітної плати. Бюджетні дослідження проводяться мало не на рівні минулого століття. До речі, що стосується минулого століття, то як не згадати земську статистику, яка так добре прислужилася В. І. Леніну у дослідженні реальних процесів розвитку Росії. Ну а як поставитись до того, що наша країна — єдина в Європі, де відсутній Центр по вивченню громадської думки? А той факт, що практично в жодному вузі країни немає соціологічного наукового підрозділу, а соціологічна освіта дорівнює нескінченно малій величині? Усе це — причина практичної неефективності прикладної соціології і серйозних недоліків у розвитку соціології теоретичної. На цю обставину справедливо звертали увагу А. Г. Харчев і Г. Г. Ділігенський¹².

Розширення соціальної статистики, включаючи й опитування громадської думки, її доступність для широких верств трудящих — неодмінна умова мобілізації мас на викоренення негативних явищ, на розв'язання завдань вдосконалення нашого суспільства, його перебудову*. Тепер це вже не викликає сумнівів. Бо ж доти, доки ми «приховували» наркоманію і не обнародували даних про масштаби збитків від алкоголізму і пияцтва, — неможливо було підняти громадськість на боротьбу з цими потворними явищами. Але й донині ми не маємо багатьох даних, знання яких озброїло б нас ще більшою мірою і дозволило б залучити до боротьби з суспільними недоліками велике коло людей. Про потребу в розширенні соціальної статистики і підвищенні її доступності говорив і завідувач відділом демографії Інституту соціологічних досліджень АН СРСР Л. Л. Рибаківський. Спинившись також на проблемах розвитку демографічної науки, він зауважив, що їй приділяється невинновданно мало уваги, і при досить важкій демографічній ситуації в країні демографія, як він висловився, вмирає.

Питання зв'язку соціологічної науки з практикою порушувалось у багатьох виступах. Зокрема, увага зверталась на те, що відсутній відлагоджений механізм, який би зобов'язував органи управління враховувати результати соціологічних досліджень, реалізувати рекомендації, які містяться у доповідних записках, що направляються соціологами в різні інстанції. Парадоксом, підкреслила Т. І. Заславська, є те, що на листи трудящих потрібно відповідати в найкоротший строк, тоді як на доповідні записки, які містять результати багаторічних досліджень цілих інститутів, можна зовсім не реагувати.

На жаль, і досвід автора цих рядків та її колеги рясніє такими прикладами. Доповідні записки щодо планування соціального розвитку в XII п'ятиріччі, в яких охарактеризовано також і стан соціологічних досліджень в Одесі і які були направлені у міськком і обком Компартії України, а також у міськвиконком, не лише залишилися поза увагою, а просто зникли.

Завдання перебудови всього нашого суспільного життя вимагають формування керівника нового типу. Про це, зокрема, говорила у своєму виступі завідувача кафедрою соціальної психології МДУ Г. М. Андреева. Відзначивши, що з огляду на завдання активізації людського фактора соціально-психологічні дослідження набувають особливої

¹² Останній, пояснював цим, зокрема, і той факт, що на XI Всесвітньому соціологічному конгресі, який відбувався в Індії в липні 1986 р., радянські соціологи не виступили зі скільки-небудь значимими, переконливими концепціями. Критичні зауваження про роботу радянської делегації на XI конгресі були висловлені і у виступах М. Х. Тітми і А. Матюлоніса. Я, як учасника даного конгресу, цілком поділяю цю точку зору і вважаю, що звіт про роботу радянської делегації, зроблений на листопадовому пленумі правління її керівником, директором ІСД АН СРСР В. М. Івановим, був несамокритичним.

* Проблеми, пов'язані з необхідністю докорінного поліпшення статистики у нашій країні, і заходи для цього були предметом спеціального розгляду на засіданні Політбюро ЦК КПРС, яке відбулось 2 квітня 1987 р. Особлива увага зверталась на необхідність підвищення оперативності і гласності статистичної інформації. (Див.: Правда. — 1987. — 3 апр.).

ваги, вона виділила риси особистості, необхідні для керівника нового типу: відсутність боязні ризикувати, вміння відійти від стереотипів; совісність, безкомпромисність і відсутність схильності до підлабузництва. Соціальні психологи особливу увагу звертають на таку якість керівника, як «вміння зважати на думку інших»¹³. Звичайно ж значна частина керівників уважніша здебільшого до думки «вищестоящих» і гребує думкою «нижчестоящих».

На листопадовому пленумі правління РСА були порушені й інші важливі для розвитку радянської соціології питання. Так, запропоновано створити комісію для розгляду причин неопублікування деяких книг, брошур, підготовлених проєктів. Скажімо, сувора доля спіткала підготовлений науковим колективом в 1970 році під керівництвом М. І. Лаліна проєкт дослідження соціальної організації. У 1973 році було поховано звіт цієї групи (обсягом у 900 сторінок) про співвідношення спонтанних і планових процесів в організації. Поховані видавництвами п'ять томів (обсягом у 56 друківаних аркушів), підготовлених колективом, очолюваним Б. А. Грушиним. До речі, не побачила світу саме та частина роботи, в якій містилася багаторічна інформація про громадську думку. Не була видрукована й брошура, присвячена проблемі вибірності керівників (підготовлена ще 1969 року!). Цей список можна було б продовжувати, бо ситуація тут аналогічна тим, що склалася в кінематографії, драматургії і літературі. Чи компетентні були люди, котрі вирішували, які соціологічні праці треба видавати, а які ні? Якими думками вони керувалися? Чи не триває цей «односпрямований» вплив і досі? Майбутнє нашої соціології багато в чому залежить від того, як певно ми відповімо на ці питання і як строго спитаємо з усіх «причетних» за той стан нашої науки, який склався в останні десятиріччя. Бо ж це, чесно кажучи, і тепер стан застою і кустарщини. Як інакше кваліфікувати, що у нас донині відсутні загальнонаціональні та республіканські вибірки? Це, зокрема, значно утруднює проведення міжнародних досліджень. Наприклад, тоді як у Польщі є дві загальнонаціональні вибірки, говорив В. М. Шубкін, ми, здійснюючи міжнародне дослідження «Життєві шляхи молоді у соціалістичному суспільстві», змушені були удовольнитись якоюсь «Мценською волостю» і розводити «туруси на колесах» з приводу того, що ці дані немовби репрезентативні для країни загалом!

Становище, яке склалося, не дає можливості провести великомасштабні дослідження, воно заважає розвитку соціологічної науки. Найголовніше полягає в тому, що йому немає виправдання ні з якого погляду — ні з стратегічного, як це переконливо показав Л. Л. Рибаківський, маючи на увазі демографічну статистику, ні з ідеологічного.

Який же вихід зі становища, в якому опинилася тепер радянська соціологія? Поставивши це питання, Б. А. Грушин нагадав репліку нашого визначного сатирика М. Жванецького: «давайте насолоджуватись питаннями і не будемо шукати на них відповідей». Але відповіді ми все ж таки зобов'язані шукати. Хоч можна погодитись із Б. А. Грушиним, що вихід поки що дуже проблематичний. Ясно, безперечно, що він полягає не тільки (і я б сказала, «не стільки») в тому, щоб «припинити суперечки і зміцнити нашу соціологічну спільку» (Г. М. Андреева), чи «не пам'ятати кривди, а згуртовувати лави і пам'ятати про науку» (Л. Л. Рибаківський). Вся справа в тому, що соціологія належить до тих наук, які великою мірою визначаються не лише ступенем ентузіазму і вірності ідеї з боку самих соціологів, а й не меншою мірою ентузіазмом людей, які вирішують, бути чи не бути соціальної статистиці, державній (на різних рівнях) соціологічній службі, інститутам

¹³ Стосовно цих проблем рекомендуємо для ознайомлення публікацію «Выборы» // Комс. правда. — 1987. — 7 февр. Див. також подібні публікації в журналі «Огонек», в «Литературной газете», в газетах «Советская культура», «Робітничка газета», «Вечірній Київ» та ін.

громадської думки та ін. Час таких рішень настав. Час, коли життєво важливо від ентузіазму на словах перейти до ентузіазму на ділі, від ентузіазму взагалі — до ґрунтовної системи діяльності, що спирається на більш фундаментальні, стійкі підвалини, аніж ентузіазм, — до гласності, справжнього демократизму, до практичних кроків уперед.

Пояснити всі невдачі «внутрішніми причинами, недосконалістю соціологічної спілки», — це означає, як зауважила у своїй доповіді Т. І. Заславська, — задовольнитись «напівправдою». А правда полягає, на її думку, у тому, що не було умов для повноцінного розвитку соціологічної науки. Сподіваємося, що час для того, щоб змінити ці умови, настав. Закінчу тим, чим закінчив свій виступ Б. А. Грушин: «Зараз або ніколи. І якщо не зараз, історія нам цього не простить».

* * *

Учасник пленума правління Советской социологической ассоциации (ноябрь 1986 г.) излагает свои впечатления и соображения относительно процесса перестройки социологической науки.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

НТП І РОЗВИТОК ЛЮДИНИ

За постановою Держплану УРСР та Президії АН УРСР «Про розробку Комплексної програми науково-технічного прогресу і його соціально-економічних наслідків на 1990—2010 рр. по Українській РСР» Інститут філософії АН УРСР призначено головною організацією у створенні розділу комплексної програми «НТП і розвиток людини». До проблемної комісії, очолюваної членом-кореспондентом АН СРСР, академіком АН УРСР В. І. Шинкаруком, входять представники вищих навчальних закладів республіки: Донецького, Київського, Львівського, Сімферопольського, Одеського університетів та академічних науково-дослідних інститутів — держави і права, економіки, мовознавства, педагогіки, психології, літератури та ін. Учені об'єднали свої зусилля з метою створення концепції і стратегії використання досягнень науково-технічного прогресу для оптимізації його впливу на розвиток людини, подолання дії на свідомість і поведінку особи негативних тенденцій, породжуваних НТП, для підвищення ролі людського фактора у прискоренні розвитку науки і техніки.

Наукова нарада проблемної комісії, що відбулася 18 лютого 1987 р., обговорила проект довгочасного прогнозу впливу НТП на розвиток людини. Заступник голови проблемної комісії Л. В. Сохань ознайомила присутніх з основними результатами роботи над створенням і вдосконаленням цього проекту, з відгуками, критичними зауваженнями та побажаннями рецензентів щодо нього, окреслила перспективи роботи.

У своїй співповіді В. О. Тихонович спинився на вадах проекту розділу «НТП і розвиток людини», зокрема на недоліках його прогностичних оцінок.

З результатами експертного опитування з теми «НТП — людина — техніка», проведеного серед учених-суспільствознавців, присутніх ознайомив І. О. Мартинюк.

В обговоренні доповідей представників головної організації взяли участь члени проблемної комісії — В. В. Рибалко, Г. М. Сивокін, Р. А. Акуфрієва, І. І. Кальний, О. Ф. Базиліук, М. С. Бургін.

Н. І. Соболева

ПРО НАУКОВУ ДИСКУСІЮ

«Пошук істини повинен іти через зіставлення різних точок зору, дискусії та обговорення, ломку старих стереотипів». Ці слова, сказані М. С. Горбачовим у промові на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, зачіпають одну з найдошкульніших на сьогодні проблем нашого наукового життя.

Ми втратили смак до дискусії і навички щодо її організації й проведення. Цей невтішний висновок неодноразово підтверджується аналізом рукописів, одержуваних редакцією, бесідами з авторами, з колегами, враженнями від конференцій і симпозіумів.

Причини байдужого ставлення до наукової дискусії, мабуть, різні. В одних випадках — не цікавить тема, в інших — не зрозуміла мета, ще в інших — відсутня віра в корисність диспуту, на решті — просто немає що сказати... Дивує й те, як одноостанно наші автори прагнуть уникнути дискусійних проблем чи висновків, дискусійності в обговоренні теоретичних питань. Дивує також характер їхніх виправдовувань, з котрих рано чи пізно (але зате «суто конфіденційно») випливає, що авторові «не хотілося б псувати стосунків», бо йому «ще захищатися» (або ж претендувати на звання доцента, старшого наукового співробітника, професора та ін.). Невже сьогодні в науці чинна інша моральність, ніж та, якою свого часу керувались, скажімо, Ломоносов і Бойль, Ейнштейн і Бор, а також багато інших вчених, які вміли дискутувати і робили це задля здобування знання, віднайдення істини, задля прогресу і самої науки, і людського суспільства загалом?

Чому же тоді сьогодні майже зникли диспути й обговорення на різних форумах філософів і соціологів? Чому наші «круглі столи» стали такими «круглими», що за ними вже не виникають теоретичні суперечки? Чому, відкривши в № 3 за 1986 р. (спеціально для дискусії!) рубрику «Діалоги», редакція не одержала протягом року жодної заявки на обговорення і жодного рукопису, хоча запрошувала філософів республіки до участі в ній? Чи в нас немає дискусійних проблем, чи ми так звикли «доводити доведене», що вже не в змозі відірвати себе від вузівського підручника?

Теоретичний спір, диспут — це жива діалектика становлення нового знання. Це колективний по-

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

* * *

31 березня 1987 р. в Києві відбулася нарада керівників авторських колективів монографій, включених в республіканську комплексну програму наукових досліджень з актуальних питань комуністичного виховання, і представників республіканських видавництв. У вступному слові голови міжвідомчої комісії з питань науково-методичного і організаційного забезпечення комплексної програми, віце-президента АН УРСР академіка І. І. Лукінова, а також у доповіді наукового керівника комплексної програми директора ІФ АН УРСР академіка АН УРСР В. І. Шинкарука «Про завдання авторських колективів програми в світлі рішень січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС» відзначалося, що програма передбачає поглиблення і розширення досліджень в галузі вивчення проблем комуністичного виховання, серйозне узагальнення досвіду ідейно-виховної роботи, поліпшення координації суспільствознавчих досліджень, забезпечення справді комплексного підходу до вивчення явищ духовного життя суспільства, вдосконалення системи виховання.

Виконання програми потребує поєднання творчих зусиль представників різних галузей марксистсько-ленінського суспільствознавства. Перед ученими стоїть завдання перебудови стилю і форм наукових досліджень, реалістичного відображення дійсного стану справ в організації комуністичного виховання. Від них чекають дійових рекомендацій щодо вдосконалення теорії і практики комуністичного виховання.

Відбулась жвава дискусія з обговорених проблем, в якій взяли участь представники міністерств і відомств, авторських колективів видавництв, включених в республіканську Комплексну програму. Накреслено заходи щодо прискорення реалізації програми.

М. І. Михальченко

шук істини і колективне ж її очищення від помилок; це засіб створення й шліфування методичного інструментарію; це прекрасна можливість загартувати особисту переконаність і формувати вміння вчитися на досвіді колег (і позитивному, і негативному), виховувати в собі моральнісні чесноти справжнього вченого, котрий здатний обстоювати свою точку зору, спроможний визнавати свої помилки, готовий допомагати іншим. Випробування дискусією — це не просто ритуал, сформований століттями наукового пошуку. Він — неодмінна умова існування й розвитку науки, запорука професійного зростання дослідника.

«Обітниця сперечатися, заперечувати, доводити, переконувати і переконуватись покладається на плечі того, хто розпочинає наукове життя, як меч при посвяті в лицарі. Захищаючи першу дисертацію, він присягає Науковій Істині», — сказав О. М. Писаржевський, відомий письменник, популяризатор науки. То ж тим, хто вважає себе вченими, а тим більше філософам-професіоналам, аж ніяк не можна забувати про цю обітницю, як лікарям — про клятву Гіппократа.

Наукова дискусія особливо потрібна нам усім сьогодні, коли в суспільстві йде ломка старих стереотипів, перебудова мислення. Філософи чи не найперші повинні розгорнути цю перебудову, бо того потребують невідкладні суспільні проблеми, котрі не можуть бути успішно розв'язані без участі суспільствознавців. Того ж потребує й наша професійна етика, адже соціальна роль філософії — особлива, відмінна від інших наук.

«Першорядне завдання суспільствознавців полягає в тому, — говорить в постанові ЦК Компартії України «Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук АН УРСР», — щоб зосередити всі свої сили і засоби на виконанні рішень з'їзду партії, постанови ЦК КПРС «Про журнал «Коммунист», розвитку марксистсько-ленінської теоретичної думки в республіці, підвищенні впливу суспільних наук на розв'язання нагрітих практичних питань»^{*}. Серед згаданих засобів організації наукового пошуку одне з чільних місць має належати науковим обговоренням, творчим дискусіям з принципових теоретичних і практичних проблем, які повинні здійснюватись на основі марксистсько-ленінської методології. Саме в таких наукових спорах швидше відточується ідея, вимальовуються шляхи її втілення в життя. Це традиція нашої науки, і нам, філософам і соціологам республіки, належить її поглиблювати й розвивати.

* * *

11—18 жовтня минулого року у Львові відбулась міжзональна науково-теоретична конференція «Формування духовного світу молоді у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС». В її роботі взяли участь близько ста філософів зі Львова, Києва, Ленінграда, Ростова-на-Дону та інших міст країни. Конференцію відкрив член Львівського міськкому партії, секретар партійного комітету Львівського ордена Леніна політехнічного інституту В. М. Токар. На пленарному засіданні у доповідях О. П. Веремєєвої, Н. М. Дячкової порушувались проблеми поліпшення професійної та ідейно-теоретичної підготовки спеціалістів, підвищення суспільної активності студентської молоді в умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Наукові повідомлення з питань становлення духовного світу особи, активізації людського фактора, визначення шляхів формування активності молодого людства, її потреб, здібностей, світоглядних установок, комуністичних переконань зробили В. М. Ломовицька (Ленінград), В. Г. Яценко (Київ), Є. М. Суворова (Ростов-на-Дону), Г. С. Овсянникова (Нижні), В. С. Мулява (Вінниця), В. М. Кузьменко (Новокузнецьк), В. Є. Доля (Львів), А. Є. Глушак (Севастополь) та ін.

Учасники конференції виробили рекомендації для дальшого поліпшення виховання студентської молоді, в яких звертається увага на посилення соціально-практичної і світоглядної спрямованості викладання суспільних наук.

Н. М. Дячкова,
Р. Я. Логінов

* * *

Соціологи Інституту філософії АН УРСР здійснюють не лише теоретичні розробки, а й практичну допомогу колективам підприємств Києва. Так, соціологи К. К. Грищенко, В. О. Тихонович, Є. І. Суїменко, М. О. Сакада, А. О. Ручка, В. А. Піддубний взяли участь у розробці процедури голосування на київському виробничому об'єднанні «Авторемонт», де в ході першого в місті відкритого конкурсу відбулися вибори директора. Вони ж вели попередні консультації з організаторами конкурсу, допомагали в підрахуванні голосів, в оцінці наслідків конкурсу.

* Рад. Україна, 1987, 25 лют.

Т. М. Рудницька

БРИГАДНА ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ: ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОГО КЕРІВНИКА

РУДНИЦЬКА Тетяна Миколаївна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник кафедри філософії і наукового комунізму Київського державного педагогічного інституту іноземних мов. Працює над соціологічними і соціально-психологічними проблемами керівництва і управління трудовим колективом. Співавтор монографій «Производственный коллектив: социальные резервы управления» (К., 1984), «Социальное развитие: теория и практика» (М., 1982). В нашому журналі виступає оперше.

Вдосконалення форм управління, організації і стимулювання праці — невід'ємна складова прискорення соціально-економічного розвитку нашого суспільства¹. До прогресивних організаційних форм праці, які відповідають вимогам сьогодиньного етапу науково-технічного прогресу, завданням підвищення ефективності виробництва, вдосконалення соціалістичного господарського механізму, належить бригадний метод.

Питання виробничої та соціальної ефективності бригадної форми організації праці привертають пильну увагу соціологів, соціальних психологів, економістів². Нині особливого значення набуває дослідження факторів, що найбільше впливають на ефективність бригадного методу. Серед них: виробнича ситуація, в якій діє бригада; форма організації заробітної плати і спосіб розподілу загальнобригадного заробітку; тип бригади, її кількісний і персональний склад; особистість керівника бригади — бригадира. Остання обставина, тобто проблема керівництва бригадою, проблема ефективного керівника, і буде в центрі нашої уваги.

В. І. Ленін відзначав, що «основа становища — в людях, у підборі людей»³. І сьогодні підбір, розстановка і виховання кадрів — одне із ключових питань удосконалення партійного керівництва прискоренням науково-технічного прогресу⁴. «Багатьох прорахунків можна було б уникнути, якби партійні органи завжди й послідовно проводили принципіву, ефективну кадрову політику, забезпечували високу дієздатність усіх ланок партійного керівництва й господарського управління»⁵.

¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 25.

² Див.: Ковалев А. Н. Бригадний хозрасчет — метод ефективного хозяйствования. — М., 1985. — 64 с.; Колозин А. Н., Мещеркин А. К. Коллективные формы организации труда в условиях экономического эксперимента. — Социол. исслед. — 1986. — № 1. — С. 20—27; Хрищев Л. И., Кожокар Л. И. Свет и тени коллективного подряда. — Социол. исслед. — 1986. — № 4. — С. 46—50.

³ Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б), 27 березня — 2 квітня 1922 р. Політичний звіт ЦК РКП(б), 27 берез. // Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 104.

⁴ Див.: Матеріали XXVII з'їзду КПРС. — 1986. — С. 97—100.

⁵ Горбачов М. С. Про перебудову і кадрову політику партії // Рад. Україна. — 1986. — 28 січ.

Сьогодні завдання створення науково обгрунтованої, дійової системи підбору, підготовки і розстановки керівних кадрів набуває особливого значення. Цим питанням присвячені численні наукові дослідження⁶. Однак проблеми керівництва низовою, найбільш масовою ланкою виробничої структури — бригадою — вивчені ще недостатньо.

Ефективність керівництва колективом визначається об'єктивними і суб'єктивними показниками: рівнем продуктивності групової праці (для бригади — показниками її виробничої діяльності), ступенем задоволеності членів колективу спільною діяльністю (зокрема — діяльністю бригадира, що виявляється в оцінці його ділових і особистісних якостей).

Ми провели дослідження, спрямоване на визначення еталонної моделі особистості бригадира, який ефективно виконує керівні функції в умовах бригад, які працюють за єдиним нарядом, наскрізних змін та ін., а також на визначення образу чи емпіричної моделі бригадира, що реально склалася. Ефективним будемо вважати такого бригадира, під керівництвом якого колектив бригади стабільно виконує і перевищує виробничі завдання при високому рівні трудової і виробничої дисципліни, активній участі членів бригади в громадській роботі⁷.

Досліджувалися бригади восьми будівельних управлінь трестів «Київміськбуд-1» і «Київзодоббуд», бригади Київського заводу штучних шкір «Вулкан», ВО «Уманьферммаш» і ВО «Гомсільмаш». Дослідження, яке проводилося в 1981—1985 рр., охопило 1860 чол., у тому числі 128 керівників бригад нового типу.

Вибіркова сукупність дослідження являє собою районувану серійну (гніздову) вибірку. Районування здійснювалося за типом соціального змісту праці на підприємствах. Згідно з цим принципом підприємства були поділені на три групи (визначальною ознакою поділу був тип виробництва) (табл. 1). Об'єктами вивчення були керівники бригад — бригадири.

Дослідження проводилися в кілька етапів. Застосовувалися соціологічні, проєктивні соціально-психологічні методики, методи психологічної діагностики, а також дидактичні, що являють собою активні методи навчання. На першому етапі була одержана еталонна модель особистості бригадира, під якою (моделлю) розуміється ряд професійно значущих особистісних властивостей зразкового керівника, складений за допомогою узагальнення вимог, які ставляться до ефективної професійної діяльності бригадира. Методика визначення і оцінки професійно значущих якостей керівника бригади являла собою експертну оцінку його особистості. Оцінювання відбувалося за п'ятибальною шкалою. Експертами виступали бригадири, члени бригад, майстри, начальники дільниць і начальники цехів. Оцінювалися десять якостей особистості бригадира. Вони були відібрані для дослідження на основі аналізу вітчизняних і зарубіжних методик дослідження і оцінювання ділових та особистісних якостей керівників, а також згідно з опитуванням експертів⁸.

Середня кількість експертів, які оцінюють кожного бригадира, становила 15—20 чол. Результати анкетного опитування оброблялися

⁶ Див.: *Омельченко О. Ф.* Оцінка ділових якостей працівників і підбір кадрів // *Філософська думка*.— 1985.— № 1.— С. 61—70; *Емельянов Г. Н.* Трудовой коллектив и его руководитель.— *Минск*, 1976.

⁷ Близькі за змістом визначення поняття «ефективний керівник» див. у працях: *Клуниченко Н. М.* Руководитель и подчиненный в системе управления.— *М.*, 1979.— С. 44; *Журавлев А. Л.* Об изучении личности руководителя производственного коллектива // *Проблемы психологии личности* / под ред. Е. В. Шороховой, О. И. Зотовой.— *М.*, 1982.— С. 78—82.

⁸ Див.: *Годунов А. А., Емшин П. С.* Методика оценки деловых и морально-политических качеств руководителей и специалистов производства.— *Л.*, 1971.— 38 с.; *Меньшиков Л. И.* Деловая оценка работника в сфере управления.— *М.*, 1974.— 159 с.; *Методические рекомендации по аттестации руководителей и специалистов в промышленности*.— *Киев*.— 1974.— 45 с.

Таблиця 1

Групування бригад за типом соціального змісту та умов праці на підприємствах (основна групувальна ознака — тип виробництва на підприємстві)

Тип виробництва	Підприємства	Кількість бригад	Показники соціального змісту праці			
			Домінуючий зміст праці в бригадах	Характер праці в бригадах	Умови праці в бригадах	Демографічні особливості бригад (загалом по групі)
Будівельне виробництво	Трест «Київміськбуд-1», трест «Київоздоббуд»	47	Ручна праця	Середній ступінь взаємозалежності робіт Низький ступінь технологічної закріпленості на робочому місці Середній ступінь психологічної включеності в хід робочого процесу	Важкі умови Однозмінна праця	Змішаний статевий склад Змішаний віковий склад
Потокове виробництво	Київський завод штучних шкір «Вулкан»	28	Автоматизована праця	Високий ступінь взаємозалежності робіт Високий ступінь технологічної закріпленості на робочому місці Низький ступінь психологічної включеності в хід робочого процесу	Шкідливі умови Змінна праця	Переважають жінки у бригадах Переважають середніх і старших вікових груп
Верстатне виробництво	ВО «Уманьферммаш» ВО «Гомсільмаш»	55	Механізована праця	Середній ступінь взаємозалежності робіт Середній ступінь технологічної закріпленості на робочому місці Середній ступінь психологічної включеності в хід робочого процесу	Умови праці середньої тяжкості Змінна праця	Переважають чоловіки у бригадах Переважають молодіжних вікових груп

на ЕОМ, за методикою, створеною М. Д. Утюжниковим⁹. Застосування згаданої методики дозволяє одержати (на 150—200 оцінок кожного бригадира) не більше як 7% оцінок з граничним відхиленням. Узагальнена еталонна модель особистості бригадира, яка являє собою ієрархічний ряд ділових і особистісних якостей, розміщених експертами в порядку зменшення професійної значущості цих якостей, а також еталонні моделі особистості керівників бригад подані в табл. 2.

Таблиця 2

Еталонна модель особистості бригадира, зумовлена типом виробництва

Ділові й особистісні якості бригадира	Еталонна модель особистості бригадира (ранжирований ряд якостей зразкового бригадира)			
	в моделі особистості бригадира будівельного виробництва	в моделі особистості бригадира поточкового виробництва	в моделі особистості бригадира верстатного виробництва	в узагальненій моделі особистості бригадира
Схильність і уміння радитися з людьми, враховувати думку бригади	7	7	5	5
Емоційна врівноваженість, тактовність	5	3	10	9
Здатність брати на себе відповідальність	8	9	4	7
Здатність засвоювати нове; орієнтуватися у незвичній ситуації	10	8	9	10
Уміння організовувати роботу, правильно її розподіляти	2	2	7	2
Власна професійна кваліфікація	6	5	6	6
Авторитет	1	4	8	4
Чесність, правдивість, уміння дотримувати слова	9	10	3	8
Піклування про людей, про кожного члена бригади	4	1	2	3
Здатність об'єктивно оцінювати людей, їх трудовий внесок в кінцевий результат роботи бригади	3	6	1	1

Аналіз результатів експертного опитування показує, що необхідними, домінантними якостями бригадира визнаються: «здатність об'єктивно оцінювати людей, їх трудовий внесок в кінцевий результат роботи бригади», «уміння організувати роботу, правильно її розподілити». Значущі для ефективної діяльності бригадира й такі особистісні якості, як «чесність, правдивість, уміння дотримуватися слова» і «піклування про людей, про кожного члена бригади». Відзначимо, що така якість, як особиста професійна кваліфікація бригадира, не вважається експертами головною, визначальною. І справді, високий рівень професійної кваліфікації працівника ще не гарантує його успіху в ролі бригадира. Із 128 бригадирів, які були нами обстежені, до групи ефективних потрапили тільки 39% (50 чол.). На практиці ж, під час призначення бригадира, ця якість розглядалася адміністрацією як основна (і, звичайно, як достатня). Однак за всієї важливості даної і пов'язаних із нею інших професійних якостей «не можна допустити,—зазначалося на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС,—щоб з поля зору випадали такі якості керівників, як ідейно-теоретичний кругозір і політична зрілість, моральні устої, здатність переконувати і вести за собою людей»¹⁰.

На нашу думку, виявлена розбіжність оцінок зумовлена різним розумінням ролі і функцій бригадира з боку керівників і рядових

⁹ Див.: Утюжников М. Д. К проблеме количественной оценки личных и деловых качеств руководителей производства.— М., 1970.— С. 12—32.

¹⁰ Горбачов М. С. Про перебудову і кадрову політику партії // Рад. Україна.— 1986.— 28 січ.

членів бригади, різними соціально-психологічними експектаціями щодо бригадира як керівника колективу. Як показує досвід соціологічних досліджень, вивчення цієї проблеми є важливим елементом створення оптимальної системи добору, підготовки і розстановки кадрів на виробництві і потребує спеціальної розробки. З певністю можна сказати, що виявлене становище показує гостру потребу в подальшому розширенні демократії на виробництві, розвитку соціалістичного самоврядування трудових колективів, утвердженні практики виборності керівників. Саме на цьому шляху маємо ми шукати сьогодні плідні форми розв'язання суперечностей і проблем, які неминуче виникають у процесі життя, у ході колективної праці; засоби забезпечення оптимального поєднання особистісних, колективних і загальнонародних інтересів.

На XXVII з'їзді КПРС відзначалось, що «передові госпрозрахункові бригади вже тепер стають первинними осередками самоврядування, які обирають своїх керівників. Практика показує життєвість цієї справи. Вона підтверджує, що, розвиваючи демократичні засади в управлінні виробництвом, доцільно, мабуть, поширити виборність на всіх бригадирів, а потім поступово і на деякі інші категорії керівних працівників підприємств — майстрів, начальників змін, дільниць, цехів, керуючих відділками радгоспів. Багаторічний досвід свідчить: саме в цьому напрямі слід шукати відповідні до сучасних умов форми поєднання централізму і демократії, єдиначальності і виборності в управлінні народним господарством»¹¹.

Розгляд еталонних моделей керівників бригад в умовах виробництва різного типу говорять про те, що ці моделі мають свою специфіку, яка визначається соціальним змістом праці, її характером і умовами, демографічними особливостями колективу. Так, особливості будівництва спричиняють пріоритетність такої якості бригадира, як «авторитет», зростає важливість і таких його особистісних якостей, як «підкування про людей, про кожного члена бригади», «емоційна врівноваженість, тактовність». На нашу думку, це пояснюється тим, що основний контингент будівельних робітників, які виконують важку, малокваліфіковану ручну працю, — мігранти, недавні вихідці з сільської місцевості, ще недостатньо адаптовані до умов міста. Як правило, вони гостро потребують сприятливого морально-психологічного клімату в колективі, а основою його якраз і є саме високий авторитет керівника, його підкування про членів бригади.

Зміст і умови праці на потоковому виробництві (здебільшого це одономанітна, монотонна праця з жорстким технологічним закріпленням на робочому місці, що не потребує психологічної включеності в хід робочого процесу) теж позначаються на демографічному складі колективів бригад (в основному тут зайняті жінки середніх і старших вікових груп). Згадані фактори визначають специфічні вимоги членів бригад до еталонної моделі ефективного керівника. Так, тут домінуючими якостями експерти назвали такі, що впливають на морально-психологічний клімат — «підкування про людей, про кожного члена бригади», а також «емоційна урівноваженість, тактовність» (звичайно, за умови правильної організації і розподілу робіт, котра визначається експертами неодмінно). Високій особистій професійній кваліфікації в даному разі відводиться п'яте місце в ієрархії якостей, необхідних ефективному бригадирові.

Механізована праця в умовах верстатного виробництва, маючи певну змістову розмаїтість, не так жорстко потребує психологічної включеності працівника в хід трудового процесу, як, скажімо, при поточковому і конвеєрному типі виробництва, і тому приваблює значну кількість чоловіків з переважанням молодіжних вікових груп (до 30 років). За цих умов еталонним визнається бригадир, який має насамперед

¹¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 71.

здатність правильно, об'єктивно оцінити робітників, постійно піклується про них, бере на себе відповідальність за справи бригади. Особиста професійна кваліфікація і авторитет ранжуються експертами цієї групи відповідно шостим і восьмим місцями, тобто ці якості й тут не вважаються найголовнішими, визначальними в успішній роботі бригадира як керівника.

Одержані еталонні моделі ефективних керівників бригад є вираженням найістотніших, необхідних, соціально значущих якостей і рис, у яких виявлені соціальні експектації, ціннісні орієнтації відповідних соціальних груп, члени яких зв'язані між собою певними виробничими відносинами, що складаються на основі змісту їх трудової діяльності.

У ході дальшого дослідження одержано узагальнену емпіричну модель особистості бригадира, яка відображає типові риси сучасного керівника бригади. Побудовано і узагальнені емпіричні моделі особистості середньостатистичного реального бригадира і особистості ефективного бригадира, а також моделі бригадира-чоловіка і бригадира-жінки.

Порівняльний аналіз еталонної моделі особистості бригадира і емпіричних моделей показує, що найбільше відставання в рівні розвитку ділових і особистісних якостей реальних бригадирів порівняно з вимогами (еталонною моделлю) відбувається саме за якостями, які є провідними в еталонній моделі. Це передусім такі якості, як «здатність об'єктивно оцінювати людей, їх трудовий внесок в кінцевий результат роботи бригади», «чесність, уміння дотримуватися слова», «піклування про людей, про кожного члена бригади», «схильність і уміння радитися з людьми...». Частина названих якостей входить до групи комунікативних, котрі є важливим інструментом організаційної діяльності у повсякденній роботі керівника. Завдяки спілкуванню керівник дістає необхідну інформацію для прийняття управлінських рішень і відповідно впливає на поведінку підлеглих — оцінює працю, координує діяльність членів колективу, виховує їх та ін. Моральні якості бригадира, такі як «чесність, уміння дотримуватися слова», «піклування про людей», багато в чому визначають морально-психологічний клімат у колективі. Їх нижчий рівень в емпіричній моделі порівняно з еталонною говорить про істотні недоліки в роботі бригадирів по формуванню сприятливого морально-психологічного клімату в колективах.

Показово, що члени бригад чутливі до недостатнього рівня поведінкової культури бригадирів. Це виявляється у низькій оцінці емоційної урівноваженості, тактовності останніх (особливо це стосується емпіричної моделі жінки-бригадира). Відзначимо, що в еталонній моделі до цих якостей ставляться порівняно невисокі вимоги, що, гадаємо, зумовлено не неவிбагливістю щодо спілкування, а досить поширеною на виробництві низькою культурою повсякденного спілкування керівників з підлеглими, а також певною толерантністю останніх до поведінки керівника. Робітники, очевидно, воліють миритися з певною емоційною неуврівноваженістю свого керівника за умови наявності у нього якостей, названих в еталонній моделі визначальними, провідними. Однак зауважимо, що це характерне скоріше для молодіжних чоловічих колективів, тимчасом як у жіночих і тих, які складаються переважно з мігрантів, котрі ще адаптуються до умов міста і промислового підприємства, поведінковій культурі керівника надається великого значення. Про це свідчить високе місце якості «емоційна урівноваженість, тактовність» в ієрархії якостей еталонних моделей бригадирів будівельного і потокового виробництва.

Додаткові дослідження, проведені в групі бригад, керівники яких за комунікативними, моральними якостями і здатністю до об'єктивного оцінювання наближаються до еталонних, виявили значний рівень зв'язку між оцінками ділових і особистісних якостей бригадирів даного типу (коефіцієнт кореляції Пірсона досягає 0,746 на рівні статистичної значущості 0,05).

Найтісніший зв'язок якостей бригадира з ефективністю діяльності бригади спостерігається в групі ефективних бригадирів ($r=0,603$) за якістю «вміння організовувати роботу, правильно її розподілити». (Відзначимо, що більшою мірою це властиво жіночим колективам, які працюють на потоковому виробництві). Крім того, в цій групі статистично значущим виявився зв'язок продуктивності бригади з високим рівнем розвитку комунікативних і моральних якостей бригадира.

Аналіз результатів анкетування показує, що емпірична модель особистості бригадира, яка реально склалася, відрізняється від еталонної. Ця відмінність особливо велика в групі комунікативних якостей, а також у групі якостей, що виражають здатність бригадира до об'єктивності, відповідальності та ініціативності.

Дані анкетного опитування, що являють собою узагальнену думку експертів, ми вважали доцільним доповнювати індивідуальним психологічним тестуванням, що діагностує рівень розвитку якостей і здібностей бригадира. За допомогою батареї тестових методик вивчалися комунікативні якості, а також емоційна стійкість і ступінь невротизму, здатність до об'єктивного оцінювання, до прийняття на себе відповідальності; ініціативність, вміння застосовувати нове, орієнтуватися в незвичних ситуаціях; інтелектуальний рівень спостережуваних.

Результати психологічного тестування бригадирів і кореляційний аналіз взаємозв'язку тестових показників з виробничою ефективністю бригад, у зіставленні з даними, одержаними з допомогою анкетної методики оцінювання ефективності бригадира як керівника, показують наявність між ними статистично значущого взаємозв'язку. Особливо це виявляється в групі ефективних бригадирів.

Ці дані підтверджують положення про те, що психологічна діагностика може бути (з певним ступенем точності) інструментом прогнозування ефективної професійної діяльності і визначення особливостей соціальної поведінки в реальних життєвих ситуаціях¹². Поеднання методик психологічної діагностики з методикою оцінювання професійно значущих якостей особистості бригадира повинне, на нашу думку, застосовуватись для дієвої системи добору, підготовки і розстановки бригадирських кадрів на виробництві.

Проведене дослідження виявило, що для забезпечення ефективного керівництва бригадирам, як правило, не вистачає елементарних знань з психології управління (особливо це стосується емоційно-рольового аспекту діяльності керівника, тобто розв'язання міжособистісних проблем, які виникають в умовах колективної взаємодії).

Наступний етап дослідження був формулюючим. На обстежуваних підприємствах було сформовано спеціальний контингент осіб для дальшого їх навчання як керівників. До нього увійшли бригадири, які брали участь у дослідженні, члени рад бригад і так звані бригадирський резерв — ті рядові члени бригади, які, на думку їхніх співробітників (це було виявлено під час анонімного опитування, а також за результатами психологічного тестування), мають здатність до керівної діяльності.

Навчання відбувалося за спеціальною програмою, до якої входить курс «Основні психології керівництва», розроблений з урахуванням специфіки бригадної форми організації і оплати праці, а також типу виробництва на підприємствах, де проводилося дослідження. Теоретична частина курсу включала: основоположні поняття психології особи і колективу, роз'яснення особливостей взаємодії особи і колективу, соціально-психологічних процесів і явищ, що відбуваються в контактних групах, ролі соціально-психологічного клімату колективу, психологічної культу-

¹² Див.: Фаустова Л. В. О применении психологических методов в аттестации кадров // Социально-психологические проблемы производственного коллектива.— М., 1983.— С. 197—198; Гайдалак В. И. О социально-психологической диагностике личности в прикладном исследовании // Социальная психология личности.— М., 1979.— С. 221—222.

ри керівника, значення стилю і методів керівництва; знайомство з деякими прийомами психологічно-педагогічного впливу.

Матеріал курсу організований зі врахуванням специфіки і рівня аудиторії. Практична частина курсу побудована на використанні активних методів навчання, таких як метод групової дискусії і метод аналізу конкретних ситуацій, який є спрощеним варіантом ситуаційно-рольових ігор¹³.

Конкретні ситуації, що висвітлюються в курсі навчання бригадирів, поділяються на три групи: ті, які стосуються етики відносин у колективі; ті, що потребують від керівника індивідуальних прийомів психологічно-педагогічного впливу, а також ті, що пов'язані з психологією контакту. Нами були розроблені і застосовані сценарії, зокрема, таких конкретних виробничих ситуацій, як «адаптація новачків у бригаді», «розподіл премії», «визначення внутрішньобригадного переможця соціалістичного змагання», «розподіл роботи в бригаді у зв'язку з урахуванням соціального і демографічного статусу її членів» та ін.

Результати дослідження — рекомендації щодо формування ділових і особистісних якостей керівника у бригадирів або дані про наявність таких здібностей у рядових членів бригад — були використані адміністрацією підприємств, на яких проводилося дослідження, у формуванні бригад, при призначенні бригадирів і виборах членів рад бригад.

Повторне дослідження відбувалося приблизно через рік на заводі «Вулкан» і було спрямоване на з'ясування особливостей соціально-психологічного клімату в бригадах, зокрема на визначення задоволеності виробничою ситуацією (в умовах бригадної форми організації і стимулювання праці) і міжособистісними відносинами — як «по вертикалі», так і «по горизонталі». Аналіз результатів анкетного опитування колективів бригад і результатів їх виробничої діяльності показав, що найефективнішими є бригади з високим значенням коефіцієнта соціально-психологічного клімату бригади ($K_{спк}$ у цих бригадах досягає значення від 0,74 до 0,90)¹⁴. Порівняльний аналіз динаміки $K_{спк}$ говорить про поліпшення соціально-психологічного клімату в бригадах підприємства. У період проведення первинного дослідження $K_{спк}$ у спостережуваних бригадах мав значення від 0,69 до 0,77. За даними опитування, дослідження, спрямовані на з'ясування ефективності роботи бригадира, рекомендації щодо формування бригадирського резерву і дальша підготовка керівного складу бригад підвищили рівень ефективності керівництва в більшості бригад.

Проведені нами дослідження показали, що одержання еталонної і емпіричної моделей особистості бригадира з урахуванням специфіки вимог до них з боку учасників конкретного виробництва — неодмінна умова створення ефективної, науково обгрунтованої, демократичної системи добору, підготовки і розстановки бригадирських кадрів. Порівняльний аналіз еталонної і емпіричної моделей бригадира дає можливість визначити їх найістотніші, професійно значущі розбіжності, виявити ті аспекти керівництва, які потрібно удосконалювати. Застосування активних методів навчання бригадирів основ психології управління є одним із дієвих напрямів підвищення ефективності керівництва трудовим колективом.

Сьогодні в умовах демократизації суспільного життя, невпинного зростання темпів науково-технічного прогресу, пошуку і використання нових, відповідних йому організаційних форм праці, питання добору,

¹³ Про методологічні і методичні проблеми активних методів навчання, їх сутність і особливості див.: Богомолова Н. Н. Ситуаційно-ролева гра як активний метод соціально-психологічної підготовки // Теоретические и методологические проблемы социальной психологии. — М., 1977. — С. 183—204; Емельянов Ю. И. Деловые игры как средство социально-психологического обучения мастеров промышленного производства // Психология — производству и воспитанию. — Л., 1977. — С. 59—73 та ін.

¹⁴ Про методику розрахунку $K_{спк}$ див.: Столяр И. Г., Калмакан Н. А. Производственная бригада — основа трудового коллектива. — М., 1973. — С. 52.

розстановки, навчання і виховання керівних кадрів, підвищення їх кваліфікації, а, отже, й ефективності їх діяльності має особливу вагу, оскільки від його вирішення великою мірою залежить перехід до нових темпів і якості розвитку нашого суспільства. Як зазначається у проекті Закону «Про державне підприємство (об'єднання)», «керівні кадри підприємства повинні мати високі ділові, політичні й моральні якості, соціалістичну підприємливість і принципиовість, уміти створювати згуртований колектив і забезпечувати поєднання інтересів трудового колективу з загальнонародними. Для сучасного керівника необхідні високий професіоналізм, знання основ науки управління й економічне мислення, яке дає змогу бачити перспективу і ефективно господарювати»¹⁵.

Невідкладні потреби перебудови діяльності в нових умовах виробництва настійливо вимагають розширення теоретичних і прикладних досліджень проблем управління, активного впровадження їх результатів у практику. Одним із необхідних і дієвих його шляхів є постійне навчання керівних кадрів, освоєння ними досягнень науки керівництва.

Результати дослідження, про яке йшлося, на нашу думку, можуть сприяти створенню наукової основи для розв'язання складних питань у розстановці керівних кадрів на рівні первинних колективів в умовах бригадної форми організації і стимулювання праці.

* * *

Анализ проблем формирования профессионально значимых качеств личности руководителя бригады, работающей на единый наряд с оплатой по конечному результату, выявляет основные тенденции изменения деловых и личностных качеств бригадира и их влияние на эффективность работы трудового коллектива. Эталонная, а также эмпирическая модели личности бригадира обусловлены содержанием и характером труда, условиями организации производственного процесса, социально-демографическими особенностями возглавляемого им коллектива. Рассмотрение различий между названными моделями способствует оптимизации подбора и подготовки бригадирских кадров.

¹⁵ Про державне підприємство (об'єднання). Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік : (Проект) // Рад. Україна.— 1987.— 8 лют.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

В. Г. Табачковський

ПРИНЦИП ЦІЛІСНОСТІ У ПІЗНАННІ І СВІТОГЛЯДНІЙ СВІДОМОСТІ

ТАБАЧКОВСЬКИЙ Віталій Георгійович — доктор філософських наук, завідувачий сектором світоглядних проблем діалектичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР. Спеціаліст з питань діалектичного матеріалізму і критики сучасної буржуазної філософії. Автор книг «Криза буржуазного раціоналізму і проблема людської особистості» (К., 1974), «Критика идеалистических интерпретаций практики» (К., 1976). Співавтор і відповідальний редактор кількох колективних монографій, зокрема «Диалектика деятельности и культура» (К., 1983), «Категориальные структуры познания и практики» (К., 1986). Член редколегії і постійний автор нашого журналу.

Серед багатьох питань, що стосуються взаємозв'язку світогляду та наукового пізнання, одне з найістотніших — про розкриття світоглядного змісту вихідних принципів пізнання, методологічної значущості певних світоглядних регулятивів для пізнавальної діяльності. Осмислення цих питань, засвідчують філософські розробки останніх років, сприяє поглибленню уявлень як про специфіку пізнання — спеціалізованого різновиду духовного освоєння світу людиною, так і про особливості інших способів такого освоєння. Воно потрібне для докладнішого вивчення евристичних функцій свідомості взагалі і, зокрема, такого її різновиду, як світоглядна свідомість.

Зазначимо, що для повноти уявлень про особливості предметного змісту людської свідомості важливим є осягнення цього змісту не тільки з погляду тих предметних утворень, що на них безпосередньо зосереджена свідомість у кожному з конкретних актів відображувальної діяльності, а передусім з погляду опосередкування будь-якого зі способів такого відображення предметних реалій — самосвідомістю (поняття це ми в даному разі беремо під кутом зору його тотожності поняттю «світоглядна свідомість»).

Ця особливість світоглядної свідомості свідчить про те, що остання має незмінну евристичну значущість для конституювання предметного змісту мислительного відображення дійсності.

Розглянемо щойно згадану обставину стосовно деяких характеристик процесу пізнання.

В методології наукового пізнання широко використовується поняття цілісності як узагальненої характеристики об'єктів, що мають складну внутрішню структуру. Невипадково саме ця пізнавальна орієнтація стала своєрідним методологічним ядром системного підходу в сучасних наукових дослідженнях.

Звернемо увагу на одну важливу обставину, яка стосується евристичної значущості такої цілісної інтенції пізнання і на якій завжди наголошують, характеризуючи ті гносеологічні ситуації, що з їх узагальненням пов'язане філософсько-методологічне осмислення особливостей системного підходу.

Чи йдеться про цілісність як щось безумовно наявне до самої процедури вивчення об'єкта, чи ж, навпаки, цілісність виступає не постулатом, а предметом, а в певному розумінні — навіть результатом дослідження (це, скажімо, спостерігається в екології у вивченні біосфери), — і в тому, і в тому випадку залишається в силі актуальна для системного підходу методологічна обставина, що модель об'єкта як цілого є важливим засобом організації дослідження. Вчений, отже, повинен мати цю модель у своєму розпорядженні вже на самому початку роботи. Без такої моделі може статися, що часткові результати дослідження не узгоджуватимуться і не складатимуть цілісної картини¹. При цьому акцентують і на цілісності («зв'язності») самого об'єкта, і на цілісності як постулаті принципової «незамкнутості» об'єкта (коли можливе його розширення і поповнення завдяки залученню до аналізу нових типів зв'язку), або як «постулаті комплексності й всебічності» осягнення об'єкта. Відповідно, з боку методологічних процедур пізнання, цілісність постає або як описово-онтологічна, або як методологічна установка, коли її розглядають не як приховану в об'єкті сутність, а як принцип, що задає відповідну дослідницьку програму, котра дозволяє здійснити досить чітке визначення граней об'єкта і розмежувати на цій основі його внутрішні та зовнішні зв'язки, виявити системоутворюючі чинники, зрештою, осягнути динаміку об'єкта, особливості його функціонування і розвитку². В будь-якому з названих випадків регулятивна значущість ідеї цілісності величезна³. Більше того, вона стає дедалі багатшою за своїм гносеологічним змістом.

У руслі системного підходу до процесу пізнання стає очевидним, що установка на цілісність є методологічним принципом організації предметного змісту наукового дослідження, спрямовує останнє на постановку й докладний аналіз проблем, пов'язаних з виявленням законів функціонування та розвитку об'єкта. Розглядаючи цю установку з загальногносеологічного погляду, її можна охарактеризувати, мабуть, як один із найважливіших засобів організації предметного змісту пізнання, невіддільний від орієнтації останнього на об'єктивну істинність. Саме тому спрямованість на осягнення всіх сторін, зв'язків і «опосереднень» предмета, на вивчення його саморозвитку є фундаментальними принципами діалектичної логіки, без дотримання яких неможливе з'ясування об'єктивних властивостей предмета⁴.

Покажемо є і те, що до цих принципів безпосередньо примикає інший: вся людська практика має увійти у повне визначення предмета — і як критерій істини, і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібно людині, тобто з потребами суб'єкта суспільної життєдіяльності. Взаємодія названих принципів забезпечує об'єктивність і конкретність істини.

Отже, уже в межах функціонування принципу цілісності як засобу організації предметного змісту пізнання досить чітко окреслюється

¹ Див.: Блауберг И. В. Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода.— М., 1973.— С. 25—26, 59.

² Там же.— С. 41. Див. також: Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности.— М., 1978.— С. 247—250.

³ В даному разі ми свідомо абстрагуємось від істотних відмінностей кожного зі згаданих варіантів застосування ідеї цілісності, оскільки їх розгляд виходить за межі цієї статті.

⁴ Див.: Ленин В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна // Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 280.

нерозривна єдність його об'єктивних характеристик з суб'єктивними — у тому значенні останніх, яке пов'язане з практичною природою пізнання. Цим спричинена взаємозумовленість гносеологічного змісту принципу цілісності — соціально-культурним, світоглядним змістом.

З уявлень про гносеологічну значущість ідеї цілісності, які сформувались у руслі системного аналізу пізнавальної діяльності, зокрема з факту передування моделі об'єкта як цілого дослідницьким процесом по вивченню цього об'єкта, випливає, що установка на цілісність наявна у суб'єкта ще задовго до початку пізнання об'єкта. У конкретних пізнавальних ситуаціях ця установка може набувати різних модифікацій, однак безперечно, що та вимога, яку було висунуто свого часу Ж. Піаже щодо вивчення психіки, — про створення свого роду «логіки цілісностей», — стосується і будь-якої іншої дослідницької галузі.

Філософсько-методологічне обґрунтування такої особливості пізнавального освоєння об'єкта правомірно вбачають у Марксовій характеристиці специфіки мисленого відтворення об'єктивного цілого⁵.

Звернемо увагу у зв'язку з цим на два істотних моменти, з якими пов'язане основне питання нашої теми.

Перше. Особливість пізнавального вивчення об'єкта — в тому, що ціле спочатку розчленовують, аналізують, далі ж через синтез відтворюють «мислено конкретне» ціле («багату сукупність численних визначень і відношень»).

Друге. Установка на ціле, яка передуює такій пізнавальній процедурі, відзначається тим, що тут є лише абстрактне, нерозчленоване уявлення про ціле. Таке нерозчленоване, абстрактне ціле є, згідно з К. Марксом, вихідним пунктом споглядання. Пізнання ж функціонує як рух від абстрактного цілого — до мислено конкретного, що здійснюється завдяки аналітико-синтетичній діяльності мислення.

Якою є гносеологічна значущість такого вихідного пункту споглядання, що про нього говорить в даному разі К. Маркс? Це питання істотне з погляду з'ясування загальнокультурних і світоглядних передумов виникнення, функціонування і розвитку пізнання.

Справді, якщо порівнювати те, абстрактне, нерозчленоване ціле, що з ним має справу споглядання, з тим, яке є прерогативою науково-теоретичного пізнання, то гносеологічна значущість першого з названих різновидів орієнтації на цілісність може видатися мізерною. Переваги результату пізнавальної діяльності над її вихідним пунктом самоочевидні: «якщо у вихідному пункті пізнання дійсність постає перед людиною як багатоманітність без єдності», то внаслідок аналітико-синтетичної діяльності пізнаючого мислення її досягають «уже як єдність у багатоманітності або багатоманітність у єдності»⁶.

Якщо залишатися у межах суто гносеологічного аналізу процесу пізнання — це багато в чому так. Проте «багатоманітність без єдності» — чи не надто похмура в цьому разі картина гносеологічної значущості вихідного пункту пізнання? Коли йдеться про пізнання як спеціалізовану діяльність, що формується, функціонує і розвивається в контексті людської практики і культури, чи не є в такому разі вихідний пункт у певному розумінні не менш значущим, ніж результат? Чи не має перший містити в собі у «згорнутому вигляді» останній? Багатоманітність же без єдності не містить такого результату — хай навіть у найабстрактнішому його виявленні, оскільки вона — не нерозчленоване уявлення про ціле, а протилежність цілісності, впорядкованості. Вихідним же пунктом пізнання має бути хоч якась, але впорядкованість, хоч якась, але вже цілісність. Отож, мабуть, і не «якась», а досить-таки розвинута, досить зріла; водночас інша, ніж

⁵ Див.: Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років // Маркс К., Енгельс Ф., Твори. — Т. 46. — Ч. 1. — С. 33—34.

⁶ Розенталь М. М. Принципы диалектической логики. — М., 1960. — С. 416.

та, що є результатом теоретичного мислення. Не нижча, примітивніша тощо (хоча субординаційне зіставлення тут може бути виправданим з певного боку), а саме інша.

Отже, не виключено, що той вихідний пункт, з якого починається пізнання, в чомусь навіть більш значущий, ніж результати пізнавальної діяльності. Тоді і ґносеологічна значущість тієї «настроєності» на цілісність, яка з самого початку притаманна «всерозтинуючому» пізнаючому мисленню, величезна.

Чим це зумовлено? Чи не тим, що така настроєність властива не тільки пізнанню, а й усьому багатшаровому духовному утворенню, іменованому свідомістю? Можливо, її вельми значні евристичні функції у сфері пізнання саме й зумовлені тим, що існує сфера, де «цілісність» — вихідний пункт надто специфічного «споглядання», яке є своєрідним духовним резюме способу життя свого суб'єкта, вихідний пункт не тільки пізнання, а й переживання людиною світу та свого місця в ньому. І сили і масштабності цього переживання має стати на те, щоб забезпечити наявність орієнтації на цілісність у будь-якій пізнавальній ситуації.

Останнє істотне ще й тому, що сама по собі певна пізнавальна ситуація може орієнтувати не стільки на цілісність, скільки на виокремлення та докладне вивчення окремих сторін і властивостей об'єкта. Далеко не завжди спонукає до цілісного підходу й практична взаємодія суб'єкта з об'єктом, якщо взяти конкретні «діяльнісні ситуації»: скажімо, будь-яка знаряддева дія, за всіх своїх узагальнюючих потенцій, є все ж узагальненням у певному відношенні, стосовно відповідної сукупності практично значущих властивостей об'єкта.

Відомо, що з метафізичним тлумаченням цієї обставини пов'язані, зокрема, претензії А. Бергсона до науково-теоретичного пізнання, яке нібито не сягає цілісного уявлення про об'єкти, оскільки його домінанта — орієнтація на практично корисні для суб'єкта «частковості». І пізнання, і практика, на основі якої воно виростає й функціонує, зображуються тут як такі, що неспроможні дати цілісне уявлення про об'єктивні властивості предметів; вони немовби здатні лише «розтинати» цілісність, притаманну тим у «живому житті». Можливість же уникнути «калейдоскопічності» позбавлених будь-якої динаміки частковостей, можливість осягнути цілісність витлумачується Бергсоном містично-апріористично.

Ці претензії невіддільні від нехтування тим істотним фактом, що будь-яка окрема пізнавальна або діяльнісна ситуація, незалежно від бажання суб'єкта пізнання або дії, універсалізується. Така універсалізація «задана» власною суспільною природою суб'єкта. Саме тому конкретна діяльнісна ситуація не обмежується лише рівнем узагальнення, пов'язаним з її прагматичним змістом. Кожній такій ситуації властива здатність виносити суб'єкт, як писав Гегель, «у стихію всезагальності», однак не в ідеалістичному тлумаченні останньої, яке обернулось у Гегеля обожненням всезагальності⁷, а в її діалектико-матеріалістичному розумінні: як всезагальності матеріально-предметної діяльності, суспільно-історичної практики.

Спрямованість людського мислення на залучення будь-яких «частковостей», що осягаються, до певної цілісності, як і споріднена їй спрямованість відшукувати підстави будь-якого емпірично отриманого визначення «у внутрішній природі або роді даного предмета», кваліфікована Гегелем як «інстинкт розуму»⁸, — це не якась вроджена властивість опосередковуючого мислення, не апіорна здатність бергсонівської «безпосередньої інтуїції». Вона — лише мислительське вираження сутнісної властивості самого людського способу буття.

⁷ Див.: *Ленін В. І. Філософські зошити // Повне зібр. творів.* — Т. 29. — С. 153

⁸ Цит. за: *Ленін В. І. Філософські зошити.* — С. 153.

Діалектична природа останнього і зумовлює ту обставину, що відображення світу у свідомості здійснюється не за схемою статичного «калейдоскопу мертвих речей», а передусім як відображення вічного саморуху, саморозвитку світу. Адже мета пізнання — осягнення «всіх процесів світу в їх... живому житті»⁹, а відобразити це живе життя у всій його повноті можна тільки сукупністю понять, які «вічно рухаються, переходять одне в одне, переливаються одне в одне»¹⁰. І характерно, що, формулюючи питання про «цілісність», тобто сукупність моментів дійсності, яка в своєму розгортанні виявляється необхідністю, В. І. Ленін особливо наголошує, що саме таке розгортання «усієї сукупності моментів дійсності» становить найважливішу особливість діалектики людського пізнання¹¹.

Чи залежить пізнавальне осягнення цілісності певного об'єкта від щойно зазначеної особливості діалектики пізнання? Безперечно, оскільки таке осягнення невіддільне від здатності пізнаючого суб'єкта розглядати цей об'єкт у контексті «цілісності», тобто всієї сукупності предметів і явищ — моментів дійсності.

Повне «визначення» предмета є неодмінно діалектичним. Ця принципова настанова фіксує не тільки невичерпність та принципову незавершеність будь-якого пізнавального освоєння об'єкта (тим більше, що процес пізнання й діяльності, в якій і реалізуються здобутки пізнання, немислимий без відносної завершеності певних його етапів). Повне мислене осягнення чи «визначення» предмета є діалектичним, на наш погляд, у тому розумінні, що воно органічно поєднує орієнтацію на цілісність певного предмета — з орієнтацією на цілісність того контексту, в якому цей предмет існує, функціонує і отже, вирізняється людським мисленням.

Діалектична природа повноти визначення предмета, пов'язана з усебічністю й цілісністю його мисленого відображення, забезпечується передусім «повнотою» реальних суспільно-практичних передумов цього відображення: саме вся людська практика у всій своїй повноті, вказує В. І. Ленін, має ввійти в повне «визначення» предмета¹².

Евристичну значущість такого «зняття» у мисленому відображенні предмета усієї людської практики для подолання «частковості», спорадичності окремих пізнавальних та діяльнісних ситуацій важко переоцінити. Можна назвати принаймні дві взаємопов'язані гносеологічні обставини, істотні з погляду розглядуваної теми.

Перша — властиве суб'єктові пізнання прагнення уникнути однобічності у вивченні предмета, досягнути всі його сторони, зв'язки, опосередкування. Важливою тут є, проте, не всебічність в її екстенсивно-сумативному розумінні, яка не гарантує усунення еkleктики, а пізнання внутрішніх характеристик об'єкта.

Другою, отже, є поєднання прагнення до всебічного вивчення предмета зі з'ясуванням його сутнісних властивостей. Адже тільки за умови всебічності переростає в цілісне уявлення про той чи той

людська практика, «знята» у повному визначенні предмета, таку цілісність його мислительного осягнення?

Іноді увагу, що в цьому разі ми маємо справу з дуже своєрідним зв'язком пізнаваного предмета з людськими потребами, можна трактувати як недостатність такого зв'язку сягає всієї практики не в екстенсивності, а в розумінні універсальності предметного змісту, який зумовлена універсальність усього людського світовідношення. Життєва універсальність означає, що його «предмет» мають самі способи освоєння будь-яких можливих об'єктів,

⁹ Там же. — С. 299.

¹⁰ Там же. — С. 210.

¹¹ Там же. — С. 132.

¹² Ленін В. І. Ще раз про профспілки... — С. 280.

оскільки «предметна практична діяльність людства здатна перетворити на свій спосіб схему будь-якого іншого матеріального об'єкта, переробивши їх на всезагальну схему»¹³.

Інакше кажучи, предметний зміст людської діяльності не тотожний сукупності її об'єктів або певних груп чи різновидів таких об'єктів; предметним змістом діяльності є найглибша особливість людського світовідношення — те, що людина «робить своїм предметом рід»¹⁴, родові, всезагальні властивості суцього.

Мабуть, саме через цю особливість предметного змісту людської діяльності її визначальний рівень — практика — може виступати у такій важливій гносеологічній функції, як критерій істинності пізнання. Завдяки універсальності свого предметного змісту практика є і основою, і рушійною силою пізнання. Не тільки тому, що задає йому зовнішні передумови, або є його соціальним замовником, а передусім через здатність формувати категоріальний інструментарій пізнаючого мислення та «задавати» пізнанню його найсуттєвіші орієнтири: на істинність і, відповідно, на цілісне вивчення об'єктів.

Істотним в даному разі є те, що така детермінованість особливостей пізнавальної діяльності практикою простежується не тільки на розвинутих рівнях практичного та пізнавального освоєння світу людиною, а й на попередніх етапах цього освоєння. Системні дослідження, про які йшлося вище, переконливо розкрили ту обставину, що орієнтація на цілісне осягнення об'єкта в певному розумінні передуює його пізнавальному осмисленню. Якщо розглядати таке передування не тільки в онтогенетичному, а й у філогенетичному плані, — чи не є подібна орієнтація своєрідною «точкою взаємопереходу» практики та пізнання?

Адже вихідний пункт пізнання містить у собі свого роду інваріантний прообраз цілісності, розвинутість якого зумовлює його організуючі функції щодо предметного змісту пізнання. В чому причина такої розвинутості? Можливо, прообраз цілісності уособлює той вихідний пункт пізнання, який пов'язаний з самою трансформацією «схем» практичного освоєння реальних об'єктів у схеми ідеального освоєння будь-яких можливих об'єктів. В такому разі прообраз цілісності виконує надто важливі організуючі функції не лише щодо предметного змісту пізнання, а й щодо предметного змісту самої практики. Виникаючи на основі практики, він, як і здатність ідеального відображення дійсності загалом, знаменує новий, якісно вищий етап саморозвитку практики.

Тут ідеальний прообраз цілісності має не просто передувати науково-теоретичному мисленню, а функціонувати — в якихось допізнавальних формах — задовго до історичного формування названого типу мислительної діяльності. Більше того, оскільки його стимулюючі потенції стосуються не лише пізнавального, а й практичного освоєння дійсності, він очевидно, належить до тих духовних утворень, що з ними пов'язане переживання людиною світу та свого місця в світі, а отже, емоційно-оцінне та вольове самозабезпечення практичної й пізнавальної діяльності.

Чим зумовлена організуючо-спонукальна сила, притаманна тому прообразові цілісності, який історично формується, мабуть, з виникненням людської свідомості?

Психологічні дослідження історичного генезису свідомості засвідчують ту обставину, що формування самої ідеаційної здатності мислення (коли предмет діяльності починає сприйматися свідомістю як такий, що може задовольняти певні потреби взагалі, незалежно від їх наявності у даного суб'єкта: предмет, отже, перетворюється на «ідею»)

¹³ Абдильдин Ж. М., Абишев К. А. Формирование логического строя мышления в процессе практической деятельности. — Алма-Ата, 1981. — С. 173.

¹⁴ Див.: Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 42. — С. 86.

відбувається тільки завдяки тому, що в самій людській діяльності, суспільній за своїм характером, постійно співвідноситься (спочатку чуттєво-наочно) «ціле» (діяльність первісного трудового колективу) — і «частина» (безпосередні результати дій окремого індивіда), отже, фіксується якісна своєрідність «цілого» — принаймні як своєрідність результату спільної діяльності.

Що ціле незвідне до своїх елементів, що цілокупності властивий ефект, який незмірно переростає сумативність не кількісно, а якісно, — ці та подібні системні залежності індивіди переживають і починають усвідомлювати вже в найпростіших актах колективної праці.

Більше того, діяльність окремого індивіда неможлива без відображення ним зв'язку між очікуваним результатом дій, здійснюваних ним особисто, та кінцевим результатом діяльності інших членів колективу. Отже, безпосередній результат діяльності індивіда поєднує з кінцевим результатом діяльності те відношення індивіда до інших членів колективу, внаслідок якого він отримує свою частку продукту спільної діяльності. Саме цей зв'язок, що створюється в процесі спільної трудової діяльності, зумовлює її спрямованість. Відображення ж таких об'єктивних зв'язків та відношень у психіці діючих індивідів — необхідна передумова формування й розвитку ідеаційної здатності людського мислення¹⁵.

Відношення індивіда до суспільного цілого, яке поєднує результати індивідуальної й суспільної діяльності, містить у собі таку важливу рису людського світовідношення, як орієнтованість на майбутнє, причому — майбутнє не тільки індивідуальне, а передусім «спільне», суспільне. У свідомості ця риса світовідношення набуває вигляду уявлень про бажане, жадане майбутнє, що є свого роду ідеальним чинником людської активності, спрямованої на зміну світу.

Як бачимо, цілісним інтенціям пізнання, та й будь-якій орієнтації на цілісність об'єкта, передє орієнтація на цілісність практичної діяльності суспільного суб'єкта. «Анатомія людини» є ключем до «анатомії мавпи» і в плані проблеми, що цікавить нас у даному випадку: йдеться про те, що перш ніж осягати всі можливі різновиди цілісностей у навколишній дійсності, суб'єкт суспільної життєдіяльності виявляється реально належним до вищої форми «органічного цілого» — цілісності власного способу буття, цілісності соціуму.

І глибоко закономірно, що «прообраз цілісності» виникає у людській свідомості задовго до того, як цілісність стає принципом — усвідомлюваним чи ні — організації предметного змісту наукового пізнання. Адже саме цілісність соціуму дістала ідеальне вираження вже в найдавніших різновидах суспільної самосвідомості, що були спочатку не чим іншим, як усвідомленням індивідами своєї нерозривної, «кровної» єдності з родом, «самосвідомістю роду як цілісного суб'єкта родоплемінних відносин та суспільної виробничої діяльності»¹⁶. Саме така цілісність стає тим своєрідним регулятивом сприймання багатоманітності навколишнього світу в людській свідомості, що завдяки йому дійсність постає перед людиною як певна цілокупність або багатоманітність у єдності.

Це, безперечно, ще не пізнавальний регулятив, проте наявність його — один з найістотніших факторів, які уможливлюють пізнавальне осягнення «внутрішньої природи або роду» будь-якого предмета, того осягнення, що про нього писав свого часу Гегель як про «інстинкт» розуму. Щоправда, «інстинктивність» такого регулятиву — хіба що в тому, що він не конститується у сфері науково-теоретичної свідомості, а напередзаданий їй світоглядною свідомістю, де такі регулятиви є ідеальним вираженням закономірностей самої суспільної практи-

¹⁵ Див.: Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. — М., 1972. — С. 270—275.

¹⁶ Шинкарук В. И., Яценко А. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. — Киев, 1984. — С. 35.

ки. Перш ніж бути «перекладеними» з «мови» світоглядної свідомості на «мову» пізнання, вони, отже, функціонують як вузлові визначеності «мови реального життя» (К. Маркс).

Історичний же генезис практики характеризується тим, що для освоєння родових властивостей «інших речей» кожна людина самим фактом суспільності свого буття освоює принцип світовідношення як родовідношення. Не випадково, підкреслюючи взаємопов'язаність двох елементів останнього, К. Маркс ставить на перше місце ту обставину, що людина «робить своїм предметом» свій власний рід¹⁷, «родові» властивості вищого рівня організації матерії. Завдяки цьому предметний зміст людської свідомості набуває передусім форм світоглядного відображення дійсності, які надалі трансформуються у форми пізнання. Саме тому, що категоріальні структури світогляду «відображають об'єктивну дійсність крізь призму суспільних відносин»¹⁸, вони надають людській свідомості такої міри універсальності, якої достатньо для досягнення будь-яких всезагальних закономірностей суцього.

Практичне освоєння людиною навколишньої дійсності вже з перших своїх кроків формує у свідомості своєрідну універсальну матрицю цілності та цілісності, яка забезпечує можливість змістовного осягнення різних предметних елементів дійсності як осередків у певній загальній системі. Щоб зрозуміти і виразити в понятті будь-який з цих предметних елементів, потрібно вже мати «певний образ світу як внутрішню розчленовану цілісність і помістити у цю сіть явищ новоосвоєний предмет, щоб дістати всю його родо-видову та індивідуальну специфікацію», — слушно зазначає В. П. Іванов¹⁹. Завдяки такій «матриці» світ постає перед людиною не як багатоманітність без єдності, а як цілісний смисловий зв'язок явищ. Найпершим вираженням останнього, що історично передуює осягненню його засобами спеціалізованої пізнавальної діяльності, є світоглядна свідомість.

Один показовий факт. Сучасна психологічна наука засвідчує, що будь-який образ є не що інше, як елемент образу світу, сутність його — не в ньому самому, а в тому місці, в тій функції, яку він виконує у цілісному відображенні реальності. Зрештою саме образ світу постає і як вихідний пункт, і як результат будь-якого пізнавального акту²⁰.

Зауважимо, що з'ясування окресленого передуювання світоглядної свідомості щодо пізнання ще потребує докладних філософських досліджень. Головна трудність тут — у тому, що значущість певних утворень світоглядної свідомості для пізнання має найчастіше непрямі форми виявлення.

Тому їй не дивно, що зафіксована у руслі системного підходу до вивчення пізнання евристична значущість принципу цілісності постає не у вигляді усвідомленого регулятиву пізнавальної діяльності, а спочатку певної «настроєності», «установки» на цілісність.

Чому саме «установка»? З досліджень по теорії психологічної установки відомо, що остання — специфічний регулятив людського світовідношення, який є водночас і одним з пластів людського існування, і первинною системою психічного відображення, над якою нашаровуються інші системи. Якщо виходити з класичного тлумачення установки, за яким вона є цілісно-діяльнісною й цілісно-особистісною настроєністю суб'єкта на певну активність, може існувати актуально, не набуваючи форми змісту свідомості, проте, впливає на весь зміст психічного життя і передуює появі певних фактів свідомості (разом з

¹⁷ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — С. 86.

¹⁸ Шинкарук В. И., Іванов В. П. Актуальные проблемы исследования мировоззренческих функций диалектического материализма // Вопр. философии. — 1981. — № 2. — С. 49—50.

¹⁹ Мировоззренческая культура личности. — Киев, 1986. — С. 41.

²⁰ Див.: Смирнов С. Д. Психология образа: проблема активности психического отражения. — М., 1985. — С. 144, 207.

тим установка здатна переходити з нефіксованого стану у фіксований і навпаки)²¹; якщо, далі, розглядати усі перелічені властивості під кутом зору смислових установок²², найуніверсальнішим виявом яких є, на нашу думку, світоглядні установки,— то слід визнати, що останні — це специфічні й незамінні регулятиви будь-яких форм людської діяльності. Виражаючи сам спосіб суспільного буття людини й концептуалізуючись передусім у структурі світоглядної свідомості, такі регулятиви стають формами, здатними організовувати предметний зміст будь-якого зі способів духовного освоєння світу людиною. Ці форми відзначаються ступенем всезагальності, здатним охоплювати будь-який діапазон предметного змісту.

Отже, пізнання починається з вельми специфічного «споглядання цілісності» об'єктів, цілісності, що не зазнала мислительного розчленування та синтезування. Вже у своєму вихідному пункті воно містить певні духовні регулятиви, «синтезовані» самою суспільною життєдіяльністю. Саме до таких належить інтенція на цілісність та цілісність, задана пізнанню світоглядною свідомістю, якою визначається наявність тієї спрямованості в осягненні низки зв'язків і опосередкувань, властивих пізнаваному предметові, що її найвищим втіленням є невіддільність об'єктивності від конкретності істини.

Звичайно, сказаним питання про світоглядну забезпеченість вихідних регулятивів пізнавальної діяльності розв'язується лише в найзагальнішому плані. Конкретизація уявлень про світоглядну регуляцію принципів пізнання можлива в зіставленні типів їх усвідомлення в історії розвитку пізнання — з тими виявами, що їх зазнавали такі принципи в різних історичних типах світогляду. Адже у більшості випадків ми стикаємось не тільки зі світоглядною заданістю певних принципів пізнання, а й з постійною «корекцією» з боку останнього змісту самої світоглядної свідомості.

Більше того, за всієї значущості світоглядних передумов пізнання, саме завдяки розвитку останнього ці передумови набувають статусу не лише «в собі», а й «для себе буття». Отже, вони перетворюються на усвідомлювані регулятиви практичної та духовної діяльності людини, що є особливо важливим з огляду на постійне зростання масштабів науково-технічного і соціального розвитку людства. Питання про взаємозабезпеченість науково-теоретичної та світоглядної свідомості, якнайтіснішу взаємоузгодженість злету наукового пошуку з найпередовішими світоглядними здобутками цивілізації стає нині дедалі нагальнішим з точки зору перспектив дальшого розвитку останньої.

* * *

Статья посвящена раскрытию мировоззренческой обусловленности одного из важнейших регулятивов познания — принципа целостности. Данный регулятив рассматривается не только как принцип организации предметного содержания познания, но и как принцип организации предметного содержания сознания. Более того, он является специфическим регулятивом самой человеческой практики. Следовательно, исходный пункт, с которого начинается познавательное освоение действительности, — это не некое многообразное без единства, а специфическое единство в многообразии — интенция на целостность, «прообраз» такой целостности, являющийся духовным выражением целостности самого человеческого способа бытия, общественно-исторической практики. Упомянутая интенция выступает вначале на дорефлексивном уровне — как своего рода установка.

²¹ Див.: Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основания психологии установки. — Тбилиси, 1961. — С. 17, 71, 178; Шерозия А. Е. К проблеме сознания и бессознательно-го психического. — Тбилиси, 1969. — Т. 1. — С. 341; Чхартшвили Ш. Н. Некоторые спорные проблемы психологии установки. — Тбилиси, 1971. — С. 66.

²² Див.: Асмолов А. Г. Деятельность и установка. — М., 1979. — С. 62—63.

ВІД РЕДАКЦІЇ. За постановою Президії Академії наук СРСР в цьому номері відкриваємо рубрику, під якою друкуватимемо матеріали до Всесвітнього філософського конгресу (м. Брайтон, Англія, серпень 1988 р.). Назва рубрики відтворює головну проблемну тему конгресу: «Філософське розуміння людини».

О. Н. Крутова

МАРКСИСТСЬКЕ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ЛЮДИНОЗНАВСТВО: ТЕОРЕТИЧНА ПОСТАНОВКА І ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

КРУТОВА Ольга Натанівна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР. Галузь наукових інтересів: проблема людини в соціально-філософській концепції марксизму, методологічні проблеми етики. Автор монографій: «Человек и мораль (методологические проблемы ленинского анализа нравственности)» (М., 1970), «Человек и история (проблема человека в социальной философии марксизма)» (М., 1982), ряду брошур та статей (в журналах «Вопросы философии», «Философские науки» та ін). В нашому журналі виступає вперше.

Кожний етап розвитку соціалізму висуває формулу, яка допомагає краще зрозуміти суть завдань, що постають перед суспільством, визначає лозунг, котрий мобілізує на їх розв'язання. Сьогодні — це принцип: «Жива творчість мас — вирішальна сила прискорення!»¹. У новій редакції Програми КПРС, у матеріалах XXVII з'їзду партії і наступних пленумів ЦК підкреслюється визначальна роль людського фактора у вдосконаленні соціалізму. Завдання мобілізувати зусилля людей, піднести їхню активність на новий, вищий ступінь охарактеризовано як одне з найважливіших, як ту «основну ланку», ухопившись за яку можна витягнути весь ланцюг, тобто розв'язати всю низку проблем перебудови і прискорення.

Соціалізміві властива, за висловом М. С. Горбачова, «життєва потреба жити творчістю мас»². Сучасний період робить особливо гострим завдання «піднести інтерес і свідоме ставлення» (В. І. Ленін) мільйонних мас до звершення дня. Суспільство стоїть на порозі якісно нового етапу своєї історії і тому потребує розвитку змісту і форм людської діяльності.

Смисл завдання — розвивати творчість мас, підносити активність колективів і окремих людей — може бути раціонально зрозумілий

¹ Горбачов М. С. Виступ на XI з'їзді СЕПН // Рад. Україна. — 1986. — 20 квіт.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15 жовт. 1985 р. — К., 1985. — С. 8.

лише за умови визнання соціально організованої діяльності людей джерелом і способом існування суспільної реальності. У цій системі координат людина мислиться силою «спричинюючою», єдиним діяльним началом історії (Ю. К. Плетников). Мобілізація людського фактора, визначення шляхів її здійснення передбачає створення відповідної моделі людини — суб'єкта історичного процесу. Тому сьогодні питання про статус людини в суспільному процесі, про її характеристики, місце і роль у розвитку суспільства має особливу практичну значущість. Погляд на людину (об'єкт? суб'єкт?) робить істотний вплив на методи управління людьми, способи стимулювання їхніх зусиль, тому спрощені уявлення щодо цього можуть потягти за собою формування негативних тенденцій, які знижують активність мас, а отже, гальмують суспільний прогрес.

На XXVII з'їзді КПРС було піддано критиці так звані технократичні підходи до вдосконалення виробництва. Зазначені тенденції пов'язані з вірою у всесильність об'єктивних (зокрема матеріальних) факторів виробництва як єдиної або принаймні основної умови здійснення наших планів, з вельми обмеженням і спрощенням уявленнями про людину — вона, мовляв, усього лише «гвинтик» виробничої машини, котра за будь-яких обставин змушує її «крутитись» належним чином. «Стан», психологічні установки, «самопочуття» людини не розглядаються за такого підходу як фактор, здатний істотно вплинути на роботу самої цієї «машини». Тут виявляються незрозуміння ролі людини як суб'єкта суспільного виробництва і, внаслідок цього, примітивні уявлення про шляхи мобілізації людського фактора.

XXVII з'їзд КПРС відзначив і недоліки, котрі є ще у сфері управлінської та ідеологічної діяльності, помилки, допущені в цих галузях. І тут, гадаємо, відіграли свою негативну роль поверхові уявлення про людину. На нашу думку, давалась взнаки логіка того протиставлення двох частин суспільства, некоректність якої показав ще К. Маркс, — групи активних «вихователів» і маси виховуваних, яким відводилась роль пасивного об'єкта впливу. Це спрощене уявлення про «масовидну людину» спричинювало небажання багатьох адміністраторів розвивати самоуправління на виробництві³. Часом не без «допомоги» цих уявлень бажаний результат управлінських рішень та ідеологічних акцій здавався автоматично неминучим, момент корекції в процесі соціального сприйняття масами цих впливів не враховувався. Ігнорувались процеси стихійного формування детермінуючих факторів, скажімо певних суспільних відносин або еталонів масової свідомості, дієвість яких не завжди бралась до уваги. Коротше кажучи, недостатнє врахування того, що кожна людина є суб'єкт суспільного процесу, позначалось у спрощених уявленнях про шляхи і засоби матеріального і духовного впливу на особу. На практиці це призводило до зниження ефективності даного впливу.

Отже, настійною потребою сьогодні є осмислення людини як суб'єкта історичного процесу, створення стрункої теорії суб'єктивності особи⁴. У цьому напрямі належить зробити дуже багато. Проте існує теоретичне завдання, розв'язання якого має передувати зазначеному аналізу. Це — дослідження шляхів і засобів осмислення людини в

³ Під час опитування робітників ряду машинобудівних заводів країни з'ясувалося: близько 40% вважають, що адміністрація не заінтересована у наданні робітникам реальних прав для участі в управлінні, а понад 30% — що адміністрація на словах заохочує участь робітників в управлінні, проте в конкретному розв'язанні питань їхню думку не враховує (див.: *Илле М. Е., Синов В. В.* О развитии самоуправления в бригадах // Социол. исслед. — 1984. — № 3. — С. 61).

⁴ Поняття «людська суб'єктивність» ще не має однозначної інтерпретації, яка б поділялась усіма дослідниками. Ми розуміємо під «суб'єктивністю» якості і роль людини — суб'єкта суспільного процесу, виходячи з відомого положення К. Маркса: «суб'єкт є існування суб'єктивності» (*Маркс К.* До критики гегелівської філософії права // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — Т. 1. — С. 244).

даній якості, з'ясування логіки побудови відповідної теорії. За відсутності ясності щодо методології нема чого і сподіватись на успіх дослідження. Важливість методологічної теми підтверджує і досвід людинознавчих розвідок останніх років.

«Питання про якість суб'єкта дії актуальне для сучасного суспільства: активність, цілеспрямованість, ініціативність, організованість висуваються сьогодні на передній план серед інших характеристик особи»⁵. З цим згодні всі представники марксистської науки про людину. Однак, незважаючи на їхні чималі зусилля вивчити саме ці характеристики, говорити про серйозні успіхи в розв'язанні цього завдання явно передчасно. «Нині у відомій формулі К. Маркса про те, що не тільки суспільство виховує людину, але й людина — суспільство, ми робимо акцент у теоретичних і емпіричних дослідженнях на одному напрямі цієї діалектичної взаємодії: від суспільства до людини (індивіда, особи). Зворотний процес не дістав ще належного розвитку, хоча практика вже поставила перед теорією завдання розроблення саме тих сторін особи, котрі саме й забезпечують виховання суспільства нею і описуються такими поняттями, як соціальна активність, активна життєва позиція, почуття відповідальності, почуття хазяїна та ін.»⁶, — відзначає Л. Ф. Ільїчов.

Аксіоматична для марксизму теза про соціальну зумовленість особи часом розглядається в такому ключі, що виникає думка: за своїм місцем і роллю в суспільному процесі людина може бути визначена тільки як наслідок, як щось похідне. Аналіз у таких випадках не сягає справжніх визначень і функцій соціальності особи — бути формою виявлення, способом існування суб'єктивності останньої. І хоча сьогодні мало який автор не поіменовує людину суб'єктом, часто-густо ці визначення дивним чином поєднуються з уявленнями про людину як про «наслідок», «результат», «об'єкт впливу» та ін. Свідчення цього — різноманітні інтерпретації смислу поняття «суб'єкт суспільного процесу», багато з яких виявляються потрібними лише для того, щоб з'ясувати деякі особливі аспекти «вторинності» особи (скажімо, на явність свідомості, внаслідок чого людина *свідомо* реалізує програми діяльності, навіть якщо вони задані не нею самою), щоб підкреслити: людина як «гвинтик» суспільної «машини» діяльна (хоча б на зразок білки в колесі). Як бачимо, аналіз тут не сягає з'ясування справжньої суб'єктивності особи — здатності людини містити в собі самій причину існування і розвитку⁷, творити себе і свої обставини⁸. А саме з цією здатністю пов'язана роль людського фактора, творчості мас у забезпеченні прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Як бачимо, зовсім не завжди і не скрізь можливі дослідження глибших і фундаментальних виявів людської суб'єктивності. Мимохіть спадає на думку, що потрібні певні теоретичні і методологічні умови, без яких це завдання виявляється нерозв'язним. Саме їх і належить з'ясувати. Гадаємо, значну допомогу у розв'язанні згаданого завдання може подати детальне розроблення соціально-філософського бачення проблеми людини, оскільки соціально-філософське людинознавство і покликане зробити істотний внесок у створення моделі людини — суб'єкта суспільного процесу.

Чим виправдана така постановка питання? В чому полягає специфіка соціально-філософського людинознавства? Чим вона визначена? Що «відкриває» в людині цей напрям досліджень? Що дає він практиці?

⁵ Бєва Л. П. Человек : деятельность и общение. — М., 1978. — С. 71.

⁶ Ильичев Л. Ф. Исторический материализм: проблемы методологии. — М., 1983. — С. 204—205.

⁷ Див.: Межуев В. М. Культура и история. — М., 1977. — С. 79.

⁸ Демин М. В. Проблемы теории личности : (Социально-философский аспект). — М., 1977. — С. 130.

В історії вивчення проблеми людини у радянській науковій літературі можна, певно, виділити два різні періоди. Спочатку увага дослідників була зосереджена на принципових особливостях марксистського підходу до проблеми людини, на відмінностях цього підходу від ідеалістичних і метафізичних позицій різних буржуазних шкіл. Гадали, що марксистський підхід однаково реалізує себе у сфері різних наук. Посилене розроблення проблеми людини зумовило те, що увагу привертали нові аспекти проблеми, апробовувались нові ракурси її розгляду. Результатом цього були не тільки безперечні теоретичні досягнення, але й втрати, насамперед — значні розбіжності в трактуванні категорій, в тому числі і основоположних. За свідченням В. І. Добриніної і В. А. Хорошилова, які здійснили аналіз виданої літератури, в 1975 р. налічувалось близько 70 тлумачень категорії «особа» («особистість») ⁹.

Звичайно, диференціація знання — відмітна особливість нашого часу, так само як і його інтеграція. Аналогічні процеси відбуваються і в людинознавстві, де також актуальним завданням стало комплексне вивчення людини. Велінням часу є об'єднання зусиль не тільки суспільних і природничих наук, але й взаємодія різних суспільних наук. Адже неодмінною умовою інтеграції соціального знання про людину є його послідовна диференціація. Тільки в тому разі, якщо кожний погляд на проблему відмінний від іншого, якщо кожний «внесок» самотній, взаємодія підходів дає плоди, стає реальністю.

Однак думка про те, що розроблення проблеми людини, індивіда, особи в рамках різних суспільних наук неминуче має відбиток особливостей наукової дисципліни, відзначалась деякою умоглядністю і гіпотетичністю, поки не розпочалась реалізація спроб з'ясувати специфіку того чи того з можливих підходів (праці Г. С. Батищева, Б. Т. Григор'яна, О. Г. Мисливченка, І. С. Кона, Н. Ф. Наумової, Г. М. Андреевої та ін.). Було показано, що марксистський підхід до проблеми людини по-різному (але із збереженням принципових його особливостей) виявляється в різних суспільних науках. У теоретичному плані питання про цю диференціацію в середині марксистського людинознавства вперше в радянській літературі було поставлено уже в згаданій статті В. І. Добриніної і В. А. Хорошилова. Багатство визначень особи автори пов'язували з наявністю низки «складових комплексного підходу» до вивчення людини і особи. Це — «філософський, соціологічний, соціально-психологічний, психологічний (загальнопсихологічний) аспекти дослідження, а також аспект, в якому здобуті об'єктивні знання про особу синтезуються під кутом зору ідеалів всебічно розвиненої особистості і який має важливе значення для практики комуністичного виховання. Мабуть, цей аспект можна назвати науково-комуністичним» ¹⁰. Автори вдалися до спроби охарактеризувати кожний зі своїх підходів, визначити коло публікацій, в яких він реалізований. Питання про специфіку кожного підходу розв'язується згаданими авторами в тому плані, що її насамперед визначає коло тем, які обговорюються. Крім того, заслугою цих дослідників було і акцентування уваги на необхідності виявлення «основних принципів відособлення, котрі намічають межі даного способу дослідження, і визначення місця, що його він посідає серед споріднених за предметом вивчення наук» ¹¹.

Із визнанням диференціації в середині марксистського людинознавства на передній план виходить низка складних методологічних проблем: в чому специфіка кожного підходу до проблеми людини, чим

⁹ Добриніна В. И., Хорошилов В. А. Марксистское учение о личности // Филос. науки. — 1975. — № 2. — С. 131.

¹⁰ Там же. — С. 130.

¹¹ Добриніна В. И., Хорошилов В. А. Марксистское учение о личности // (Ст. вторая) // Филос. науки. — 1975. — № 3. — С. 108.

ця специфіка визначена, яким є «набір» можливих відповідей на запитання. Не менш важливі і методологічні основи культури дослідження: умови послідовного додержання вимог обраного підходу, принципи інтеграції різних форм знання, кожна з яких зберігає при цьому своє «обличчя», закони комплексного дослідження, сформульовані з урахуванням його відмінності від методологічної еkleктики. Нарешті, вельми актуальне і питання про пізнавальні можливості кожного підходу, про межі його оптимального застосування.

Вихідні позиції в розгляді всіх цих питань визначені основоположним принципом марксизму в галузі людинознавства — визнанням нерозривного зв'язку людини і об'єктивної дійсності. У цьому є своєрідна епістемологічна сторона, яку зафіксував В. І. Ленін, відзначивши, що наукове дослідження людини, особи здійснюється при вивченні суспільних відносин¹². З цього положення випливає, що характер вивчення суспільних відносин не може не позначатись на вивченні особи.

Вплив розуміння соціальної дійсності на трактування людини особливо чітко виявляється в соціології. У статті Н. Ф. Наумової «Проблема людини в соціології» відзначено такі особливості соціологічного «образу» людини: людина в соціологічному вимірі — це сукупність її функціональних відносин з групою, з будь-яким соціальним цілим, до якого вона включена. Саме те в особі, що визначено її соціальними функціями, виступає сутністю людини. Соціальна природа її, соціальна сутність поведінки практично зведені до детермінації людини даною соціальною системою. Як соціальні функції людини розглядаються ті, які потрібні соціальній системі для існування і відтворення. Сутність людини в соціології — загальне, повторюване, середнє. Процес соціального становлення тут — це процес наближення людини до загального типу¹³.

Постає, однак, питання: чи правомірно говорити про специфіку соціологічного бачення проблеми людини без урахування принципових відмінностей марксистської і немарксистської соціології? На цей момент слушно звертає увагу Л. П. Буева¹⁴. На її думку, у працях дослідника-марксиста категорії, які застосовують немарксистські автори, мають набувати іншого смислу. Скажімо, відношення особи і «середовища» марксизм не тлумачить як взаємодію живого організму й умов його проживання (останнє трактування характерне для ряду концепцій буржуазного суспільствознавства). Соціалізацію марксист не отожднює, як це робить буржуазний соціолог, з насадженням конформізму, нівелюванням особи. І. С. Кон вбачає відмінність марксистського підходу в тому, що цю проблематику «марксистська соціологія ставить ...в залежність від тієї загальної соціальної системи, до якої належить будь-яка дана група або організація, а також від культури й історії»¹⁵.

Гадаємо, однак, що в марксистській інтерпретації категорій «середовище», «роль», «соціалізація» існують й інші моменти, задані не світоглядними, ідейними основами науки, а логікою, визначені її предметом, спрямованістю її інтересів. Марксистське дослідження особливостей науки соціології ще не може вважатись завершеним¹⁶. Наявність різних точок зору на предмет цієї науки, на її методологічні позиції утруднює і наш аналіз. Тому ми беремо до уваги лише ті позиції багатьох учасників обговорення, в яких чітко виявилось спільне,

¹² Див.: *Ленін В. І.* Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве // *Повне зібр. творів.* — Т. 1. — С. 395.

¹³ Див.: *Наумова Н. Ф.* Проблема человека в социологии // *Вопр. философии.* — 1971. — № 7.

¹⁴ Див.: *Буева Л. П.* Указ. соч. — С. 122.

¹⁵ *Кон И. С.* Личность // *Филос. энцикл. словарь.* — 1983. — С. 315.

¹⁶ Див.: *Желтухин А. И.* Обсуждается предмет социологической науки // *Социол. исслед.* — 1985. — № 1. — С. 183—186.

що, мабуть, не породжує сумніву: соціологія зайнята дослідженням системи суспільних відносин. Це означає, по-перше, що різні феномени й аспекти дійсності вона осмислює з боку їх включеності у цілісність — суспільну систему — під кутом зору підпорядкування системним залежностям складного об'єкта — суспільства, забезпечення його функціонування й розвитку. По-друге, принциповим моментом соціологічного бачення світу можна вважати, на наш погляд, конкретно-науковий рівень аналізу. Отже, характеристики соціальної форми руху матерії виявляються за межами сфери інтересів соціології. Звідси випливає, насамперед, що обставини розглядаються як даність, існуванню якої підпорядкована суспільна людина, як зовнішнє щодо неї. Цю диспозицію і фіксує поняття «середовище» (мікро- і макросередовище). Крім того, діяльність людини розглядається на певному рівні і в певному ракурсі: з погляду здійснення нею функцій для підтримання соціальної системи, — і цікавить передусім з боку своїх конкретних характеристик. За такого витлумачення правомірне максимальне зближення понять «діяльність» і «виконання ролі»¹⁷.

Істотне значення в соціологічному аналізі має поняття «поведінка» — ще один своєрідний соціологічний еквівалент поняття «людська діяльність». Поведінка є цілком покладена за змістом іззовні (з боку системи, середовища та ін.) дія. Тому це поняття «може за своїм смыслом (від «поводити», «водити», «вести на поводу») вживатися стосовно позасуспільної живої природи»¹⁸. Соціологія має на думці, «так би мовити, окультурену поведінку», оскільки остання визначається «не біологічно заданими, а історично сформульованими соціокультурними програмами»¹⁹. Людська поведінка свідомо, вона супроводиться цілепокладанням. Однак свідомість людини, її політичні, моральні та інші уявлення розглядаються в соціології переважно під одним кутом зору — щодо дієвості прийнятих нормативів, ідеологічних і теоретичних «кліше», їх засвоєння людиною. Іншими словами, підкреслюються «адаптивні» характеристики поведінки, орієнтовані на «включення» в наявну соціальну систему, на додержання вже ustalених зразків і норм. Оскільки ж дослідження поведінки в соціології — це аналіз активності людей, відповідно розміється і людська суб'єктивність: поняття «суб'єкт» означає лише те, що людина має свідомість, ціннісні орієнтації, на основі яких вона діє. Отже, соціологічний аналіз не вичерпує осягнення справжньої природи і фундаментального історичного смислу людської суб'єктивності, людської діяльності — «ролі» людини у створенні суспільної реальності, соціальної системи, у формуванні і зміні духовних феноменів, у здатності людини до постійного перегляду і вдосконалення програм, які лежать в основі діяльності, до виходу за межі наявної ситуації.

Характер вивчення суспільних відносин у марксистській соціології однозначно визначає способи дослідження тут проблеми людини, індивіда, особи. Особливості соціологічного бачення людини у «Філософському енциклопедичному словнику» висвітлено таким чином: «Відправна точка соціологічних досліджень особи... — та соціальна система, в яку вона (людина) включена, і ті соціальні функції, ролі, які вона в ній виконує»²⁰. Іншими словами, людина розглядається: а) у відношенні до соціальної системи; б) як інструмент її функціонування; в) об'єкт її впливу. Не можна не погодитись з В. Є. Кемеровим, котрий писав: «У соціологічному аналізі поки не знаходиться місця для цілісної характеристики буття особи, і, як вважає багато

¹⁷ Див.: Смирнов Г. Л. Советский человек. — М., 1980. — С. 61.

¹⁸ Злобин Н. С. Культура и общественный прогресс. — М., 1980. — С. 30.

¹⁹ Швырев В. С. Деятельность как философская категория: Выступление на «круглом столе» по филос. пробл. деятельности // Вопр. философии. — 1985. — № 2. — С. 39.

²⁰ Кон И. С. Личность // Филос. энцикл. словарь. — С. 315.

дослідників, людський індивід описується соціологією як об'єкт суспільних відносин»²¹.

На прикладі соціологічного трактування видно, що образ людини, індивіда, особи в межах того чи того підходу, тієї чи тієї науки є однозначно заданим і варіації, строго кажучи, неприпустимі. Неприпустимо й ігнорувати рамки, що накладаються методологією (взятою в усяй її повноті й багатобічності) даного способу дослідження, обговорювати теми, які не передбачаються її орієнтацією, довільно (щодо спрямованості інтересів науки) тлумачити категорії, не «відчувати» логіки категоріального апарата. У межах кожного такого підходу постають цілком певні (а не всі принципово можливі) проблеми, причому розглядаються вони в цілком певному ракурсі. Логікою підходу в певному розумінні наперед визначені і зміст, і трактування, і розв'язання обговорюваних питань. Цю закономірність ми називаємо «заданістю» образу людини, індивіда, особи в рамках кожного підходу. Отже, потрібне дослідження того, що є характерним для розгляду проблеми людини в межах різних підходів, виявлення неповторного, самобутнього внеску, що його робить кожний з них в загальну копилку знань про людину.

Завершуючи цю тему, потрібно відзначити, що соціологічний аналіз людини має своє коло проблем і оптимальне поле застосування як певний рівень дослідження людини та її діяльності. У деяких ситуаціях, у деяких відношеннях людина є об'єктом соціальної дійсності, інструментом існування соціальної системи. В дослідженні цих залежностей у соціології великі можливості і великі обов'язки. Проте дати в повному обсязі правильну відповідь на питання про місце і роль суспільної людини в існуванні і розвитку соціальної дійсності, осмислити людину як суб'єкт суспільного процесу в межах цього підходу неможливо²².

Тому-то й постає проблема віднайдення такого підходу до зазначеної проблеми, який би йшов де в чому далі соціологічного, висвітлював би людину комплексно, причому, що важливо, — виходячи не тільки з загальносоціологічних, а й з соціально-філософських принципів — як визначальних.

(Закінчення в наступному номері)

²¹ Кернер В. Е. Проблема личности: методология исследования и жизненный смысл. — М., 1977. — С. 222. Не менш виразні і судження провідних радянських соціологів. Так, наприклад, В. О. Ядов відзначає, що особа в соціологічному дослідженні — це деіндивідуалізована і деперсоніфікована система функцій — ролей, які покладаються на індивідів внаслідок їх об'єктивного становища в соціумі. Суб'єктивне начало в соціологічному аналізі мінімізоване — воно зводиться до адаптивної активності. Нівелюється індивідуальна самосвідомість особи (вона описується лише мовою соціуму і заданих ним функцій). Особа тут не розглядається «суб'єктивно». Праці соціологів показують нам, яке велике значення загальносоціальних і конкретних умов життєдіяльності в структурі ціннісно-нормативної свідомості і у визначенні життєвих шляхів індивідів. Але з цих праць ми майже нічого не дізнаємось щодо впливу на цей процес власної активності індивідів. (Див.: Ядов В. А. Становление личности: общественное и индивидуальное // Социол. исслед. — 1985. — № 3. — С. 67, 68, 73, 72.)

²² Ведучи мову про конкретно-наукове, зокрема соціологічне, розуміння людської діяльності, В. С. Швирьов відзначає: «Не можна аж ніяк сказати, що це неправильне уявлення, більше того, на певному рівні осягнення природи діяльності таке уявлення необхідне. І перескочити цей рівень було б помилкою в теоретичному плані не меншого, ніж абсолютизувати його. Зокрема, в аналізі структури діяльності індивідів або груп людей, там, де ми завжди можемо виділити конкретного суб'єкта дії... ця опора на інтеріоризовані соціокультурні норми і цінності є обов'язковим моментом успішного теоретичного розуміння і діяльності, і можливого практичного управління її розвитком... Водночас... це, звичайно, неповне і недостатньо глибоке про неї уявлення» (Швирьов В. С. Указ. соч. — С. 40).

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ І КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ

**Круглий стіл науковців Інституту філософії АН УРСР,
Київського держуніверситету, ІПК викладачів суспільних наук при КДУ,
редакції журналу «Філософська думка»**

[Закінчення. Початок — в № 2 за 1987 р.]

І. В. Бичко (доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії ІПК викладачів суспільних наук при КДУ). Гуманістичний потенціал історико-філософського знання.

Філософія, як і інші форми суспільної свідомості, є відображенням суспільного буття, реальної практики людського життя. Але відображення це, як відомо, не пасивне, не дзеркальне. Філософія відображає реальність специфічно філософськими способами, надаючи змістові відображуваного світу морально-гуманістичного забарвлення.

Саме на цю істотну характеристику філософії — її практично-гуманістичну сутність — вже з самого початку своєї діяльності звернули увагу основоположники марксизму. Ще на сторінках своєї докторської дисертації К. Маркс, розкриваючи причини істотної відмінності практичних висновків, що випливали з філософії Демокріта і філософії Епікура, вказує на морально-естетичний контекст їхніх концепцій як на джерело цієї відмінності. Згодом, говорючи в «Святому сімействі» про Ф. Бекона як про родоначальника філософії Нового часу, К. Маркс і Ф. Енгельс відзначають принципову гуманістичність його філософської позиції (матерія у Ф. Бекона «усміхається своїм поетично-чуттєвим блиском всієї людині») і в цьому вбачають «зародки всебічного розвитку» матеріалізму. Однак у своєму далішому розвитку матеріалізм, набуваючи у Гоббса механістичної, негативістської спрямованості щодо гуманістично-світоглядних проблем, «стає ворожим людині». Цей же недолік притаманний і ідеалістичній філософії, яка, будучи абстрактною антитезою споглядальності механістичного матеріалізму, ще більше віддаляється від практично-гуманістичної темати-

ки. Не випадково основоположники марксизму розпочинають працю «Святе сімейство» констатацією того, що у реального гуманізму немає небезпечнішого ворога, ніж спіритуалізм, або спекулятивний ідеалізм.

Отже, цілком закономірно, що, розробляючи матеріалістичне розуміння історії, К. Маркс і Ф. Енгельс на основі комуністичного ідеалу виділяють і розвивають насамперед ті тенденції історико-філософського процесу, які пов'язані з усебічним розвитком матеріалізму і в яких матеріалізм досягає свого завершення й «збігається з гуманізмом».

Практично-гуманістичний зміст марксистської філософії виступає на передній план особливо в критичних, революційних ситуаціях суспільного життя. Так було в період виникнення марксизму, коли К. Маркс висуває тезу: «Комунізм — це гуманізм»; так було і в роки Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли В. І. Ленін формулює лозунг «Партія — розум, честь і совість нашої епохи», підкреслює важливість утвердження принципів комуністичної моралі в суспільному житті. Сьогодні, в час крутого повороту, що його здійснює радянське суспільство в ході перебудови, котра має по суті своїй революційний характер, XXVII з'їзд КПРС спеціально підкреслив гуманістичну цінність соціалістичних суспільних відносин, гуманістичну суть марксистсько-ленінського світогляду. Визначення марксистсько-ленінської ідеології як справді гуманістичної прийняте XXVII з'їздом КПРС як програмне положення.

Тим відповідальніші ті завдання, що постають нині перед суспільствознавцями вищої школи в комуністичному вихованні студентської молоді. «Вміння орієнтуватись у нинішньому складному, суперечливо-

му, але взаємозалежному світі — не дарунок природи, — підкреслив М. С. Горбачов на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук. — Не приходить воно й попутно, разом з освоєнням спеціальних дисциплін. Цього вміння треба вчити майбутніх спеціалістів. Адже світогляд — це не тільки сукупність загальних відомостей про світ. Це одночасно й усвідомлені класові інтереси та ідеали, правові й моральні норми, соціальні пріоритети й гуманістичні цінності». У справі комуністичного виховання, в практиці викладання суспільних наук сьогодні особливо невідкладними є рішуче подолання формалізму й догматизму, ліквідація «дефіциту» повної правди — тих вад, які були притаманні нашому вузівському суспільствознавству й спричинили віддаленість його від запитів життя, про яку говорилося на XXVII з'їзді КПРС. Розкриття марксистсько-ленінським суспільствознавством гуманістичного змісту комуністичного ідеалу, «гуманітаризація» всієї системи нашої вищої освіти, створення при вивченні філософських дисциплін атмосфери високої розумової напруги і творчого пошуку, вироблення вміння застосовувати класові критерії в оцінці суспільних явищ, виховання пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму — все це має увійти в плоть і кров системи комуністичного виховання студентської молоді.

В. С. Горський (доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). «Спадщина» і «спадкоємність» в соціалістичній культурі.

Зростання інтересу до пізнання минулого взагалі, історичного минулого нашої Вітчизни зокрема — характерна тенденція, що простежується, сьогодні в духовному житті нашого суспільства. Сам по собі цей факт зрозумілий. Грандіозність прориву в майбутнє, який дістає своє вираження в концепції прискореного соціально-економічного розвитку соціалістичного суспільства, зумовлює й потребу максимально реалістичного й повного врахування уро-

ків минулого, звернення до історії як колективної пам'яті народу.

У реалізації цієї потреби особливого відповідальні завдання постають перед історико-філософською наукою. Адже досягнути минуле в усій багатомасштабності його виявів неможливо без знання філософії, яка, за визначенням К. Маркса, є «духовною квінтесенцією епохи». І тому мені хотілось би торкнутись дослідження діалектики «спадщини» і «спадкоємності».

Поясню, який зміст я вкладаю в ці поняття. «Спадщину» можна розглядати як характеристику сукупності уречевлених результатів людської діяльності, що складають фонд соціальної пам'яті актуальної культури. «Спадкоємність» — це сукупність смислів, що їх набирає «спадщина» в процесі освоєння її культурою. Під «смыслом» я розумію здатність культурного явища відповісти на певне питання, яке хвилює сучасну культуру. Якщо пам'ятка минулого не може задовольнити жодну з потреб, актуальних для сучасної культури, вона, з погляду цієї культури, втрачає будь-який сенс, стає «беззмістовною».

Таким чином, «смысл» утворюється в результаті взаємодії пам'яток людської творчості з конкретним культурним контекстом, а історія будь-якого філософського феномена відзначається наявністю «багатьох смислів». На кожному етапі історичного розвитку одне й те саме явище культури здатне набувати більш-менш відмінного значення. Завдання історії філософії й полягає не лише у виявленні філософських пам'яток минулого й оновленні тим самим фонду соціальної пам'яті. Перед істориком філософії постає завдання розкрити всю складність, багатозначність досліджуваних пам'яток в різних культурних контекстах.

Недостатня увага до названої проблеми в реальній практиці історико-філософських досліджень спричинила певні прорахунки у цій справі. По-перше, інколи замість дослідження процесу «прирощення» смислу абсолютизувався той первинний смисл, що його надавала тому чи іншому філософському вченню ми-

нулого культура, в межах якої це вчення виникло. Так, скажімо, з погляду нашої культури значення середньовічної філософії оцінювалось переважно з урахуванням її функції як «служниці богослов'я» в контексті середньовічної культури. Оскільки ж така функціональна роль аж ніяк не відповідає колу тих реальних завдань, що їх розв'язує передова філософія нині, робився висновок, що середньовічна філософія взагалі позбавлена для нас будь-якого сенсу. Таким чином, більш ніж півтисячолітня історія розвитку філософського мислення вилучалась з історико-філософського процесу і, по суті, до останнього часу серйозно не досліджувалась. Тим самим істотно збіднювався реальний склад «спадкоємності» нашої сучасної культури. Адже середньовічна філософія, незважаючи на негативний вплив на неї релігії, становила собою значний етап розвитку філософського мислення і в кращих своїх зразках приховувала (за неадекватною, теологічною формою) багато цікавих підходів до розв'язання складних філософських проблем. У цьому я і мої колеги наочно переконалися, аналізуючи філософську спадщину діячів Києво-Могилянської академії, філософські ідеї Київської Русі тощо.

По-друге, іноді абсолютизувався той сучасний «смісл», який має, з погляду нинішньої культури, спадщина минулого. В цьому разі творчість прогресивних мислителів минулого втрачала притаманну їй своєрідність. Зміст її розглядається лише як «передмова» до нинішнього стану філософського мислення. Саме так писали, наприклад, про спадщину видатних вітчизняних революційних демократів, штучно вилучуючи потрібні цитати. Такий підхід не дозволяє виявити оригінальність властивої їм системи поглядів.

Нарешті, ігнорування проблем взаємодії спадщини минулого з реальним контекстом культури обернулось недостатньою вивченістю самого механізму функціонування філософських ідей. Знання про це набуває сьогодні особливого значення. Адже недоліки в галузі виховної роботи, на які вказується у відпо-

відних партійних документах, зумовлені, крім усього іншого, й недостатнім розумінням того складного механізму, котрий опосередковує рух філософської ідеї в системі культури, на шляху її проникнення не лише в розум, а й в серце людське, перетворення її на переконання, яке визначає життєву позицію кожного громадянина нашої Батьківщини.

В. М. Нічик (доктор філософських наук, завідувач сектором Інституту філософії АН УРСР). Вітчизняна історія філософії і проблеми патріотичного та інтернаціонального виховання.

Історія філософії фіксує як загальні закономірності духовного розвитку людства, так і те специфічне, неповторне, що вноситься великими й малими народами у розвиток світової філософії. І знання загального, і знання особливого має однаково важливе значення для комуністичного виховання, для утвердження ідей миру і дружби народів, для міжнародної солідарності прогресивної світової громадськості.

Історія філософської думки на Україні є невід'ємною складовою частиною історії вітчизняної і світової філософії. За останні роки досягнуто чималих результатів в опрацюванні різних періодів розвитку цієї думки, особливо давніх, раніше майже не досліджуваних. Однак даліше розгортання роботи в цій галузі, якщо кинути погляд в перспективу, постає як подолання низки серйозних труднощів, передусім — кадрових. За кілька останніх десятиліть сталась переорієнтація значної кількості істориків вітчизняної філософії на інші сфери філософського знання, дослідження яких вважалося актуальнішим. Молоді ж спеціалісти, які могли б включитись у поточні дослідження і продовжити їх, не набули належної фахової підготовки. Навіть на філософському факультеті столичного, Київського університету серед історико-філософських курсів не читається нормативного курсу з історії філософії на Україні, немає спеціалізації в цій галузі. Як результат, бракує підготовлених фахівців,

але найгірше — велика шкода завдається ідейному вихованню молоді в дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, адже комуністичне виховання передбачає знання свого «коріння», любов до рідного дому, Радянської Батьківщини, до мови і культури кожного з народів СРСР. Крім того, там, де немає марксистської інтерпретації духовної культури того чи іншого народу, завжди є лозівка для їх буржуазних і буржуазно-націоналістичних викривлень.

Ще одна перепона, яку треба подолати, — недослідженість або недостатня вивченість цілих великих періодів розвитку філософії на Україні. Найбільшою мірою це стосується періоду XIII—XV ст., тексти якого ще не піддавались історико-філософському дослідженню. Незадовільний і стан вивчення історико-філософського процесу другої половини XVIII ст., ідеалістичних шкіл і течій XIX ст. В кінцевому ж підсумку виходить, що й досі, незважаючи на завершення роботи над тритомником з історії філософії на Україні, ми не маємо про цю історію цілісного уявлення. Дечого зовсім не знаємо, інше знаємо фрагментарно і дуже приблизно. Наспів час для нового, глибшого прочитання філософської спадщини Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки та інших революціонерів-демократів, адже після 50—60-х років, коли ця спадщина інтенсивно досліджувалась, її подальше вивчення на певний час загальмувалось. Те саме стосується висвітлення процесів поширення і розвитку марксизму на Україні. Вважаю, що згадані проблеми, актуальні для історико-філософської науки, заслуговують на увагу в плані вивчення їх зв'язку з комуністичним вихованням.

В. Д. Білодід (кандидат філософських наук, співробітник Інституту філософії АН УРСР). Цілком погоджуючись з Валерією Михайлівною, хотів би додати до сказаного нею ось що. Всі ми добре знаємо, що націоналізм з його хворобливим інтересом до патріархального минулого — явище потворне. Та не привабливою є і його абстрактна

протилежність — національно-історичне безпам'ятство. Перший ворог загальновідомий, з ним велась і ведеться безкомпромісна боротьба. Другий ворог справжньої духовності ще не всіма розпізнаний, хоча він не менш небезпечний. Зброя проти них одна: виховання історією. Та чи все ми робимо для цього? Аж ніяк не все! Виховання любові до Вітчизни — невід'ємна складова осмисленості людського життя. Навіщо ж ігнорувати цю аксіому в практиці викладання філософії? Д. С. Лихачов має рацію, закликаючи до того, щоб духом усіх гуманітарних наук, усього викладання і навчання став патріотизм — наш, радянський, соціалістичний.

Мабуть, не останню роль у зневажливному ставленні до вітчизняної філософської спадщини відіграє ще вельми поширена серед істориків філософії пангносеологістська установка, за якої втрачається самоцінність історичних форм розвитку культури, «знімається» й саме питання про виховання історією. Вважаю, час осмислити історію вітчизняної філософської думки не з позицій одностороннього пангносеологістського підходу до неї як лише до методології науки (з характерною для цієї позиції певною абсолютизацією принципу зняття), а в контексті історичного розвитку світоглядної культури, з притаманним цьому способові розгляду акцентом на неповторності, самоцінності попередніх культурних форм. Наука здебільшого тільки вчить, культура ж і вчить, і виховує. Отже, є сенс поглянути на історію вітчизняної культури з точки зору її великого виховного значення, її незамінності для формування у співвітчизників «духовної осідлості» (Д. С. Лихачов).

Л. Г. Вулфіна (кандидат філософських наук, викладач кафедри історії філософії КДУ). Віднайдення «реальних» смислів життєдіяльності людини, «прихованих» у тій чи іншій культурі, на якому наголошували попередні доповідачі, — одне з найактуальніших завдань історії філософії. Інколи справді не просто розібратись, яким чином філософські проблеми, поставлені Арістоте-

лем, Платоном, Д. Бруно, Р. Декартом та ін., стосуються нашого часу, сучасності в цілому. Свобода, щастя, гуманізм, сенс життя, конечність та безконечність буття належать до числа «вічних» світоглядних проблем, що мають лише різне термінологічне та культурологічне оформлення у різних мислителів. Однак вони завжди хвилювали і хвилюватимуть людство. Наше завдання як викладачів і вихователів полягає сьогодні в тому, щоб виразити історико-філософську проблематику мовою сучасного життя, донести до студента культурно-історичний зміст цих проблем, показати йому органічний зв'язок форм і способів їх розв'язання мислителями-філософами минулого зі світоглядною і життєвосмисловою проблематикою сьогодення. І від того, як ми з цим впораємося, не в останню чергу залежатимуть виховна ефективність наших лекцій, дієвість світоглядного виховання студентів історико-філософським знанням, успішне формування у них методологічної культури мислення.

З. С. Полякова (аспірантка кафедри історії філософії КДУ).

Одним з важливих аспектів виступу Вілена Сергійовича є розмежування традиції інтерпретацій об'єктивного смислу і суб'єктивності розуміння історико-філософських проблем. Некритичне ставлення до проблем культури, світогляду, виховання притаманне сучасній буржуазній філософії. Поряд з напрямками, що відкрито заперечують світоглядне значення філософії та її історії, тут представлена і протилежна тенденція, яка була характерна, зокрема, для Баденської школи неокантіанства. Її представники визнавали необхідність створення загальної системи світогляду як кінцевої мети всіх філософських досліджень. Для цього вони намагалися побудувати систему абсолютних цінностей, встановити ієрархію, рівень їх значущості в суспільстві. Завдання філософії в інтерпретації баденців — у тому, щоб у хаосі реально існуючих цінностей знайти «загальнозначущі». За історією філософії залишалося лише поступове

з'ясування та опрацювання цих цінностей. Однак дослідження останніх абсолютно не пов'язувалося ані з діяльністю, ані з діалектикою їх змін в історико-культурних контекстах...

А. М. Єрмоленко (кандидат філософських наук, співробітник Інституту філософії АН УРСР). «Реабілітація традиції» в сучасній буржуазній філософії.

Але Баденська школа неокантіанства — це вчорашній день буржуазної філософії. В контексті сучасної ідеологічної боротьби дослідження соціальних чинників культурно-історичного розвитку, проблеми виховання людини наповнюються іншим змістом. Звернення до традиції як до «онтологічного феномена» становить, наприклад, суттєву рису сучасної герменевтичної тенденції в буржуазній філософії. До традиції апелюють як до джерела морально-етичних цінностей, засобу порятунку від експансії технократичної цивілізації. В традиції вбачають навіть надійний захист від революційних перетворень, які загрожують «пізньому капіталізмові». «Реабілітація традиції» спрямована також і на спростування тверджень класиків буржуазної соціології, насамперед М. Вебера, про те, що західний раціоналізм (і заснований на ньому капіталізм) відкидають традиціоналізм як світоглядну орієнтацію.

Відроджене герменевтикою розуміння традиції відмінне від її класичного розуміння. Так, скажімо, негативне ставлення Просвітництва до традиції стосувалося не лише її змісту (середньовічних забобів), але й механізму продукування, передання та засвоєння культурних норм і цінностей, які, начебто, включали активність і суверенність суб'єкта. Звичайно, розум окремого індивіда був надто хиткою основою для зведення будови пізнавальних та морально-практичних форм. І лише з введенням до філософської методології «свідомості взагалі», «трансцендентальності», а потім і «абсолютного суб'єкта» класиці вдалося уникнути небезпеки соліпсизму.

Спроби сучасних буржуазних філософів знайти нову парадигму філософствування еволюціонували за тією ж схемою. Подолання вузького гносеологізму «філософії свідомості» базується, наприклад, на введенні означень існування індивіда, які «нанизуються» на надособові трансцендентальні структури — культуру, мову, символічні форми та ін. Структуралізм, сучасна герменевтика, системна соціологія, ідеологія неоконсерватизму ґрунтуються на абсолютизації таких соціокультурних утворень. Ствердження трансуб'єктивності смислоутворення означає виключення суб'єкта з цього процесу, пасивне сприйняття ним вже готових традиційно визначених смислів. Традиції в цьому разі й виконує своєрідну функцію парадигми. Вілен Сергійович Горський вже відзначав хибність такого підходу до культурної спадщини. Але є й інша, не менш небезпечна сторона в процесах деформації культурологічного смислу: коли смисл іншої епохи переноситься на сучасність, коли ним прикриваються для захисту класових інтересів, «викликаючи собі на допомогу духів минулого» (Маркс). Таке зміщення смислів притаманне сучасним буржуазним ідеологічним концепціям.

Н. П. Поліщук (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Анатолію Миколайовичу, але ж в дослідженні чинників впливу історико-філософського процесу на розвиток культури сучасна філософська герменевтика не зводиться тільки до гіперболізації традиції. У ній виразно простежується й критика традиції з позиції логіко-гносеологічного релятивізму, зокрема намагання замінити наукову істину істиною екзистенціальною. Саме така істина, на думку буржуазних філософів, відтворює «унікальну історичну специфіку», а не абстрактні «ідеальні сутності». Так буржуазні філософи прагнуть довести концептуальну виправданість релятивістської позиції і в питанні про джерела та спосіб пізнання дійсності. Наприклад, американ-

ський філософ Д. Даклоу, комбінуючи деякі ідеї Гадамера і Рікера, пропонує тезу про виключно «інтерпретативну», контекстуальну суть філософських концепцій. Цей підхід доповнюється міркуваннями про необхідність історико-філософської науки, оскільки остання, мовляв, та кож цілком зводиться до інтерпретацій лінгвістичної, культурно-естетичної та етичної символіки. Звідси стає очевидним, що ставлення до традиції в сучасній буржуазній філософії не обмежується тільки спробами її відродження.

А. М. Єрмоленко. Так, для нас, марксистів, цікавою є і критика інтерпретації традиції в сучасній буржуазній філософії представниками ліберального напрямку. Скажімо, Ю. Хабермас, критикуючи ідеалізм герменевтики, «розуміючої соціології», неоконсерватизму, вказує, що соціальна діяльність не обмежується мовою, і включає, крім неї, ще два виміри — працю та соціальні відносини («форми панування»), які впливають на функціонування традиції. Але заперечення детермінуючої ролі суспільної праці в людському житті не дає можливості Хабермасу правильно розглянути суть предметно-практичної, смислоутворюючої діяльності людини. Тому й спроби подолати ідеологізм «безсуб'єктного смислоутворення» приводять його до абсолютизації «міжсуб'єктної мовної комунікації». Обмеженість останньої буржуазні автори прагнуть «зняти» за допомогою категорії «ідеальної» (Хабермас) чи «трансцендентальної» (Апель) комунікації як нормативної інстанції стосовно реальних соціально-економічних відносин. Такий підхід хибує на відірваність від дійсних соціальних відносин і нагадує філософську утопію.

С. Б. Зяtkова (аспірантка Інституту філософії АН УРСР). Я хотіла б повернутись до питання, яке порушив Петро Данилович Зорін. «Новий гуманізм», проголошений в буржуазній «філософії культури» основою виховання «вільної людини», насправді лише приховує дійсну суперечливість сучасної буржу-

азної культури. Адже «вільну людину» навряд чи можна виховати в умовах панування «масової культури» — цього могутнього комплексу виробництва і реалізації стереотипів буржуазної свідомості.

На Заході багато говорять про соціально нейтральний, розважальний характер масової культури, підкреслюють її дохідливість і, начебто, надкласовий характер. Однак поширення стереотипів «масової культури» відповідає корінним інтересам буржуазії: посиленню експлуатації не лише фізичних, але й інтелектуально-вольових і моральних здатностей людини, конформістському засвоєнню «масовим споживачем» буржуазних світоглядних норм і ідеологічних штампів.

Ю. К. Савельєв (кандидат філософських наук, доцент кафедри історії філософії КДУ). Переконалий у тому, що у світоглядній освіті і комуністичному вихованні молоді засобами історії філософії нам треба приділяти більшу увагу біографіям засновників марксизму-ленінізму, ширше використовувати приклади з їхнього життя і творчості, ґрунтовніше знайомити студентів з життєвим шляхом, обставинами боротьби і діяльності прогресивних мислителів минулого.

А. Т. Гордієнко. Хотів би тільки зауважити, що цей аспект виховання історією філософії, як правило, опосередкований і деякими іншими проблемами, зокрема проблемою правильного застосування. Адже відомі випадки (у тому числі і з моєї педагогічної практики), коли студенти запам'ятовують замість суті тих чи інших філософських теорій лише ліконтні біографічні подробиці. Загалом же поділяю вашу думку. Виховання молоді на прикладах героїчного життя славетних діячів революції — давня традиція вітчизняних суспільствознавців. Гадаю, що «Філософській думці» в рубриках, присвячених комуністичному вихованню, слід більшу увагу приділяти висвітленню цієї тематики.

А. А. Герасимчук (кандидат філософських наук, доцент кафедри марксистсько-ленінської філософії Української сільгоспакадемії). На підставі досвіду моєї викладацької діяльності в нашій країні і за її межами хочу підтвердити, що славетне життя видатних пролетарських революціонерів, діячів радянської та світової культури, стародавніх мислителів викликає величезний інтерес у сучасної молоді. Формування світоглядної і громадсько-політичної позиції студента, особливо студента-іноземця, в нашому, наприклад, вузі, відбувається сьогодні в гострополюсних диспутах, які, безперечно, сприяють творчому засвоєнню філософської спадщини. Але такі диспути виникають лише тоді, коли викладач актуалізує цю спадщину в світлі сучасних проблем теорії і практики.

Л. І. Айрієнц (старший викладач кафедри філософії Туркменського держуніверситету, Ашхабад). Хотілось би спинитись і на деяких проблемах практичного характеру. Одна з них — підготовка і підвищення кваліфікації викладачів. На жаль, багатьом з тих, хто викладає історію філософії, доводиться підвищувати свою кваліфікацію в ІПК не за спеціалізацією, а «взагалі» — з діалектичного, історичного матеріалізму, етики, естетики або атеїзму. Ця ситуація зрозуміла — адже серед усіх співробітників кафедри філософії викладачі історії філософії становлять одиниці, — але все ж не нормальна. Нас цікавлять і логіка викладання курсу історії філософії, і методика такого викладання — а вони відрізняються від викладання, скажімо, діалектичного матеріалізму. На мою думку, час подумати про створення при якомусь з ІПК викладачів суспільних наук спеціальної кафедри для підвищення кваліфікації викладачів історії філософії. Назріла потреба і в тому, щоб ввести на всіх факультетах спецкурс з критики сучасної буржуазної філософії, важливий для ідеологічної, світоглядної та контрпропагандистської підготовки студентів.

Підбиваючи загальний підсумок роботи Круглого столу, головний редактор журналу «Філософська думка», директор Інституту філософії АН УРСР, академік АН УРСР В. І. Шинкарук сказав:

— Сьогодні ми з вами обговорили досить широке коло надзвичайно важливих і актуальних питань. Із зміцненням могутності нашої Батьківщини, розвитком духовної культури соціалістичного суспільства процес комуністичного виховання набуває нових, притаманних нашому сьогоденню особливостей. Саме із скарбниці своєї духовної культури наш народ здобуває сьогодні моральну силу, стверджує і примножує цінності соціалістичного способу життя. Наше завдання — якнайактивніше сприяти цим процесам: не лише «давати» нові знання, але вчити, як треба їх практично застосовувати в повсякденному житті.

Важливо те, що сьогодні науковці Інституту філософії АН УРСР зібралися разом з викладачами вузів країни, з тими, хто повсякдень переплавляє марксистсько-ленінську теорію в ідейні, моральні, світоглядні переконання студентів. Деякі з важливих теоретичних проблем, порушених учасниками Круглого столу, вже вирішуються. Я маю на увазі підготовку нових навчальних програм викладання марксистсько-ленінської філософії у вузах. Однак проблема практичного застосування історико-філософських знань виявилась найслабкішим місцем нашої сьогоднішньої розмови. Тому будемо вважати, що вона стане вихідним пунктом наступної роботи, яку ми надалі спрямуємо на максимальний синтез філософської теорії з практикою комуністичного виховання.

Брак практичних рекомендацій (а їх бажано було б почути сьогодні) зумовлюється, на мій погляд, ще й тим, що більшість промовців намагалась довести те, чого ніхто ніколи й не заперечував, — значущість історії філософії для виховання й освіти. Поза увагою, однак, лишився сам «механізм» функціонування духовної культури нашого суспільства, особливості її засвоєння студентською молоддю. Звичайно, аналіз процесу перетворення історико-філософського знання у світоглядні переконання людини потребує залучення спеціалістів й інших галузей філософського знання, скажімо, фахівців з наукового комунізму, теоретиків соціалістичної культури тощо.

Однак в ході дискусії постала і низка проблем суто історико-філософського характеру, на яких я волів би спинитись окремо. Це стосується насамперед визначення (і, відповідно, правильного розуміння) понять і категорій «духовна культура», «світогляд», «філософія», «історія філософії» та ін. Проблема їх розмежування виникає саме там, де дослідник намагається виокремити в духовній культурі того чи іншого історичного періоду її власне філософську частину, яка не завжди віддиференційована від інших форм суспільної свідомості: міфології, релігії, мистецтва, науки. Виокремити, щоб потім визначити її значущість, на чому й наголошував Вілен Сергійович Горський. Це виокремлення ускладнюється тим, що в основі духовної культури, незалежно від її історичного типу, перебуває відповідний світогляд, який інтегрує зміст усіх форм цієї культури.

Може здатись, що розкрити категоріальну структуру світогляду найлегше, ототожнюючи її з категоріальною структурою філософії. Однак таке спрощення помилкове.

По-перше, світогляд як форма суспільної свідомості виникає історично значно раніше, ніж відбувається відокремлення розумової праці від фізичної і на цій основі формуються філософія і наука: виникнення світогляду історично пов'язане щонайменше з епохою родового ладу. По-друге, становлення філософії як форми суспільної свідомості відбувалось на основі трансформації світоглядних проблем, які поставали перед людиною вже в процесі міфологічного освоєння світу; філософія виступає формою теоретичного розв'язання світоглядних проблем, які спочатку виникають поза нею, породжуються самою прак-

тикою суспільного життя. Нарешті, світогляд передує філософії в розвитку індивідуальної свідомості: індивід набуває здатності до оволодіння філософським знанням лише в певному віці і за умов відповідної теоретичної і культурної підготовки. Але все це не означає, що до вивчення філософії у індивіда не формується світогляд. Він формується вже в процесі засвоєння духовної культури даного суспільства, через цю культуру і, зрештою, через певні філософські уявлення про неї.

Ось чому ключ до розуміння категоріальної структури світогляду, так само як і суть опосередкованих взаємозв'язків між філософією та світоглядом в процесах освіти і комуністичного виховання, треба шукати не на шляху розкриття лише одного безпосереднього співвідношення понять «філософія» і «світогляд», до чого схилилися деякі з учасників обговорення, а в діалектичних зв'язках «духовна культура — світогляд — філософія — духовна культура».

Те саме стосується і співвідношення категорій світогляду і категорій культури. Останнім часом радянські вчені створили ряд фундаментальних праць, присвячених філософському аналізу проблем духовної культури, різним історичним етапам її розвитку. Однак впадає в око те, що в них нерідко відсутнє чітке розмежування категорій культури та світогляду. Якщо брати духовну культуру в цілому, в усьому її обсязі, то категорії світогляду, на мій погляд, безперечно, виступають і категоріями культури. У свою чергу і деякі категорії культури виступають категоріями світогляду. Скажу більше: коли йдеться про духовну культуру, то основою її категоріальних відношень виступають саме категоріальні зв'язки світогляду.

Водночас є ряд категорій духовної культури, які не можна віднести до категорій світоглядних. Вони можуть мати світоглядний зміст, але не завжди, не в усіх аспектах.

Візьмемо, наприклад, казки. В дослідженні культури тієї чи іншої епохи казки, легенди, міфи, епос розглядаються як феномен культури. Зрозуміти культуру певного народу не можна поза аналізом створених ним казок. В чому ж полягає світоглядний аспект дослідження казок? На наш погляд, у розкритті казкового світу як форми світогляду людини певного віку. Казковий світ дитинства — важливий компонент, що виявляє особливість дитячого світосприйняття. Це свідчить і про світоглядні функції казкового світу культури в історичному становленні цієї культури.

Можна послатись ще на один приклад, який характеризує відмінність світоглядного підходу до розкриття змісту феноменів культури від культурологічного. Йдеться про історію як систему історичного знання. Кожна культура, починаючи, скажімо, з античної, включає цей феномен, який, поза всякі сумніви, виступає і категорією світогляду. Історичні знання в своєму систематичному зв'язку виконують світоглядну функцію, коли вони постають як форма самосвідомості людини, де усвідомлюється причетність індивіда до свого народу, до людства взагалі. Це форма, через яку, наприклад, категорія часу стає засобом бачення світу. Поза історією вона не існує.

Отже, є категорії культури, яким притаманні важливі світоглядні аспекти і які мають розглядатись у системі світогляду. Але між ними є й грані. Як їх виявити? Що виступає для нас критерієм світоглядного підходу до категорій культури? Ці питання в практиці комуністичного виховання неминуче перетворюються на питання про характер сприймання, засвоєння й оцінки кожним громадянином конкретних феноменів соціалістичної культури, подій нашої історії і сьогоденного духовного життя. Трансформуються вони і в площину створення у молоді світоглядного імунітету проти буржуазної «масової культури».

Далі. Філософську думку тієї чи іншої епохи необхідно вивчати в контексті світогляду даної епохи, а останній — досліджувати як інтегративну складову духовного змісту всієї культури. З цього погляду,

предметне поле історико-філософської науки складається щонайменше з трьох взаємопов'язаних «пластів»: *філософських концепцій*, через зміни яких і відбувається розвиток філософської думки; *форм і типів світоглядної свідомості*, дослідження яких потребує проникнення в *духовний зміст культури відповідної епохи*. Тільки за умов такого широкого «культурологічного» підходу можна правильно виявити конкретні історичні соціально-економічні і соціально-політичні фактори розвитку філософської думки, її змістові зрушення, втрати і надбання.

Вивчаючи філософію як систему світоглядних знань, ми повинні разом з тим розрізнити світоглядне знання, яке виникає поза філософією і до філософії, і власне філософське знання. Це дуже важливе методологічне і, я б сказав, дидактичне питання, адже філософія трансформує світоглядні проблеми в проблеми суто філософські, виробляє свою термінологію і мову, які зрозумілі не всім, а тільки тим, хто оволодіває системою філософського знання. Інакше кажучи, якби філософія виражала світогляд прямо й безпосередньо, тоді кожна людина, незалежно від своєї культурної підготовки, завжди розуміла б філософську мову. Але ми знаємо, що це не так, що засвоєння філософії є складним процесом.

У дальшому вивченні особливостей суспільного функціонування духовної культури, у розкритті «механізмів» її взаємозв'язку з філософією та світоглядом і слід шукати шляхи вдосконалення системи комуністичного виховання засобами історико-філософського знання.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ В 1987 РОЦІ КНИГИ:

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ФАКТОР [социальные резервы общества и развитие личности] / В. П. ИВАНОВ, К. К. ГРИЩЕНКО, Е. А. ЯКУБА и др.—19 л.—3 р. 30 к.— План 1987 г. № 25 (III кв.)

У монографії розкривається роль соціологічної науки в пошуку соціальних резервів удосконалення суспільних відносин соціалістичного суспільства. Значне місце відводиться аналізу оптимізації стимулів трудової діяльності у виробничому колективі, з'ясуванню резервів бригадної організації праці, динаміки соціально-професійних орієнтацій молоді.

Містяться рекомендації щодо вдосконалення управління трудовими колективами, системою освіти і процесом формування соціалістичної особистості.

Для наукових і практичних працівників, викладачів і студентів вузів.

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ И ТРУДОВОЙ ПУТЬ МОЛОДЕЖИ / В. Л. ОССОВСКИЙ, Е. И. ГОЛОВАХА, Н. В. КОСТЕНКО и др. — 19 л.— 3 р. 30 к. — План 1987 г. № 23 (III кв.)

У монографії на матеріалах соціологічного дослідження розкриваються особливості формування трудових орієнтацій і життєвих планів різних соціально-демографічних категорій молоді. Запропоновано типологію професійних вимірів, які дають змогу виявити співвідношення трудових і споживчих орієнтацій, їх вплив на вибір професії. Дано прогноз зміни у ціннісних орієнтаціях, пов'язаних з професійним самовизначенням. Пропонуються рекомендації, що сприяють удосконаленню трудового виховання і профорієнтаційної роботи з молоддю.

Для наукових і практичних працівників, викладачів і студентів.

В. І. Купцов, В. М. Свінцицький РОЛЬ ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЙ У ПРИРОДНИЧО-НАУКОВОМУ ПІЗНАННІ

КУПЦОВ Володимир Іванович — доктор філософських наук, професор, заступник директора Інституту філософії АН СРСР. Спеціаліст з питань діалектичного матеріалізму, методології науки, філософських проблем природознавства. Автор книг «Філософія и наука» (М., 1971), «Детермінізм и вероятність» (М., 1976), «Роль філософії в научному пізнанні» (М., 1976) та ін. В нашому журналі друкується окремо.

СВІНЦИЦЬКИЙ Володимир Миколайович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Київського інституту народного господарства. Працює в галузі філософських проблем сучасного природознавства. Йому належать монографія «Філософський аналіз поняття управління у кібернетиці» (К., 1968), розділи у колективних монографіях, статті в наукових журналах. Член редколегії і постійний автор «Філософської думки».

Філософське освоєння світу на шляху раціонально-теоретичного пізнання завжди претендувало не лише на відображення світу самого по собі, як природного (незалежно від людини) буття, а й водночас на відтворення саме людського світу — як буття культури. «Цілісність філософського бачення світу на відміну від диференційованого підходу до нього конкретних наук якраз і пояснюється тим, — справедливо зауважує В. М. Межуєв, — що у філософії світ береться в єдиному контексті його культурного існування, тобто з боку того, чим він є для людини, яка перебуває на певному ступені свого суспільного й історичного розвитку»¹.

Історико-культурні орієнтації (передумови) багато в чому визначають характер і спосіб реалізації пізнавальної діяльності людини; саме через них світоглядні уявлення діють як фундаментальні чинники розвитку природничо-наукового пізнання, його гуманістичної спрямованості, його ціннісних регуляторів, норм і ідеалів. Навіть тоді, коли наукове пізнання звертається до природи на рівні визначення її фізичних, хімічних, біологічних або інших подібних характеристик, воно не може ігнорувати смислову значущість їх як «ідей природи» на загальному соціально-культурному фоні людського буття.

¹ Див.: Межуєв В. М. Культура как философская проблема // Вопр. философии. — 1982. — № 10. — С. 51.

Водночас синтез природничо-наукових уявлень у категоріальну модель світу реалізується в рамках певної історично визначеної сфери культури як парадигма або світоглядний орієнтир лише тоді, коли ця модель світу має філософську експлікацію. В процесі останньої здійснюється раціоналістичне витлумачення «ідей природи» як феноменів культури. З неусвідомлених, неявно функціонуючих реалій людського пізнання і діяльності вони, як зауважує В. С. Стьопін, «повинні стати усвідомлюваними найбільш загальними категоріальними формами, на які спрямована свідомість»². Саме така раціональна експлікація категорій культури в понятійно-логічній формі і становить основу філософського пізнання.

З другого боку, філософська рефлексія над природничо-науковими «моделями світу» лише тоді набуває характеру раціональної експлікації, коли закладені в її основах методологічні та світоглядні передумови відповідають необхідним для свого часу стандартам науковості.

Зі світоглядного боку «моделі світу» як відображення практичної спрямованості людського буття можуть бути репрезентовані і науково-теоретичними категоріями, і категоріями культури, що функціонують в буденній свідомості (здебільшого як неусвідомлені структури). Відповідно процес філософського осмислення таких категорій, як показав В. С. Стьопін, має в собі декілька рівнів рефлексії, кожний з яких характеризується, зокрема, своїм концептуально-понятійним апаратом³. Для сучасного історичного етапу характерне те, що раціональна експлікація категоріальних структур не тільки теоретичного, а й навіть нижчого — емпіричного — рівня організації природничо-наукового знання реалізується на вищому рівні філософської рефлексії. Це пояснюється насамперед необхідністю відображення цілісності, єдності якісно різноманітних форм об'єктивної реальності, репрезентованих складними ієрархічними структурами «моделей світу».

На кожному історично визначеному проміжку часу в природничо-науковому пізнанні можна з'ясувати специфіку взаємовідношення емпіричного і теоретичного рівня, враховуючи, що ці рівні не існують незалежно один від одного, а досить складно взаємопов'язані. Як теоретичні уявлення, що будуються на базі емпіричних знань, так і самі емпіричні знання завжди виявляються зануреними в певне філософсько-світоглядне середовище, яке є однією з передумов їх побудови. В дослідженні емпіричних виявів світу як цілого філософія завжди виступала деяким фоном, на якому формулюються емпіричні твердження й будуються теорії. Саме тому системи таких тверджень і можуть бути несуперечливими і сумісними із загальними характеристиками єдиного світу.

Зауважимо, що в наш час поряд з філософією існують науки, котрі роблять своїм предметом дослідження науки загалом. Йдеться насамперед про історію і логіку науки. Ці дисципліни подвійним чином спираються на філософські положення. З одного боку, вивчаючи науку як певний об'єкт, вони, природно, натрапляють на загальнонаукові (філософські) передумови. З другого боку, будучи самі певними науками, вони здійснюють аналіз феноменів науки з позицій своїх теоретичних уявлень, які спираються на філософські підвалини.

Сфера філософсько-методологічної рефлексії зростає в сучасному природознавстві мірою його теоретизації, оскільки самі природничі науки не можуть генерувати й осмислювати закономірності великого ступеня загальності. Так, у фізиці зростання ролі філософського забезпечення теоретичних розробок особливо рельєфно виявилось у побудові принципово різних інтерпретацій квантової механіки, пов'язаних з іменами А. Ейнштейна і Н. Бора. Суть, серцевина дискусії навколо

² Див.: Стьопін В. С. О прогностической природе философского знания // *Вопр. философии.* — 1986. — № 4. — С. 49.

³ Там же.

квантової механіки виходить за рамки цієї теорії як апарата опису та передбачення емпіричних фактів і стосується насамперед загальнонаукових уявлень про світ загалом, про співвідношення науково-теоретичного знання і об'єктивної дійсності. В інтерпретації Ейнштейна, квантово-механічна теорія апелює до такого уявлення про дійсність, згідно з яким все однозначно детерміновано; отже, для імовірнісних процесів просто не залишається місця. Сама ж наукова теорія витлумачується таким чином, що імовірність свідчить про її неповноту, але не заперечує її права на існування. Інтерпретація Бора ґрунтувалася на протилежних уявленнях про світ та ґносеологічний статус теорії.

Для опису і передбачення емпірично зафіксованих фактів досить виявлення та уточнення вихідних понять і принципів та їх розгортання в теоретичну систему за допомогою формулювання визначень і дедуктивних міркувань. Але в природознавстві теоретична система стає знанням за умови онтологічної і ґносеологічної інтерпретації її вихідних понять. Постановка і розв'язання проблеми в природничо-науковому пізнанні завжди має філософський компонент (онтологічний або ґносеологічний), тому що вони пов'язані з певним розумінням природи самого об'єкта, його загальних властивостей, з його зумовленістю рівнем розвитку теорії та ін. Наприклад, у сучасній біології істотне значення мають загальна характеристика живого, розуміння механізму зв'язку живого з неживим, фізико-хімічних і біологічних процесів (явнц), певна гіпотеза виникнення живого, специфічні просторово-часові форми опису дійсності, що відповідають традиціям певної історичної епохи та ін.

У класичному (механістичному) природознавстві основні поняття і уявлення, на яких було побудовано фізичну «картину світу», потребували філософської рефлексії щодо чуттєво-емпіричних даних. Перехід до неklasичних уявлень про фізичну реальність супроводжувався зміною предметного поля природничо-наукового пізнання⁴, що означало і вищий рівень теоретизації природознавства, тісно пов'язаний з розвитком вищих форм філософської методологічної рефлексії. Отже, науково-теоретичне узагальнення чуттєво-практичного досвіду освоєння світу і генезис категоріального філософського пізнання виступають як дві сторони єдиного процесу пізнавальної діяльності людини. Це особливо відчутно виявляється з переходом до радикально нових, неklasичних уявлень у науці, коли філософія становить тої метанауковий рівень, без якого не можна осмислити зміну онтологічних припущень у їх обов'язковому співвідношенні з історично визначеними стереотипами (парадигмами) науково-теоретичного дослідження.

На рівні науково-теоретичної організації природознавства видно, що кожне фундаментальне відкриття пов'язане з виявленням і уточненням вихідних понять і способів їх логічного розгортання в теоретичну систему. Всебічний аналіз подібних проблем потребує критичної філософської рефлексії, але водночас і стимулює розвиток самого філософського знання, збагачення його категоріальної структури, уточнення основних постулатів. Звернувшись до історії науки, ми з певністю можемо сказати, що дослідження, пов'язані з великими відкриттями, завжди мотивувались поряд з іншим і безпосереднім філософським інтересом. Відомо, що саме це спрямувало вибір предметної області досліджень, наприклад, Кеплера і Дарвіна. Цілоком філософська аргументація лежала в основі вибору сфери дослідницької діяльності Лобачевським, Менделєєвим, Ейнштейном та ін. Намагання глибоко зрозуміти навколишню дійсність загалом, яке виражає потребу в філософському осмисленні людської діяльності, завжди було властиве видатним творцям науки.

⁴ Див. докладніше: *Крымский С. Б., Кузнецов В. И.* Мировоззренческие категории в современном естествознании. — *Наук. думка.* — 1983. — С. 58.

Фундаментальна проблема обов'язково має бути усвідомлена саме як така, інакше її просто неможливо розв'язати. Постановка проблеми фундаментального характеру потребує апеляції до філософських аргументів, яка зумовлена необхідністю побудови нового світогляду (спочатку хоча б деяких його фрагментів). А це, по суті, філософська робота. Коли Коперник створював свою геліоцентричну систему, Мендель — генетику, Лобачевський — неевклідову геометрію, а Ейнштейн — теорію відносності, то вони розв'язували не лише конкретні, спеціальні, а насамперед філософсько-світоглядні проблеми.

Безперечно, тут ідеться про наукові об'єкти, які в рамках наукового пізнання конститууються як незалежні від суб'єкта сутності. Водночас перехід до нового, вищого рівня систематизації наукового знання пов'язаний з переосмисленням його гносеологічних і ціннісних передумов, з новою інтерпретацією фундаментальних понять класичного природознавства, що зумовлює таке зближення наукових і загальнокультурних форм освоєння світу, яке виявляється у формуванні нового світогляду.

Саме «світогляд, що інтегрує філософію, ідеали соціального розвитку і конкретно-наукового пізнання з цінностями життєдіяльності, з переконанням, естетичними нормами та імперативами нового способу життя, — зауважує з цього приводу С. Б. Кримський, — окреслює ідейний фонд культури, її центральні, синтезуючі ідеї. Тому конструктивна функція світогляду в розвитку науки причетна до розкриття її культурно-історичних основ»⁵.

Кажучи про велике світоглядне значення фундаментальних ідей і досягнень сучасного природознавства, маємо на увазі насамперед духовно-практичні форми піднесення наукових результатів до статусу культурних явищ. Суспільна асиміляція фундаментальних наукових відкриттів неможлива поза їх осмисленням як історично необхідних, етапних у розвитку культури. Вони становлять базу технічного і суспільного прогресу, але водночас їм приписують відповідальність за безліч пороків людського буття. І ця антисциєнтистська орієнтація є досить популярною, оскільки для неї є серйозні підстави, особливо в рамках сучасної буржуазної культури.

Фундаментальні відкриття не тільки несуть нове знання про природу і процес пізнання, а й впливають на культурно-світоглядну мотивацію природознавства загалом. Складність і суперечливий характер цієї мотивації пов'язані з тим, що фундаментальні відкриття сьогодні мають не локальний характер, а належать до філософських підвалин сучасної культури. Їх філософські аспекти надто значущі. Але, як правило, коли з'являється нове таке відкриття, завжди буває досить добре видно, що воно щось руйнує, і не завжди видно, що воно водночас накреслює контури побудови нової «картини світу», нового «стилю мислення».

Якщо розглянути розвиток науки і культури на нормативному рівні, то на кожному історичному етапі можна вирізнити поряд з онтологічними і гносеологічними установками цілком певні системи принципів емпіричного обґрунтування, канонів пояснення та опису, стандартів достовірності. Ці уявлення включають також «меташкалу» для визначення пріоритетів. Взяті в цілому, вони характеризують стиль мислення, спільний для більшості учених, хоча виявляється цей стиль в найрізноманітніших формах.

До стилеутворюючих елементів знання належать звичайно уявлення про простір і час, про рух, про характер детермінізму, природу об'єктів, причому як матеріальних, так і ідеальних. Щодо цього надзвичайно показові приклади трактування в XIX ст. об'єктів природознавства і математики. Для природознавства тоді було очевидно, що

⁵ Кримський С. Б. Наука в контексті культури // Філософська думка. — 1986. — № 1. — С. 18.

існують деякі об'єкти, ні з якого боку не залежні від людини. Об'єкт існує як такий, а людина може його вивчати, описувати його властивості, що виявляються не лише у даній пізнавальній ситуації, а й поза нею, тобто властиві об'єкту взагалі.

В ХХ ст. ми бачимо істотні зміни. Квантова механіка дає привід для розвитку нового погляду на об'єкт. Коли ми описуємо об'єкт і певні його властивості, пов'язані з тією пізнавальною ситуацією, в якій ми їх фіксуємо, вони виявляються у відношенні до приладу. А самі по собі об'єкти мають характеризуватися зовсім інакше, ніж відносно приладів.

Подібні ідеї висловлюються і в математиці. З інтуїтивного погляду об'єкти математики не існують доти, доки вони не побудовані ученими. Ніякої, скажімо, функції, якщо вона кимось не побудована, немає ніде взагалі. Інше питання: чи правильний такий погляд, але він визначає стиль витлумачення певних, досить значних фрагментів наукової діяльності.

Ще один характерний приклад — стосовно трактування імовірності. Для ХVІІІ ст. була характерна впевненість, що імовірність в принципі пов'язана з незнанням, і тому теорія не може бути імовірнісною, оскільки вона має бути знанням дійсності. На емпіричному рівні імовірність може існувати, оскільки тут людина безпосередньо взаємодіє з об'єктом і емпіричні дані можуть містити і незнання. А на теоретичному рівні, в принципі, не може бути ніяких імовірностей. Коли в ХІХ ст. виникають теорії, що містять імовірність, витлумачується це — відповідно до тогочасного стилю мислення — таким чином, що це особливі теорії, а імовірність у них пов'язана з труднощами обчислення. Наприклад, газ у якійсь посудині складається, скажімо, з 10^{23} молекул. У принципі всі ці молекули поводяться детерміновано, а їхні рухи підлягають законам механіки, яка повністю їх описує. Однак виявляється, що точні розрахунки тут провести практично неможливо. Тому ми застосовуємо імовірнісні методи розрахунку. Введення імовірностей, як вважалося, пов'язане з тим, що ми застосовуємо методи огрубленого опису даної предметної області. Тому статистичні теорії з такого погляду — неповні. Отже, імовірність пов'язується з неповнотою опису детермінованих подій.

В ХХ ст. ситуація змінюється. З'являється квантова механіка, в якій будуються імовірнісні теорії, що повно описують дійсність. З цим, як відомо, не погодився А. Ейнштейн. Для нього світ побудований так, що його елементарні частинки в принципі підлягають деяким однозначним законам, і завдання полягає в тому, щоб побудувати теорію, що описує ці закони. Ейнштейн гадає, що квантова механіка, оскільки вона імовірнісна, є неповною теорією. На думку інших учених — Н. Бора, М. Борна та ін., світ елементарних частинок побудований за принципово імовірнісними законами. М. Борн, наприклад, твердить, що випадок має більш фундаментальне значення, ніж необхідність, що випадок є основою всіх форм детермінації, які ми подибуємо в усіх сферах дійсності. На відповідних онтологічних припущеннях будується характерна для сучасної культури імовірнісна модель світу (або, за висловом Н. Вінера, модель імовірнісного Всесвіту). Імовірнісні уявлення лежать в основі сучасного «технічного способу мислення», зумовленого досвідом технічно-орудійного освоєння світу.

Для кожної історичної епохи домінуючим виступає певний стиль мислення, пов'язаний з філософським узагальненням досвіду діяльно-практичного перетворення світу⁶. Складники наукового стилю мислення виходять за межі окремих галузей науки, вони інтегрують в собі

⁶ Домінуючим для другої половини ХХ ст. можна вважати технічний (технократичний) спосіб мислення. Це пояснюється тією роллю, яку відіграє техніка в житті сучасного суспільства — насамперед як матеріально-технічна орудійна діяльність людини, спрямована на перетворення світу.

відповідні природничо-наукові уявлення як «універсалиї людської культури» загалом. Саме тому фундаментальні природничо-наукові уявлення про дійсність та способи її пізнання, розглядувані у всій повноті їх світоглядної орієнтації, виступають мірою еволюції людської культури.

Сучасний розвиток природничо-наукового пізнання, насамперед його інтенсивна теоретизація, пов'язана з дослідженням об'єктів і закономірностей зростаючого ступеня загальності, ломкою традиційних кордонів між окремими науками, значно розширює сферу філософської рефлексії. Природознавство епохи науково-технічної революції все більше звертається до розгляду глобальних міждисциплінарних проблем сучасності, аналізу інтегральних складників світу як цілого. Філософська рефлексія в сучасному природознавстві не обмежується аналізом його фундаментальних принципів, основ та категорій; вона переходить до розгляду соціальної зумовленості науки, суперечливих тенденцій і соціальних наслідків НТР в їх органічному зв'язку з нормами і цінностями сучасної культури. Особливо гостро ці питання постають саме тепер. Наука перетворюється на безпосередню продуктивну силу, на екологічний фактор глобального масштабу. Природно, що величезні асигнування на наукові дослідження, котрі тепер виділяє суспільство, передбачають оцінку соціально значущого ефекту від розвитку тієї чи іншої наукової галузі. Як справедливо підкреслює І. Т. Фролов, сучасна система ціннісно-етичних регулятивів у сфері реалізації фундаментальних наукових досягнень не може визначатися у рамках утилітарно-технічного підходу; базисною цінністю наукового знання стає антиутилітаризм, принципова орієнтація на людину, її ідеали, завдяки чому наукове знання по-новому визначається в загальнокультурному контексті соціально-філософських, суб'єктивних вимірів суспільного буття⁷.

Отже, розвиток природознавства, історично пов'язаний з філософсько-теоретичною рефлексією наукових досягнень, в свою чергу, стимулює генерацію філософського знання, нових категоріальних моделей світу в рамках історично визначених способів буття людської культури. Філософське забезпечення розвитку природознавства завжди має складний, багатоманітний опосередкований характер і не може бути зрозумілим поза певним соціокультурним контекстом відповідної епохи. В світлі такого розуміння становлення діалектико-матеріалістичного світогляду є закономірним у контексті розвитку наукового підходу до філософського мислення на основі раціоналізації фундаментальних категорій людської культури.

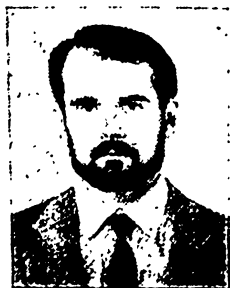
* * *

Сложный, многозначно опосредованный характер функционирования философских идей относительно естественно-научного знания требует анализировать их методологическую роль в общем контексте историко-культурных предпосылок науки. В настоящее время интерес к этому вопросу актуализируется в связи с изменением социального статуса науки, в частности,—превращением ее в непосредственную производительную силу и мощный природопреобразующий фактор.

⁷ Див.: Наука и культура.— М., 1984.— С. 334—335.

О. К. Шевченко

ЛОГІКО-ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ КАТЕГОРІЙ В ЕСТЕТИЦІ

ШЕВЧЕНКО Олексій Костянтинович — кандидат філософських наук. Молодший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Галузь наукових інтересів — методологічні проблеми естетики. Автор статей в журналах «Мистецтво кіно» та «Філософська думка».

Серед найважливіших методологічних завдань сучасної естетики є розробка і систематизація категорій цієї науки. Безліч полемічних публікацій на цю тему за останні десятиріччя, дискусія, яка точиться навколо принципу виділення, кількості та ієрархії естетичних категорій, свідчить про те, що висвітлювана проблема все ще далека від свого повного розв'язання.

Які ж причини цих труднощів? Гадаємо, що головна причина полягає у невизначеності онтології естетичного, описати яку покликані категорії даної науки. «Теорія погрузла в тому простому факті,— писав з цього приводу В. П. Іванов,— що на відміну від атрибута об'єктивності всього матеріального, який обґрунтовується сукупною практикою людства, атрибут «естетичності» не має чітко фіксованих матеріальних меж і позначень»¹.

Така онтологічна невизначеність предмета естетики стосовно розв'язання проблеми естетичних категорій обертається або відвертим релятивізмом (як у позитивістській, так і в ірраціоналістській модифікації), або своєрідним догматичним нормативізмом і спробами скласти вичерпний перелік естетичних категорій на зразок таблиці Менделєєва (як правило, подібний нормативізм спирається явно чи приховано на теорію естетичних «якостей»).

Іншою причиною своєрідної методологічної безвиході у розв'язанні проблеми естетичних категорій є, на нашу думку, відсутність чітких критеріїв диференціації між «онтологічними» категоріями (до яких традиційно належать «прекрасне», «величне», «трагічне» і «комічне»), категоріями, що описують естетичну свідомість («смак», «ідеал», «сприйняття»), категоріями, які фіксують різні типи образності в мистецтві («алегорія», «символ»), і, нарешті, так званими художніми категоріями, що в основному функціонують в окремих мистецтвознавчих дисциплінах. Досить характерно, що навіть у таких змістовних історико-естетичних дослідженнях, як праця О. Ф. Лосева і В. П. Шестакова, всі відзначені категорії розглядаються без спроби їх диференціації.

Ще одна причина методологічних труднощів у розв'язанні даної проблеми полягає в майже загальноприйнятому змішуванні законів функціонування реальної естетичної свідомості й законів здобування знань про цей процес, тобто у фактичному отождоженні естетичної свідомості і науки про неї, естетичних категорій, які дійсно мають ціннісну природу, і «об'єктивних» категорій естетики як науки. Таке поплутання

¹ Іванов В. П. Проблема субъекта и объекта в предмете и методологии эстетики // Художественная деятельность. Проблема субъекта и объективной детерминации.— Киев, 1980.— С. 17.

і ототожнення, будучи для багатьох дослідників неявною передпосилкою, методологічно усвідомлено проводилося А. С. Канарським². (Таких поглядів дотримується і А. А. Ткемаладзе)³.

Подібна методологічна аберация приводить кінець кінцем до того, що категорії естетики стають немовби реальною силою естетичного процесу, конструюючи не тільки форми осмислення і сприйняття, а й форми самого мистецтва (що дуже нагадує гегелівське розв'язання проблеми відношення історичного і логічного в дусі панлогізму).

Щоб уникнути перелічених методологічних труднощів, насамперед треба дати відповіді на такі питання: Яка природа категоріального знання взагалі? Які особливості категорії в естетиці та яка їх відмінність від категорій донаукової свідомості, категорій науки і філософських категорій? Який критерій категоріальності в естетиці, тобто чи всяке поняття, яким оперує названа наука, має категоріальний статус? Ми пропонуємо ескіз можливого розгляду деяких із названих проблем.

Отже, перш, ніж розкрити власне естетичні категорії, виявимо властивості й специфіку категоріального в людському пізнанні взагалі. Широковідоме положення В. І. Леніна про категорії як «етапи» виділення цивілізованої людини з природи⁴ та інші ленінські висновки стали основою для розробок радянських філософів, які вивчають специфіку і типологію категоріальних форм.

Як правило, у спеціальній методологічній літературі вирізняють чотири таких типи.

Категорії культури. Вони виступають як вихідна першооснова концептуального членування світу, яка є базисом для дальших світоглядних і наукових побудов. «Ці основні категорії немовби передують ідеям світогляду, що формуються в членів суспільства або його груп,— писав про це А. Я. Гуревич.— І тому, хоча б якими різними були ідеологія і переконання цих індивідів і груп, в основі їх можна знайти універсальні для всього суспільства обов'язкові поняття і уявлення, без яких неможлива побудова ніяких ідей, теорій, філософських, естетичних, політичних... концепцій і систем. Названі категорії створюють семантичний «інвентар» культури»⁵.

Характерним для даного типу категорій є неповне усвідомлення їх смислу і функції. «Категорії не привносяться в культуру ззовні, з філософської чи наукової рефлексії,— писав про цю особливість М. О. Булатов,— а виробляються в ній, як в природно-історичному процесі, незалежно від свідомості й у формі об'єктивних способів діяльності. На цьому основана та відома омана, що категорії спочатку людьми не усвідомлюються, використовуються і діють в усій тканині культури за висловом Гегеля, несвідомо, «інстинктоподібно»⁶.

Категорії світогляду. В рамках цього типу категорії використовуються для надання власне світоглядним конструкціям статусу наукових понять, однак їх насиченість конкретно-образними, ціннісними елементами зумовлює не стільки теоретичний, скільки практично-духовний характер даного типу категорій. «Світогляд як духовно-практичне освоєння світу — це таке його освоєння, в якому реалізуються суспільно вироблені поняття про добро, правду, справедливість, щастя, інакше кажучи, ідеї істини, добра і краси»⁷,— вважає В. І. Шинкарук.

² Канарский А. С. Диалектика эстетического процесса. Диалектика эстетического как теория чувственного познания.— Киев, 1979.— С. 83.

³ Ткемаладзе А. А. Вопросы эстетического познания.— Тбилиси, 1982.

⁴ Ленин В. И. Полное собр. творений.— Т. 29.— С. 81.

⁵ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— М., 1972.— С. 16.

⁶ Булатов М. А. Понятия и уровни культуры в связи с категориальным освоением мира // Категории философии и категории культуры.— Киев, 1983.— С. 10.

⁷ Шинкарук В. И. Категориальная структура научного мировоззрения // Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики.— Киев, 1981.— С. 21.

Категорії науки. Особливістю даного типу категоризації є те, що категорії тут виділяються у рамках суто гносеологічного відношення. Необхідність створення таких теоретичних конструктів (окрім спеціальнонаукових понять) диктується насамперед неможливістю безпосереднього пізнання об'єктів реального світу, тобто незбігом між реальним об'єктом й ідеалізованим предметом науки. Конструювання шуканого предмета можливе тільки «через фіксування загальних онтологічних умов застосування своєї інтелектуальної праці,— справедливо відзначає М. К. Мамардашвілі.— Такими об'єктиваціями й умовами є категорії науки»⁸.

Отже, під категоріями науки дослідник розуміє певні «онтологічні» твердження і припущення, за допомогою яких можливе створення ідеалізованих наукових об'єктів. Згідно з М. К. Мамардашвілі, категоріями такого типу є конструкти «матеріальна точка», «абсолютно чорне тіло», «елемент — структура», «частина — ціле». Неважко помітити, що до розряду таких категорій науки потрапляють і ті концептуальні утворення, які в сучасній науковій літературі називають загальнонауковими поняттями. Однак, оскільки саме питання про те, а чи можна загальнонаукові поняття залічити до категоріального знання, лишається дискусійним, ми не будемо обговорювати його в цій статті. Припустимо, що аналізований тип категорій включає до себе і те, що називають загальнонауковими поняттями.

Філософські категорії. Якщо критерієм категоріальності попереднього типу виступала наявність високого ступеня абстракції і ідеалізації, то у філософії як основний критерій категоріального знання висувається критерій загальності. Обґрунтування цього критерію категоріальності переконливо здійснено у праці С. Б. Кримського⁹.

Тепер спробуємо знайти аналоги згаданих типів категорій у сфері естетики, доклавши до них відповідні критерії категоріальності¹⁰. Логічно буде такий виклад розпочати з аналогів світоглядних категорій як онтологічних характеристик буття. «Онтологічний» спосіб утворення категорій ми можемо спостерігати буквально з перших кроків становлення естетичної свідомості. Характерною рисою утворення естетичних категоріальних конструкцій є те, що сфера естетичного не відокремлювалась від навколишньої предметності в особливу галузь: естетичні характеристики виступають тут просто як об'єктивні предикати реального світу. Носіями цих естетичних «властивостей» може бути будь-який предмет чи явище: від Космосу до гончарної амфори, від Всесвіту загалом до окремого індивіда. Як неодноразово відзначав відомий дослідник античної культури О. Ф. Лосев, твори мистецтва не були основними детермінантами естетичного відношення; прекрасний Космос в епоху «зрілої класики», розглядуваний як найвизначніший твір мистецтва Мінтія-Деміурга, і був довічним, неперевершеним зразком для наслідування¹¹. Кажучи про естетичні категорії у рамках даного підходу, відзначимо їх високу світоглядну наповненість, їх принципову невідокремленість від інших світоглядних категорій. Справді, такі категорії, як «міра», «симетрія», «гармонія», «прекрасне», є такою ж мірою загальносвітоглядними універсалами, як і суто естетичними категоріями. Більш того, будь-які світоглядні конструкції чи узагальнюючі твер-

⁸ Мамардашвили М. К. *Формы и содержание мышления : (К критике гегелевского учения о формах познания)*.— М., 1968.— С. 16.

⁹ Кримский С. Б. *Логико-гносеологический анализ универсальных категорий // Логико-гносеологические исследования категориальной структуры мышления*.— Киев, 1980.— С. 5—47.

¹⁰ Виклад матеріалу тут буде проведено інакше, ніж це було зроблено вище, враховуючи історію формування естетичних категорій. Крім того, матимемо на увазі, що не всі перелічені типи категоріального знання мають паралелі в естетичній (зокрема, категорії культури, будучи базисом категоризації взагалі, у рамках власне естетичного знання не можуть бути виділені).

¹¹ Див.: Лосев А. Ф. *История античной эстетики. Ранняя классика*.— М., 1963.

дження про буття мали естетичне навантаження, сама буттєвість в її чистому вигляді трактувалася як краса і досконалість¹². Отже, такий об'єктивізм передбачав органічну єдність і пов'язаність онтології, естетики, етики (незважаючи на посилену в Новий час «гносеологізацію»¹³ і «психологізацію» естетики, об'єктивність естетичних «властивостей» дійсності не піддавалася сумніву аж до кінця XVIII ст).

Дальший розвиток західної естетичної традиції відбувався в напрямі суб'єктивізації даного типу естетичних категорій (про специфіку позиції представників німецької класичної естетики йдеться окремо). Найпоширеніша тенденція сучасної буржуазної естетики — заперечення яких би то не було об'єктивних джерел естетичних характеристик, зведення естетичних категорій до суб'єктивістських конструкцій, застосування яких диктується тільки мотивами зручності (Б. Кроче, Д. Дьюї, Т. Манро, С. Пеппер та ін.). Такий суб'єктивізм демонструє у край спотворене розуміння специфіки світоглядних категорій як таких, — а до них належать і естетичні категорії розгляданого типу. В радянській естетичній думці завжди проводилася послідовна, переконлива критика такої позиції. Однак при цьому в ряді випадків не бралася до уваги небезпека іншої крайності, що часто призводило до своєрідного відродження наївного об'єктивізму, який виражається в безпосередньому приписуванні естетичних предикатів навколишній дійсності. Прикладом такого об'єктивізму є відомий методологічний спір «природників» і «суспільників». Він досить цікавий, хоча й не зачіпає основ аналізованого об'єктивізму. Непохитним для обох угруповань лишився постулат про естетичні «якості» і «властивості» дійсності — отже, спір стосувався лише проблеми локалізації цих «властивостей»: «природники» прямолинійно твердили, що ці «властивості» перебувають у самих природних об'єктах; «суспільники», хоча й обстоювали соціально-історичний характер естетичних «якостей», проте проводили цю лінію підчас досить формально. Переважний методологічний недолік обох сторін полягав у тому, що за основу дедукування естетичних категорій брався чуттєвий досвід одиничного суб'єкта (тобто разом із старим об'єктивізмом певною мірою гальванізувалася також «гносеологічна робінзонада»). Дальша ж логіка міркувань була такою. Побожування опинитись в полоні суб'єктивізму примушували шукати об'єктивне джерело естетичного, вигадувати якісь міфічні «властивості» об'єкта, котрі при зіткненні із сприймаючим суб'єктом «спалахують естетичним світлом». Потім робилися спроби описати ці «якості», які за задумом мали створити об'єктивну онтологічну основу естетичних категорій, після чого вже з неї дедукувалися всі можливі категорії і складався, нарешті, вичерпний перелік. Наукова безперспективність подібних спроб більш-менш підтверджується не лише самим фактом численності таких схем (до того ж їм можна протиставити не меншу кількість інших конкурентноздатних проєктів). Очевидна і методологічна неспроможність доктрини естетичних «якостей» як релікту «гносеологічної робінзонади».

До іншого типу — гносеологічних — категорій можна залічити теоретичні конструкції, які виступають як базисні передпосилки сприйняття і розуміння твору мистецтва. Неважко помітити, що такі категорії відповідають тим загальнонауковим категоріям, які виступають як попередня умова, матриця семантизації, на основі якої можливий пізнавальний процес.

Уперше в історії естетичної думки категорії були поставлені в тісну залежність від форм мистецтва в ученнях представників німецької філософської класики. На прикладі естетики Гегеля цю особливість можна відчутти з граничною наочністю. Як відомо, німецький мислитель

¹² Див. докладніше: *Аверинцев С. С.* Поэтика ранневизантийской литературы. — М., 1977.

¹³ Див. про це: *Шестаков В. П.* От Сократа до Гегеля (очерки по истории эстетических учений). — М., 1979.

взагалі заперечував наявність естетичних атрибутивних характеристик навколишнього світу. Естетичних параметрів об'єкт набуває, лише будучи пронизаним духовним, субстанціональним началом. Ні сама по собі чиста духовність, ні наявна дійсність як така не становлять, за Гегелем, фундаменту естетичного. Естетичне і його часткові модифікації, зафіксовані в категоріях, визначаються способом і характером виявлення духовного в наявному бутті (тобто основою естетичного оголошується відношення внутрішнє—зовнішнє). Оскільки ж це відношення іманентно притаманне мистецтву, то останнє розглядається як єдина субстанція естетичного. В естетиці Гегеля категорії характеризуються, по-перше, у зв'язку з такими образними формами, як алегорія, символ, втілення та ін., і відповідними типами мистецтва, що ґрунтуються на тій чи іншій образній формі (як відомо, Гегель вирізняв три форми: символічну, класичну і романтичну). Точне відчуття історії філософом виявилось в тому, що в його теорії естетичні категорії відповідають певним типам мистецтва: категорія величного — символічному типу, категорія прекрасного — класичному, категорія потворного — романтичному. В цьому пункті Гегель «геніально вгадав» ту особливість, згідно з якою базисні естетичні категорії фіксують фундаментальні основи естетичних сподівань суб'єкта сприйняття (естетика Шеллінга, структурно аналогічна до гегелівської, відзначена меншою мірою історизму, більшим абстрактним логіцизмом і меншою опорою на реальний розвиток мистецтва, внаслідок чого вищезгадана думка не фіксується з такою переконливістю і очевидністю). Справді, згадаємо, яку роль у попередньому розумінні художнього твору протягом великого історичного проміжку часу відігравала категорія прекрасного, зумовлюючи естетику «образотворчих мистецтв» і властиві їй поняття, критерії художнього смислу, оцінки твору та ін. Відзначимо, що саме в рамках названої естетики могла функціонувати категорія смаку, як така, що має ключовий характер. Тільки у зв'язку з реабілітацією потворного, характерного, «загальноцікавого в житті» (М. Г. Чернишевський), коли «естетика життя» перемогла «естетику речей»¹⁴, рухнула категорія прекрасного як фундаментальна естетична категорія, що характеризує передрозуміння художнього твору. Разом з нею була дискредитована категорія смаку, що спостерігається, зокрема, в самого Гегеля.

Однак відзначена Гегелем особливість дістає у нього неправильне тлумачення. Гегелівський онтологізм, згідно з яким логічні поняття становлять субстанцію світу, повною мірою виявляється і тут. Саме тому суб'єкт-об'єктні характеристики естетичної категорії, по суті, відриваються ним від реальних історичних суб'єктів, які сприймають і розуміють мистецтво, і вносяться в Універсум як об'єктивні онтологічні характеристики художнього процесу. Проте ця вихідна методологічна неспроможність світогляду німецького мислителя аж ніяк не применшує значення самого підходу до аналізу естетичних категорій як передпосилок сприйняття і розуміння художнього твору.

У радянській естетичній думці таке розуміння естетичних категорій розвинуте в уже згаданій монографії О. Ф. Лосева і В. П. Шестакова: «Категорії естетики відображають специфічне для кожної історичної епохи розуміння мистецтва, його соціальної ролі, природи естетичного сприйняття, характеру окремих естетичних модифікацій: комічного, трагічного та ін. Це дозволяє зробити висновок про те, що у відповідній системі естетичних категорій, в певній зрозумілій мові естетики фіксується історично відповідний тип естетичного сприйняття. З цього погляду вивчати історичний розвиток різних естетичних категорій означає не що інше, як реконструювати ті специфічні типи естетичного сприйняття, які відповідали цим історичним епохам»¹⁵.

¹⁴ Див.: Берковский М. Я. Романтизм в Германии.— Л., 1973.— С. 30.

¹⁵ Лосев А. Ф., Шестаков В. П. История эстетических категорий.— М., 1965.— С. 371.

Нарешті, розглянемо тип категорій естетики, які виступають як загальнонаукові поняття окремого мистецтвознавчого знання.

Ми не випадково назвали даний тип категорій не «естетичними категоріями», а «категоріями естетики». На відміну від світоглядних категорій вони конструюються винятково у рамках наукового знання. Теоретичні конструкції, які входять до цього типу, мають лише гносеологічне навантаження і позбавлені ціннісного і оцінного змісту. Отже, до розряду «естетичних категорій» залічуємо ті концептуальні утворення, які, як уже було показано, виходять за рамки суто гносеологічного відношення. Категоріями ж естетики як науки треба вважати, на наш погляд, ті форми раціональності, які одвічно пізнавальні. Характерною особливістю естетичних категорій є також те, що вони, хоча і рефлектуються естетичною наукою, однак виходять за її рамки і функціонують у широкому колі споживачів мистецтва, тоді як вироблення категорій естетики є обов'язком спеціалістів (дані категорії виробляються спеціалістами і, в кінцевому підсумку, для спеціалістів призначені).

Категорії естетики доцільно поділити на дві великі групи. Першу становлять категорії, як правило, вироблені в межах самої естетики, які стосуються загальних питань художнього процесу. До таких категорій належать категорії «мистецтво», «художня творчість», «соціальне функціонування твору», «художнє сприйняття» і «художнє розуміння» та ін. Ці категорії не можуть бути створені у рамках окремого мистецтвознавчого знання, бо для їх формулювання необхідний філософський, загальносоціологічний рівень охоплення матеріалу всіх мистецтв і досить широкий масштаб узагальнення цього матеріалу (отже, мистецтвознавець, який виробляє такі категорії, мимоволі має стати філософом мистецтва).

До другої групи категорій естетики належать ті, що розроблені (іноді в суто операціональних цілях) в окремих мистецтвознавчих розвідках. Однак деякі з цих понять набувають статусу загальнонаукових, тобто таких, якими послуговуються представники всіх різновидів мистецтва і тим самим виходять на загальнофілософський рівень. До них можна залічити категорії «художній образ», «художній метод», «художній стиль», «індивідуальна творча манера» та ін.

Основною методологічною хвилю досліджень у галузі категоріального апарата естетики є відсутність диференціації між різними рівнями виділених категорій. Внаслідок постійного змішування названих рівнів, спроб вирізнити якісь базисні «категорії взагалі» логіко-гносеологічна специфіка категорій в естетиці зникає. Відзначене поплутання призводить до тенденції штучно поєднувати нез'єднане, внаслідок чого категоріальні схеми втрачають всякий зв'язок з реальною естетичною практикою, а самі дослідження в цій галузі набувають характеру формального класифікаторства. (Як уже говорилося, однією з причин такого змішування є поплутання категорій реальної естетичної свідомості й категорій науки про цю свідомість.)

Підбиваючи підсумок, по-перше, підкреслимо необхідність усвідомленої методологічної диференціації естетичних категорій (що виходять за рамки гносеологічного відношення), які є неодмінним атрибутом індивідуального естетичного досвіду, — і категорій естетичної науки, що мають виключно гносеологічний характер. По-друге, у межах самих естетичних категорій слід розрізняти ті, що входять до широкого комплексу світоглядних універсалій і категорій, і ті, що є «базисом безперечності», передпосилками естетичного сприйняття і розуміння творів мистецтва. У цьому зв'язку однакові за назвою естетичні категорії (прекрасне, потворне, величне та ін.) набувають різного логіко-гносеологічного смислу — залежно від того, в межах якого рівня вони розглядаються (як загальносвітоглядні чи на рівні передрозуміння художнього твору). Запропонований підхід нам уявляється перспективним,

здатним поставити нові акценти в дослідженні такої важливої проблеми, як категорії в естетиці. Це дозволяє на відміну від самоцінного «системотворення», де основний наголос робиться на формально-класифікаторських завданнях, проаналізувати категоріальні проблеми в естетичній галузі насамперед у рамках відповідної предметної області (чи то у сфері світогляду, чи художнього сприйняття) і в тісному зв'язку з тими проблемами, які стоять перед напрямками філософії, що досліджують ці галузі. Тільки тоді дослідження естетичних категорій будуть пов'язані не з вузькотехнічними проблемами побудови різних схем, а з евристично цінними відповідями на конкретні практичні запити філософії, естетики, науки про мистецтво і, ширше, — на запити гуманітарних наук і практики самого мистецтва.

* * *

Одной из важнейших теоретических проблем эстетической науки является анализ логико-гносеологического смысла категорий в эстетике, их общих черт и специфических отличий как от категорий философских, общенаучных, так и от категорий культуры. В качестве важнейшего условия дальнейшей разработки проблемы категорий в эстетической науке выступает строгая дифференциация уровней выделяемых категорий, различных по своему логико-гносеологическому статусу: эстетические категории, выступающие неотъемлемой частью общемировоззренческих универсалий культуры («прекрасное», «возвышенное», «безобразное», «гармония» и др.), эстетические категории, являющиеся фундаментальными предпосылками восприятия, понимания и осмысления произведения искусства, и, наконец, общенаучные категории искусствоведческих дисциплин («художественное творчество», «художественный образ», «метод и стиль» и т. п.).

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ХУДОЖНЯ КУЛЬТУРА І АКТИВІЗАЦІЯ ЛЮДСЬКОГО ФАКТОРА

Потреба глибокого і всебічного аналізу перспектив перебудови культурно-духовного життя радянського суспільства поряд з іншими аспектами прискорення соціально-економічного розвитку країни визначена XXVII з'їздом КПРС як одне з першочергових завдань суспільних наук. Стосовно естетичної науки йдеться про зосередження зусиль на розкритті ролі художньої культури в активізації людського фактора, у максимальному використанні її можливостей для збагачення духовного життя радянських людей. Розглядові художньої культури саме під цим кутом зору присвячена нова книжка В. Ф. Передерія*.

Монографія охоплює великий обсяг питань естетики. Починається вона з висвітлення єдності принципів комуністичної партійності й народності мистецтва соціалістичного реалізму. Автор наголошує на тісному зв'язку вимогливості митця до художньо-естетичного рівня власних творів

з високим усвідомленням класово-партійних позицій митця, орієнтації на сучасність з вивченням та осмисленням історичного минулого народу, його визвольних патріотичних, трудових і культурних традицій, внеску у світовий суспільний прогрес (с. 30). Характеризуючи соціалістичний реалізм як творчий метод радянських майстрів мистецтва, його виникнення і розвиток і основні принципи концепції людини в радянській художній культурі, автор веде переконливу полеміку з буржуазними естетиками, літературознавцями і мистецтвознавцями, які намагаються заперечити його ідейно-естетичну цінність, виявляючи спрощення, догматичне, поверхове тлумачення марксистсько-ленінської естетики. Ця частина книжки багата фактичним матеріалом, але доводиться зауважити, що його теоретичне узагальнення не скрізь проведене з належною глибиною.

Цікавим є розгляд, так би мовити, типових помилок тих буржуазних дослідників, які вважають себе далекими від політики, але виявляють упередженість, по-

* Передерій В. Ф. Художня культура радянського народу. — К.: Мистецтво, 1985. — 152 с.

В. М. НІЧИК, завідувач сектором історії домарксистської філософії на Україні Інституту філософії АН УРСР, доктор філософських наук:

На початку червня цього року в музеї Г. С. Сковороди в Переяславі-Хмельницькому відбудуться треті сквородинські читання, присвячені темі «Сковорода і барокко східних слов'ян». У них візьмуть участь історики, філософи, літературознавці. Рекомендую філософській громадськості представників молодшої генерації дослідників творчості Г. С. Сковороди А. В. Роменця і В. П. Жижченка.

А. В. Роменць

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА І ПРОБЛЕМА ЛЮДСЬКОГО САМОПІЗНАННЯ: ТРАДИЦІЇ І НОВАТОРСТВО

РОМЕНЕЦЬ Андрій Володимирович — молодший науковий співробітник Інституту геронтології АМН СРСР. Галузь наукових інтересів — історія філософії і психології, геронтопсихологія і життєвий шлях особи. Автор статей у журналі «Вестник Академии медицинских наук СССР» (№ 10, 1986, у співавторстві), у збірнику «Проблемы философии» (К., 1987), у «Філософському словнику» (К., 1986). В нашому журналі виступає вперше.

Ідея людського самопізнання, як і його міфологічний символ — юнак Нарцис, який помер від самозакоханості, — походить із сивої давнини. Простежуючи в історії філософії та психології розвиток ідеї «пізнай самого себе», можна знайти нові нюанси її тлумачення і в творах Григорія Сковороди — українського мислителя-гуманіста XVIII століття. У своїх філософських роздумах він спирався на західноєвропейську та слов'янську філософсько-психологічну традицію.

Висловлювалось припущення, ніби в давні часи напис у пронаосі Дельфійського храму «Пізнай самого себе» був закликом до самоконтролю. Проте вже у Сократа (з його формулою «Доброчесність є знанням») самопізнання означає пізнання в собі людини загалом, людини як такої суспільної та моральної істоти, яка підпорядковує окремі свої цілі найвищому благу, що й робить особистість моральною та доблесною. В етико-гуманістичній концепції Сковороди, якого нерідко називають українським Сократом, теж простежується певний вплив античної культури. В цілому у мислителя зберігається сократівська логіка розгортання процесу самопізнання, насамперед, тріада: знання — доброчесність — найвище благо. Водночас ця тріада переосмислюється Сковородою.

вородою відповідно до вітчизняної морально-теологічної традиції, а також в дусі філософського Просвітництва.

Зв'язок стилю мислення Сковороди з традиціями античної духовної культури простежується і в певній його схильності до платонізму, на що неодноразово звертали увагу вітчизняні дослідники¹. Серед ідей, висунутих Платоном, до теми пізнання людиною самої себе має безпосередній стосунок, по-перше, теорія «анамнезису», згідно з якою знання є пригадуванням того, що людська душа колись знала, а потім забула. Як метод пізнання ця теорія розробляється й у Сковороди: «И что самое есть древнѣйшее, тое для тебя, новаго зрителя, новое есть, потому что тебѣ на сердце не всходило»². По-друге, теми самопізнання стосується теорія становлення знання, яку описано Платоном у формі міфа про Ерота. Вона символізує творчу енергію людини, народжувану суперечністю між прекрасним і огидним, ідеальним і реальним, вічним і минулим, і зображається як рушійна сила сходження душі до естетичної досконалості і «повного знання». Ідея такого сходження стала прообразом для розробленої згодом у творах трагистик концепції пізнання, в якій душа уявлялася сутністю, що розвивається. Відповідно до нового етапу в історії філософської думки було розроблено й певні прийоми перетворення свідомості людини, її переходу від стану буденності до самопізнання як взаємної рефлексії людського та абсолютного буття.

Вимога жити «за натурою», посідаючи одне з чільних місць у світогляді Сковороди, свідчить і про значний вплив стоїцизму на його вчення про самопізнання. Знаходження «сродности», яку обстоює Сковорода, можливе тільки як результат пізнання людиною своєї природи. Це розглядається деякими дослідниками як ремінісценція стоїчного поняття «схильність»³. Насправді ж ідея «сродної праці» у Сковороди пов'язана з новими вимогами — вільного вибору людиною свого життєвого шляху — і далека від стоїчного фаталізму.

У працях, присвячених творчості Сковороди, бракує уваги до питання про вплив гностичизму на його мислення. Певною мірою це, мабуть, зумовлене тим, що сам Сковорода заперечував свої симпатії до маніхейства, зокрема в листі до Василя Максимовича; це ж стверджує і М. Ковалинський в написаному ним життєписі Сковороди. Гностична традиція, витoki якої — в давньосхідних релігійно-містичних культах, змагалася з християнством з перших століть його існування і час від часу виринала на поверхню історії культури у вигляді ересей з їх поділом світу на два протилежні начала — духовне і матеріальне. Гностики вважали, що пізнання свого внутрішнього «Я» — це шлях, який веде душу до «спасіння», тобто до вивільнення духу з-під влади матерії, повернення його до своєї батьківщини — досконалого світу «еонів». За теорією Сковороди, одним з перших чинників людського самопізнання також є розкол світу і самої людини на «плоть» і «дух». Ця тема дуалістичного роздвоєння проводиться Сковородою в ряді його творів так настійно, а «зле», «темне» начало світу нерідко набуває у нього такого «реального» вигляду, що інколи виникає навіть сумнів у правомірності спроб визначити онтологію українського мислителя як ідеалістичний монізм. Тут, однак, слід брати до уваги те, що дуалістичне розмежування космосу на «дух» і «плоть» є у вченні Сковороди лише одним з необхідних щаблів самопізнання людини як цілісного «мікрокосмосу».

І процес індивідуального самопізнання, і всезагальний процес світового розвитку мають своїм остаточним результатом «спас» окремої людини, з одного боку, та загальне «воскресіння» світу, з другого, і приводять врешті-решт до позитивної єдності їх. «Сей есть один родник

¹ Іванов І. В. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди. — К., 1983. — С. 41—45.

² Сковорода Г. Наркис // Повне зібр. творів : В 2-х т. — К., 1972. — Т. 1. — С. 175.

³ Див., наприклад: Марк Аврелій. Размышления. — Л., 1985. — С. 136.

ненсчерпаемый всему благу и блаженству нашему, ...вина, в коей и от коей все, а она сама от самой себе и всегда с собой есть и будет»⁴. Світ єдиний, вважає Сковорода, втілюючи це положення в символі Великої Одиниці. На завершальних ступенях самопізнання Тінь зникає у Світлі Яблуні. Образ Яблуні та її Тіні вказує, за Сковородою, на протилежність істинного та неістинного світів. Ділення Сковородою світу «на двоє» має скоріш психологічний, ніж онтологічний характер. Із його вчення про самопізнання як процес поступової зміни інтерпретації світу стає зрозуміло, що завершальна стадія розвитку психіки не полишає місця для дуалізму — в усякому разі, в гностичному його розумінні⁵. Отже, хоча окремі пізнавальні образи у вченні Сковороди можна трактувати як гностичні ремінісценції (що, мабуть, було однією з причин його непорозуміння з офіційною церковною ортодоксією), мислитель переборює космічний дуалізм, відводячи йому місце одного з етапів пізнання людиною світу і власного самопізнання.

Через цілу низку причин, пов'язаних здебільшого з певною внутрішньою обмеженістю філософсько-психологічного знання минулих епох, мислителі стародавнього світу, за винятком, мабуть, Цицерона, не піднесли до розгляду психіки в її розвитку. Самопізнання довгий час взагалі не розкривається як якісний перехід людини з одного рівня свідомості на інший, вищий, принципово новий. Лише у філософських шуканнях патристики, здійснюваних, щоправда, ще в рамках теології, було поставлено питання про можливість висхідного розвитку свідомості. Вводиться новий засіб для реконструкції духовного життя — алегорія «шляху». Так, звертаючись до теми пізнання людиною самої себе, Афанасій Александрійський вказував, що душа «сама для себе стає шляхом, не іззовні запозичуючи, але в собі самій черпаючи відання й розуміння»⁶. Мотив блукання, здавна подобаний у поетичній думці, — від шумерського епосу про Гільгамеша до трагічних пригод Одисея у Гомера, — набирає іншого, алегоричного звучання в ліричній автобіографії Августина: «Залишивши дім батьківський, я блукав у країні відчужень і злигоднів»⁷.

Образ дороги додому як алегорія процесу самопізнання характерний і для Сковороди: «Жизнь наша не путь ли есть»⁸; «Узнай же прежде себе. Не броди по планетам и по звѣздам. Вернись домой»⁹. «Шлях додому» у Сковороди тлумачиться як алегоричне зображення душі, що перебуває в пошуках вічного й непохитного — «петри», каменю неминущих цінностей, на якому людина дістає міцну опору буття, «землю посреди воды»¹⁰. Розвиваючи морально-етичні шукання античності та патристики, Сковорода наполягає на переважному значенні для людини духовних цінностей, називаючи їх «скарбом, заритим вдома», тобто в серці людини¹¹. Як для блукаючого природним є потяг і любов до свого дому, так і для душі, за Сковородою, природні потяг і любов до своєї внутрішньої, духовної прабатьківщини. Його моральна філософія ґрунтується на розумінні людини як «духовно-природної істоти»¹². Все, що відволікає людину від її прихованого духовного центру, є проти-природним, аморальним. Навпаки, будь-який доцентровий рух душі в процесі її розвитку — «природний», «сродний» — наділений для Ско-

⁴ Сковорода Г. Кольцо // Повне збір. творів.— Т. 1.— С. 365.

⁵ Визначення вчення Сковороди як ідеалістичного монізму теж є, мабуть, певним спрощенням. І справа тут у тім, що філософська своєрідність постаті Сковороди і багатоплановість його творчості важко вкладаються в однозначні схеми історико-філософського аналізу.

⁶ Афанасий Александрійский. Творения.— М., 1851.— С. 170.

⁷ Августин Иппонийский. Творения.— Киев, 1901—1912.— С. 44.

⁸ Сковорода Г. Пря бѣсу со Варсавою. // Повне збір. творів.— Т. 2.— С. 89.

⁹ Сковорода Г. Симфонія.— Там же.— Т. 1.— С. 252.

¹⁰ Сковорода Г. Наркісс.— С. 157.

¹¹ Там же.— С. 159.

¹² Філософія Григорія Сковороди.— К., 1972.— С. 227.

вороди притягальною силою морального взірця. Такий підхід до моральної проблематики вже мав прецедент в історії філософії.

«Пізнай самого себе» — так назвав один із своїх філософських трактатів П'єр Абеляр, який вбачав істинний критерій моральності у згоді з совістю. За Абеляром, у ній — природний моральний закон. Людина відповідає за свої рішення. У разі розбіжності між рішенням і совістю виникає переживання провини, яке підводить до необхідності самопізнання. Його мета — саме у відкритті в суб'єктивності совісті вічного морального закону. Подібно до того, як вчення французького філософа виражає незгоду з офіційною католицькою догмою «первородного гріха», так і український мислитель об'єктивно вступає в суперечність з традицією офіційного православ'я, обстоюючи у самовизначенні людини її гідність.

У радянській літературі неодноразово підкреслювався зв'язок ідей Сковороди про «сродну» діяльність, усвідомленням якої як вищого покликання завершується процес самопізнання людини, з філософськими шуканнями епохи Відродження, зокрема з її ідеалом «Вияви себе самого». Якщо на рівні загальнометодологічному Сковороді ближча стічна мораль в дусі Епіктета, а не ренесансна естетична гармонія душі й тіла, то сквородинівська вимога «сродного» вияву людиною себе самої перегукується зі створенням діячами Відродження образом особистості, що самореалізується. Один із двох видів Блаженства, згідно з духовним предтечею Відродження Данте Аліг'єрі, полягає у «виявленні власної доброчесності»¹³. У руслі аналогічного способу особистісної самореалізації можна розглядати й «героїчний ентузіазм» Джордано Бруно, який означає, зокрема, «душевну напругу»¹⁴, а також «самостановлення» людини у Піко делла Мірандоли¹⁵. Незважаючи на історичну дистанцію і певні розбіжності між сквородинівським вченням про «сродний» вияв людської особистості і універсальним титанічним самовираженням діяча Відродження, процес самопізнання без наявності результуючої фази «оформлення» пізнання дією тлумачився в них як неповний. Сковорода зауважує: «Мертва совѣм душа челоѵчская, не отрѣшенная к природному своему дѣлу, подобна мутной и смердящей водѣ...»¹⁶.

Порівнюючи постановку проблеми самопізнання у Сковороди і у видатного мислителя-гуманіста Еразма Роттердамського (з чийми творами український філософ був добре знайомий¹⁷), наведемо висловлювання Еразма: «Вершина мудрості — пізнання себе самого»; «Шлях до блаженства один: пізнай самого себе, а потім — дій, керуючись не афектами, а міркуваннями розуму»¹⁸. Характерним для вчення Еразма є визнання двоїстості всіх явищ буття: «Будь-яка річ має два обличчя, які аж ніяк не подібні одне до одного. Зовні наче смерть, а зазирни всередину — побачиш життя, і навпаки, під життям приховується смерть»¹⁹. Духовний розвиток людини передбачає постійну боротьбу з вадами, які опосідають розум людини в разі порушення нею принципу «нічого над міру». Самопізнання Еразм трактує як знаходження цієї міри, яке допомагає людині діяти ясності духу, набути здорового глузду для життя у світі. Людина як уособлення всіх можливих позицій споглядання стає центром світу, а «набуваючи гідності», вона здобуває право визначати свій образ світу на свій розсуд. Сковорода також припускав можливість

¹³ Данте Алигьери. Малые произведения.— М., 1968.— С. 361.

¹⁴ Цит. за: Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения.— М., 1980.— С. 296.

¹⁵ Пико делла Мирандола Дж. Речь о достоинстве человека // История эстетики.— М., 1962.— Т. 1.— С. 506—514.

¹⁶ Сковорода Г. Разговор, называемый алфавит... // Полное собр. творив.— Т. 1.— С. 420.

¹⁷ Іванько І. В. Цит. твір.— С. 56.

¹⁸ Эразм Роттердамский. Наставление христіанскому воину // История эстетики.— Т. 1.— С. 602.

¹⁹ Эразм Роттердамский. Похвала глупости.— М., 1976.— С. 144—145.

множинності поглядів на явища світу, однак питання про те, котрій з точок зору віддати перевагу, вирішувалося ним однозначно. Єдиним критерієм виступає «истинное счастье» и «душевная веселость», які забезпечуються змістовним духовним життям людини. Звідси висновок Сковороди: істинна точка зору та, яка допомагає серед всесвітнього «маскараду» уздріти «оком духовним» самий дух явища.

Спроби діячів Відродження збагнути смисл множинності «облич» світу згодом були продовжені раціоналістичною філософією XVII—XVIII ст. з систематичною ретельністю, підготовленою розвитком природничих наук. Ця філософія «пересунула» людину з відведеного їй попередніми гуманістами місця в центрі всесвіту на рівень мислячої деталі в складному механізмі космосу. «Міру» самостійності та залежності людини мислителі Нового часу починають шукати в підпорядкуванні прагнень індивіда загальним зв'язкам мікрокосмосу. Через це філософи починають тлумачити самопізнання як усвідомлення загальнолюдського в окремій людині (за висловом Томаса Гоббса, «через подібність думок і пристрастей однієї людини до думок і пристрастей іншої»²⁰), що давало змогу виявити роль, завдання та функції людської істоти або в процесі суспільного розвитку, або в розвитку природи, духу та ін. Систематична методологічна ґрунтовність новоевропейського раціоналізму в розробленні проблем людського самопізнання обернулася зведенням людини до рівня машини, тобто механістичними тлумаченнями людини, природи, всесвіту.

Філософія Сковороди з її вченням про самопізнання людини, хоча й побудована на близькій до пантеїзму ідеалістичній основі, все ж виявляється багатшою за змістом й ближчою до реальної людини, ніж витончені абстрактні побудови західноєвропейських метафізичних систем Нового часу. Сковорода не просто розчленовує всесвіт на три «світи» і дві «натури». Це було властиве й деяким філософським системам XVII—XVIII ст., в яких, однак, людина «губилася» в ув'язненні про ці світи і навіть була названа «мислячим очеретом» або «машиною, що повзає перпендикулярно». Сковорода робить людину самоціллю світового процесу. Такому розумінню чи не вирішальною мірою сприяла візантійсько-слов'янська традиція, на ґрунті якої переважно й розвивалась вітчизняна культура. Ця традиція з наявними в ній значними елементами язичництва породжує специфічний для вітчизняної культури світоглядний комплекс, характерний і для мислення Сковороди. Вплив язичницького народного світогляду на розуміння християнських віросповідних догматів виявлявся вже в тому, що природа сама по собі не розглядалася давньоруськими мислителями як джерело «гріха». Навпаки, «тварне буття» вважалося причетним до «святості». Так і у Сковороди: не «плоть» винна у лихах людини, а хибне, «плотське» бачення. Розвиток же й удосконалення своєї душі в процесі самопізнання — шлях до істинного благочестя людини.

Одним з істотних моментів заклику до «пізнання самого себе» у Сковороди є «нетрудність» у досягненні всього потрібного індивідові. Увага, яка приділяється обґрунтуванню цієї тези, — явище не виняткове, а характерне для східнослов'янської філософської думки. Досить послатись хоча б на «Изборник 1076 года» Іоана, де в здійсненні самопізнання до людини не ставляться заважкі вимоги. Ця думка присутня і в етико-гуманістичних творах Данила Туптала. Проблема людини, її духовного розвитку постає також у трактатах «Вертоград душевный» Фікари, «Алфавит духовный» Ісайї Копинського, «Диоптра» Віталія — творах, що мали вплив на формування світогляду Сковороди²¹. У згоді з ідеєю про «двонатурність» світу, розкритою в названих творах, Ско-

²⁰ Гоббс Т. Левнафан.— М., 1936.— С. 38.

²¹ Див.: Нічик В. М. Філософські попередники Г. С. Сковороди // Філософська думка.— 1985.— № 2.— С. 69—80.

ворода й будував концепцію самопізнання людини. В «Алфавите духовном» намічено схему процесу самопізнання, яку пізніше ґрунтовно розвинув Сковорода. У трактаті Копинського подано ряд етапів пізнання людиною самої себе: недостатність для людини пізнання зовнішнього світу; виявлення двох «натур» у макро- і мікрокосмосі (зовнішньої, мінущої і внутрішньої, безсмертної) і розв'язання дилеми: якій «натурі» віддати перевагу. Нарешті, пропонуючи у своїх творах шлях так званого розумного діяння, Сковорода, як і Копинський, надає великого значення інтелектуальному зусиллю, міркуванню й розумінню як засобам пізнання людиною самої себе.

Переключення у сферу духовності, зневага до світу тілесних цінностей з його згубними пристрастями, протиставлення йому морального вдосконалення, самопізнання, які ведуть до справжнього щастя й душевного спокою, — все це значною мірою було притаманне вітчизняній філософській культурі XVI—XVII ст., становило вияв своєрідного простесту проти існуючої соціальної дійсності, несправедливого суспільного устрою. «Втеча» від світу, тяжіння до аскетизму як певне продовження етичних настроїв «Диоптры», в якій ідея зречення плоті набирає значної сили, не випадково доповнюється в Сковороді проголошенням ідей рівності та свободи.

«Найвищою мудрістю» називав самопізнання людини автор виданого у Кракові трактату «Арістотелівські проблеми або питання про природу людини» (1620 р.) письменник-полеміст К. Сакович. Методи обґрунтування шляхів пізнання людиною себе самої у Саковича і Сковороди подібні, що доводить закономірність виникнення ряду положень в теорії моральної рефлексії останнього. Історико-філософські джерела дають підставу говорити про традиційність постановки і розкриття проблеми самопізнання для вітчизняної філософської думки²². Проте Сковорода, наслідуючи і розвиваючи цю велику історико-філософську та психологічну традицію, виступає в ній як одна з вершин, у всій самотності глибинного осмислення буття.

Самопізнання людини, на думку Сковороди, має своєю остаточною метою «мистецтво життя», яке він називає «найвеличнішим» з усіх мистецтв. Значення філософії в житті людини пов'язується ним з вищою мудрістю, що встановлює критерії пізнання й діяння. Людина шукає щастя і знаходить його через самопізнання. Вихідні постулати світогляду мислителя, які уможливили вихід на проблеми людської поведінки, мають за основу вимогу «жити за натурою», здійснити вибір «сродної» діяльності. Людина мусить виховати себе в такому дусі аж до «другого народження». Не слід спотворювати природне, воно всьому начало. Того, що воно відміряє людині, досить для життя, отже, слід задовольнятися малим. Найвищим усвідомленням цього задоволення є «вдячність» — певний ціннісний рівень людського буття. Вдячність, або ехаристія, поширюється Сковородою на бога, батьків, благодійників. Мислитель розвиває смислову послідовність: вдячність — благочесність — самозадоволення. Завдання виховного процесу, як він розуміє їх, полягають у тому, щоб зберегти здоров'я і навчити вдячності.

Перекладаючи книжку Плутарха «Про спокій душі», Сковорода описує способи й умови досягнення незворушності. Серед них — спокійна, чиста совість. Міркуючи про мистецтво життя, Сковорода застерігає від головного ворога — світу, який в його уяві постає «нарум'яненою мавпою», «прикрашеною труною». Світом «править» демон глупоти, проти якого застерігав, як відомо, також І. Кант. Глупота досліджувалась як психологічний феномен і в літературі та мистецтві Відродження (Еразм Роттердамський, Себастьян Брант, Ієронім Босх та ін.), і в XVII столітті (Спіноза, видатні моралісти). Дурість як поєднання глупоти і зловливості виступає у цих дослідженнях головною рисою людського

²² Див.: Іванько І. В. Цит. твір. — С. 67.

роду. Найбільше вона виявляється там, де людина відчайдушно, сліпо і, головне, вперто продовжує коїти саме те, що завдає їй шкоди, роблячи абсурдним своє життя.

Визначаючи принципи мистецтва життя, Сковорода підкреслює, що бути щасливим — означає пізнати себе, свою природу, творити свою долю і перебувати в тому, що тобі споріднене, але додержуючи відповідності «всезагальній посаді», тобто місії благодіянь та послуг. Мислитель навіть наводить визначення вдячності, описуючи природовідповідні людські вчинки і риси характеру. Це — «твердь» і «здоров'я серця», котре все має за благо і через це укріплюється. Блаженними плодами життя називаються радість, веселощі, задоволення. Вони спричиняються «тишею сердечною», остання — вдячністю. Сковорода мислить її як «чистий, тихий благовонний дух», «ясну годину світлого смислу». Усі терни і будяки народжуються від заздрості, заздрість — від ремствування, воно — від невдячної волі, що невсипущим хробаком удень і вночі гризе дух²³. Для людського життя гавань і надія — в євхаристії. Вдячність задовольняється власним змістом, не зазіхає на чуже. Невдячність породжує сум, нудьгу, смуток, жадобу, заздрість, що її прагнуть задовольнити улесливістю, крадіжкою, ворожнечею, кровопролиттям, тобто всією безоднею беззаконності. З нею пов'язуються вічна печаль, збентеження, зніяковілість, відчай. Саме так живе весь світ²⁴. Отже, саме невдячність, за Сковородою, перебуває в основі всіх негативних рис людини.

Мислитель співвідносить вдячність і благочестя. Воно іменується дочкою вдячності, вона — дочкою духу віри. Розкриваючи психологічні залежності морально-етичного порядку, Сковорода розвиває вчення про автаркію, або самозадоволеність, відповідаючи цим на питання, як можна «бути самим собою» — благочестивим і самозадоволеним. Як «вдячний Єродій», людина має бути вдячна за те, що в неї є, задовольняється малим, пам'ятаючи, що вчинки користолюбства гублять, розбещують натуру. Вони відволікають від справжніх цінностей, притупляють переживання буття, заважають «другому народженню».

Самопізнання мислиться Сковородою як відкриття того, що є в людині. Водночас воно тлумачиться і як дія розгортання і формування того, що до часу приховане в людській натурі, а потім виходить назовні. Акт самопізнання є разом раціональним та ірраціональним. Основою поєднання цих якостей психічного буття людини Сковорода вважає віру, яку він розуміє як мудрість життя. Людина досягає мудрості, розуміючи незбагненність єдності вічного і минушого. Але пафос людського буття є реальністю цієї єдності, живим уособленням якої був сам Григорій Сковорода.

Традиційне тлумачення девізу «Пізнай самого себе» передбачало, що в самопізнанні людини належить виявити у своїй природі ті риси, які вказують на тісну переплетеність її долі і ходу об'єктивних подій у природі та людському суспільстві. Така спрямованість пізнання була немовби передбаченням того, що має відбутись. І хоч людина нерідко прагнула уникнути своєї долі, вдавалась до хитрощів, зрештою доля все ж повертала її на певний шлях учинків. Структури великого космосу і мікрокосмосу людської природи розумілись у їхньому естетичному збігу, розглядались як аналоги, хоча й не у всіх своїх визначеннях. Спираючись на досягнення античної філософської думки в цьому питанні, поділяючи її пафос і інтерес до розкриття глибинних механізмів реалізації людської долі, Сковорода все ж не міг прийняти світоглядні принципи фаталізму, які не залишають людині вільного вибору і свідомого визначення свого життєвого шляху на основі самопізнання. Не влаштовувала мислителя й середньовічна концепція співвідношення

²³ Див.: Сковорода Г. Благодарный Еродий // Повне зібр. творів.— Т. 2.— С. 107.

²⁴ Див.: Там же.— С. 109.

людського і божественного, в якій робився наголос на сліпій вірі в провидіння. За «вільним вибором» відчувався подих суворой кари або майбутньої винагороди, які по суті позбавляли людину самого права на вибір. То була середньовічна модифікація стародавнього уявлення про фатум, у ній ідея самопізнання як вільного самовизначення людини підрубалась під корінь.

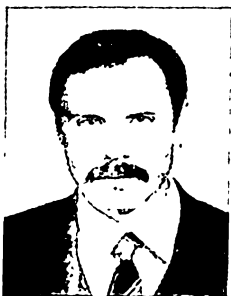
Сковорода усвідомлював і те, що мислителі Відродження мають певну перевагу порівняно з мислителями середніх віків у питанні про шляхи і цілі самопізнання. Титанічну незалежність і самодостатність ренесансної людини Сковорода безкомпромісно втілював у своєму житті. Водночас, на відміну від ренесансних учень про самопізнання, які дозволяли людині «титанічну сваволю» у ставленні до іншої людини, Сковорода, підкреслюючи своє прагнення піднятися над грубою чуттєвістю й аморалізмом, намагається відшукати моральні принципи вчинків, які мали б загальне значення. Ренесансні жорсткі відносини «Я» та «Іншого» були неприйнятні для Сковороди, для його характеру і світогляду. Усвідомивши для себе причетність людини до об'єктивно значущої основи — надіндивідуальної природи, Сковорода розгортає в ціннісно-смісловий ряд низку моральних відносин, що завершуються «вдячністю». В ній людина не втрачає власної гідності, а навпаки — дістає стимул для змістовного спілкування з іншою людиною на основі поважання її особистісної самобутності.

Людська досконалість, ґрунтуючись на «мистецтві життя», вивільняється від усього наносного, переборює спокусу жадоби до речей, яка обертається втратою себе у вульгарній прив'язаності до предметного світу. Досконалість дає, зрештою, людині можливість відчуття різноманітності і багатства її окремих переживань на тлі єдності з невимовною, «незбагненною» основою буття. Ця основа не стоїть над людиною, не відділена від неї прірвою. Людина — в ній, вона — в людині. Акт самопізнання є для людини актом адекватного їй способу розкриття вічної, загальнолюдської основи власного буття.

Розглянуті ідеї Сковороди були не тільки підсумком великої філософсько-психологічної традиції. Цими ідеями Григорій Сковорода підносить на новий щабель власну теорію «сродної діяльності», а отже, збагачує її розвиває вікову традицію: людська істота через свою індивідуалізовану суть, охоплювану в актах самопізнання, сягає таких глибин загальнолюдського, де відчуває свою спорідненість з ним.

* * *

Теория человеческого самопознания, разработанная Г. С. Сковородой, основывается на философско-психологической традиции, как западноевропейской (начиная с Сократа), так и греко-византийской, воспринятой отечественной духовной культурой, усваивает ее положительное содержание, методологию, цели. Идея самопознания в духовном наследии Сковороды выступает центром всех его мировоззренческих интересов, практической целью всего его жизненного пути. Проблематика теории самопознания охватывает у него проблемы мотивационного выбора и жизненного самоопределения человека, «сродной деятельности», смысла и искусства жизни. Идея самопознания раскрывается мыслителем через отношение человека к чувственному миру — миру, постигаемому рационально и практически-нравственно. Сковорода разрабатывает концепцию обретения человеком высших ценностей с помощью самопознания и содержательного переживания полноты собственного бытия. Наличие такого переживания выступает критерием, указывающим на единство в человеке индивидуального, общечеловеческого и бытийного. Самопознание истолковывается как единая, целостная мировоззренческая позиция, в русле которой человек постигает мир, а мир — человека.

В. П. Жижченко**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ****ПОГЛЯДІВ Г. С. СКОВОРОДИ І Р. ОУЕНА НА ПРАЦЮ**

ЖИЖЧЕНКО Валерій Петрович — асистент кафедри філософії Дніпропетровського гірничого інституту. Галузь наукових інтересів — історія вітчизняної філософії. В нашому журналі — його перша публікація.

Час, який розділяв періоди життя Г. С. Сковороди (1722—1794) і Р. Оуена (1771—1858), не такий уже й великий, проте рівні розвитку продуктивних сил і виробничих відносин в Англії і Росії, включаючи й Україну, на ті часи належали, можна сказати, до різних епох. Якщо в Росії і на Україні ще тільки відбувався процес первісного нагромадження капіталу, то Англія вже була країною з досить розвинутою капіталістичною промисловістю. Проте показово, що навіть у таких різних країнах передові мислителі обстоювали по суті схожі погляди на працю та її роль у житті суспільства. Порівняльний аналіз цих поглядів дасть змогу точніше визначити місце Г. С. Сковороди в історії світової філософської і суспільно-політичної думки, масштабність його прогресивних ідей.

Оуен (як і Сковорода) вважав, що найголовнішою метою, яку може ставити перед собою людина, є щастя. В своїх працях він неодноразово говорить про це, а в одній із них навіть перелічує 12 умов для досягнення щастя¹. Що ж стосується Сковороди, то він вважав найголовнішою умовою її джерелом щастя «сродну працю». Оуен теж висловлював думки про те, що праця за певних умов може принести щастя. Англійський марксист А. Л. Мортон пише про це так: «Він також висунув ідею, що праця не була неодмінно прокляттям людини, але могла б стати джерелом більш повного життя і щастя. Обстоюючи ліквідацію антагонізму між містом і селом, зайвого поділу праці, Оуен окреслював нову концепцію ролі й мети праці, яку пізніше розвинули Маркс і Морріс»². За К. Марксом, праця приваблива тоді, коли стає «самоздійсненням індивіда»³, самовираженням його людської сутності, яка є сукупністю (ансамблем) «усіх суспільних відносин»⁴.

Сковорода, як і Оуен, розумів сутність людини відповідно до розвитку філософії і суспільної історії XVIII ст. Він, зокрема, ототожнював її з божественною сутністю і називав «невидимою натурой», «истинным человеком». Жити «по сродности» означало діяти згідно з цією внутрішньою, невидимою натурою, працювати відповідно до неї, а ще точніше, уможливлувати її виявлення, людську самореалізацію. Якщо врахувати, що бог — це не що інше, як відчужена людська сутність, то поняття «истинный человек» (яке Сковорода ототожнює з поняттям «бог») в дійсності відповідає своєму прямому значенню, а «сродна пра-

¹ Оуен Р. Избр. соч. : В 2-х т. — М.: Л., 1950. — Т. 2. — С. 213—214.

² Morton A. L. The life and ideas of Robert Owen. — London, 1969. — P. 68.

³ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 46. — Ч. 2. — С. 101.

⁴ Маркс К. Тези про Фейербаха // Там же. — Т. 42. — С. 244.

ця» є справді людською працею, самореалізацією істинної сутності людини.

Згадані 12 умов для досягнення щастя, визначені Оуеном, в своїй основі теж зводяться до створення обставин, за яких можливе самоздійснення людини. Проте Оуен не включає працю до числа названих ним умов. За його вченням, природовідповідна праця, що приносить людині щастя, становить собою вже реалізацію цих умов. Що ж до «сродної праці», то вона в ученні українського мислителя є як умовою, так і джерелом щастя.

Тут виявляються досить істотні відмінності в поглядах мислителів. Згідно з ученням Оуена, для того, щоб могла існувати природовідповідна праця, треба створити необхідні умови, змінити соціальні порядки; на місце приватної власності поставити суспільну. За Сковородою, саме реалізація індивідів у «сродній праці» має породити людяніші порядки в суспільстві. Отже, погляди Сковороди на втілення його суспільного ідеалу виявляються більш утопічними. Однак слід відзначити, що тоді як Оуен обмежується переліком умов для досягнення щастя, який можна і продовжити, Сковорода у вченні про «сродність» розкрив саму сутність цих умов, хоч і не назвав їх поодинокі.

Оуен, як і Сковорода, дотримувався концепції природного права. Відповідно до неї він поділяє закони, з якими люди мають справу в суспільстві, на «прекрасні і благородні закони природи» і на «людські нікчемні й недалекоглядні закони»⁵. Якщо встановляться «порядки, споріднені з людською природою»⁶, то це сприятиме «зростаючому поширенню знань, доброти й щастя серед людського роду»⁷. Оуен вважає, що «людина ніколи не розуміла, що таке людина, суспільство й природа, створила хибні принципи» стосовно цього й тому «увійшла в суперечність із людською природою, надала суспільству потворних форм»⁸. Отже, суспільство, засноване на людських законах, є, за Оуеном, протиприродним. Протинний природі і той поділ праці, який у ньому панує. Єдиною підставою для існування суспільних відмінностей між людьми, які б відповідали їх природі, Оуен вважає вік людини, «причому кожна вікова група повинна мати таке заняття, для якого цей вік найкраще придатний за своєю природою»⁹.

Сковорода, як відомо, теж виходив із принципу природовідповідності і вважав єдино прийнятним такий поділ людей у суспільстві, який би узгоджувався з їхньою природою. Мислитель ототожнював його з поділом праці, заснованим на «сродності», й виступав тим самим проти сучасного йому класового розшарування. Якщо в Оуена «усі люди мають однакові загальні якості, властиві людській природі» (звідси й єдина ознака відмінності — вік), то Сковорода виходить з індивідуальних характеристик особи. Вік, за його вченням, для поділу праці значення не має. Більше того, як пантеїст, істинною природою людини він вважає «нетлінну» божественну натуру, котра не залежить від стану тіла («Старість моя страждає, але страждає тлінне тіло, а не душа»¹⁰), а «сродність» не ставить у залежність від віку. Невипадково він пропонує виявляти індивідуальні особливості ще у маліших дітей, щоб надалі виховувати їх відповідно до природжених здібностей.

У своїх міркуваннях про поділ сфер діяльності згідно з віком людей Оуен не торкається того, як поділятиметься праця в середині кожної вікової групи. Принаймні його ідея полягає в іншому — це всебічний розвиток усіх здібностей кожної людини, який передбачає переміну ви-

⁵ Оуен Р. Избр. соч.— Т. 2.— С. 27—28.

⁶ Там же.— С. 77.

⁷ Там же.— С. 27.

⁸ Там же.— С. 96, 97.

⁹ Там же.— С. 60.

¹⁰ Сковорода Г. С. Повне збір. творів : В 2-х т.— К., 1973.— Т. 2.— С. 359.

дів діяльності. Переміна праці в середні вікових груп і при переході з однієї з них до наступної має ламати всі професійні перегородки, які обмежують і калічать людей.

Сковорода ж стверджує, що кожна людина народжена для того чи того виду діяльності й може бути щаслива лише віддаючись їй. Єдине виправдання переміни діяльності — що істинна «сродність» якоїсь людини полягає не в тому, чим вона займалася досі, а в чомусь іншому, хоч би й попереднє її заняття вважалося «сродним». Проте спеціальних вказівок на те, що людина може мати лише яку-небудь одну «споднієність», у Сковороди немає. Та й сам він присвячував себе і поезії, й музиці, й філософії. Вибір діяльності, праці, на його думку, має цілком залежати від індивідуума, а мірилом «сродності» є він сам. Внаслідок цього в ученні українського мислителя про «сродну працю» повністю відсутнє зовнішнє закріплення людини за якимсь одним видом діяльності, за якоюсь однією професією, як ми б сказали. Людина, за його вченням, займається саме цим і ніяким іншим ділом тому, що має задоволення саме від нього. Однак у завершеному вигляді проблема переміни праці для Сковороди ще не існувала через недостатній рівень розвитку продуктивних сил сучасного йому суспільства. Реальний поділ праці ще не сягнув того рівня, на якому закріплення за якимсь одним видом діяльності, за однією професією давалося б взнаки такою мірою, як у країні Оуена. Саме тому у вченні Сковороди переміна праці та принцип її «сродності» не суперечать одно одному. Останній приховує в собі можливість розвитку аж до переміни праці.

Сковорода, як і Оуен, вважав природовідповідну працю потребою людини, але, на відміну від англійського мислителя, потребою виключно духовною, що випливало з його розуміння людини лише як духовної сутності й негативного ставлення до всього тілесного. Потреби тіла він суворо обмежував тими, які вважав розумними, і ставив їх у повну залежність від потреб духовних. Сковороду відрізняє від Оуена також і те, що він вважає «сродну працю» основою всіх потреб, внаслідок чого перевагу віддає не споживанню матеріальних благ, а самому процесові праці. «Сродна праця», згідно з його вченням, становить головну духовну потребу людей, і душа, позбавлена «сродного дійствія», страждає, відчуває «смертельну муку»¹¹, а між поняттями «жизнь», «щастя» і «плодоприношеніє, прозябшее от зерна истины, царствовашія в серцѣ их»¹², він ставить знак рівняння. Крім того, «сродна праця», як самореалізація «істинного человека», постає найважливішим засобом реалізації свободи індивіда.

Визнаючи джерелом суспільного блага, справжнього щастя «сродну працю», Сковорода виступав проти влади речей над людиною. «Ганяться в званні за доходами есть неложный знак несродности»¹³. Матеріальні блага він розглядає лише як засіб для підтримання тіла й не більше. Тіло ж є необхідним для духовного життя. Те, що матеріальні блага він мав за неістотні для щастя й підкреслював роль «сродної праці» в його досягненні, означало не тільки вимогу обмеження споживання цих благ, а й визнання першості самого процесу праці щодо її продуктів: «Природному охотнику больше веселія приносит сама ловля и труд, нежели поставленный на стол жареный заец»¹⁴. Своему учневі М. І. Ковалінському український мислитель радив зневажати багатство, розглядаючи таку позицію як засіб досягнення доброчесності.

Зазначені моменти були властиві й поглядам Оуена. Хоч англійський соціаліст-утопіст і визнавав, що «великою метою для всіх людей є постійне придбання й накопичення багатства»¹⁵, вважав достаток од-

¹¹ Там же.— Т. 1.— С. 430.

¹² Там же.— Т. 2.— С. 7.

¹³ Там же.— Т. 1.— С. 435.

¹⁴ Там же.— С. 430.

¹⁵ Оуен Р. Избр. соч.— Т. 2.— С. 92.

нією з умов для досягнення щастя, однак не був схильний підносити матеріальні блага на шкоду духовним. Він засуджував гонитву за матеріальними багатствами, якщо вона здійснювалася за рахунок багатств духовних, що, на його думку, руйнувало й робило неможливим людське щастя. Таке багатство він називав «штучним», протиставляючи йому «внутрішні цінні блага»¹⁶; гонитву ж за першим характеризував як «ловіння тіні»¹⁷, а розкіш — як «шкідливу»¹⁸. Критикуючи існуючий суспільний устрій, він писав: «...усі вищі якості нашої природи, які можуть приносити людині радість, занедбуються, замість того, щоб здібності, які сприяють придбанню багатств, могли виявлятися необмежено. А між тим усе це — явне божевілля й пряме безумство»¹⁹.

Як видно, і Сковорода і Оуен не вважали матеріальні блага тим, що може принести щастя само по собі, й прагнули звільнити людину від влади речей. Сковорода гадав, що це можна здійснити, обмежуючи «плотські» потреби. Адже за будь-якою надмірністю стоїть позбавлення необхідних матеріальних благ тих людей, які їх виробляють. Ретроспективно цей погляд спирався на вимогу Епікура, згідно з якою в задоволенні тілесних потреб слід обходитись малим і простим.

Оуен проповідував незалежність людини від речей по-іншому. Він не закликав до самообмеження. В умови досягнення щастя він включав і матеріальну забезпеченість. Залежність людини від речей, вважав він, долається достатком матеріальних благ. Люди позбудуться цієї залежності тому, що матимуть все у потрібній для кожного кількості. Така позиція Оуена ґрунтувалась на промислових досягненнях Англії, де продуктивність праці, за свідченням його сучасників, зросла тільки «протягом останніх 50 років» принаймні в сорок разів²⁰. Вчення видатного соціаліста-утопіста було відображенням більш зрілого етапу суспільного розвитку, й зазначена проблема розв'язувалась на більш високому теоретичному рівні.

Разом з іншими духовними здобутками минулого Маркс використав і думки Оуена, розробляючи дану проблему в умовах більш високої стадії розвитку капіталізму на основі діалектико-матеріалістичного методу. Історична ж заслуга Сковороди визначається тим, що він висунув і обґрунтував ідею, згідно з якою по-справжньому гідним людини способом життя є праця. Остання розглядалась ним водночас і як вища потреба, і як вища насолода, що загалом було близьким до ідеалів утопічного комунізму.

Заслугує на увагу також положення Сковороди про «неравное всѣм равенство». Оскільки всі люди неоднакові, мають від природи різні схильності, різні духовні й матеріальні потреби, то й істинна справедливість повинна вимірюватись не тим, що всім усього дістається порівну, а тим, що кожний має стільки, скільки йому потрібно за його природою: «Меньшій сосуд менѣ имѣет, но в том равен есть большему, что равно есть полный»²¹. У цьому випадку знову ж таки мислитель виходить із принципу природовідповідності. По-справжньому рівний поділ, зокрема поділ діяльності, в уявленні Сковороди, не в тому, щоб усі (наперемін або в який-небудь інший спосіб) займалися однаковим видом праці, в чому виникає потреба за її абсолютно рівного поділу. Таку рівність він називає «равное равенство» й характеризує її так: «И что глупѣе, как равное равенство, которое глупцы в мир ввеств в сие покушаются?»²². По-справжньому рівним поділом є такий, за якого кожен займається тим видом діяльності, який йому найбільш «сродний». У противному разі істинної рівності немає, бо для однієї людини

¹⁶ Там же.— Т. 2.— С. 92.

¹⁷ Там же.— Т. 1.— С. 109.

¹⁸ Там же.— С. 170.

¹⁹ Там же.— С. 70.

²⁰ Там же.— Т. 1.— С. 180.

²¹ Сковорода Г. С. Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 435.

²² Там же.

та ж сама діяльність може виявитись «сродною», а для іншої — ні. Тоді люди не матимуть справді рівного становища, не будуть однаково щасливі, «равно полными», хоча кожному відстанеться й рівна кількість праці. Теорія «сродності», отож, зрівнює різні за змістом види праці, а мірилом або основою цієї рівності проголошує саму людину, її щастя.

Сковорода підводить під принцип природовідповідності, сформульований ним як «неравное всѣм равенство», поділ не лише різних видів діяльності, а й розподіл матеріальних благ: «Куда глупое все то, что противно блаженной натурѣ?.. Боимся голода, не помня, что гаразда множайшіе умирают от пресыщенія»²³. Але якщо людині для щастя потрібно цих благ не більше, то й не менше, ніж визначається її природою. Ця думка втілена в таких словах мислителя: «Не чудо ли, что один в изобилии скуден, а другой в скудности доволен?»²⁴.

Оуен, будучи свідком небувалого як для тих часів розвитку промисловості в Англії, помічав, що становище трудящих від цього не поліпшувалося, а навпаки, було доведене до злиденного. І все-таки він покладав надію саме на промисловість, на пов'язане з її розвитком зростання продуктивності праці. В суспільстві майбутнього, як він його уявляв, «всі будуть забезпечені в необхідному розмірі найціннішими з потрібних їм благ. Тому всі люди будуть рівні...»²⁵. І рівні не через те, що багатство буде розподілятися між ними в рівній кількості, а через те, що за наявності достатку матеріальних благ кожен із них використовуватиме ці блага мірою власної потреби, а це за своєю суттю той же принцип «неравного всѣм равенства», обстоюваний Сковородою.

В ході порівняння у вченні українського мислителя виявляється суперечність між концепцією «сродностей» і закликом задовольнитись малим, тим мінімумом матеріальних благ, що є в наявності; не прагнути більшого, щоб не бути «пойманным миром». Принцип «неравного всѣм равенства» передхоплював майбутнє, а вимога в усьому обмежуватись малим належала до минулого. Історичні умови, в яких жив Оуен, давали підстави для іншого підходу: достаток матеріальних благ уявлявся досяжним для кожного за відповідних соціальних змін. Якщо міркування Сковороди про розподіл продуктів праці розвиваються лише в етичному плані, то Оуен розкриває й економічну сторону цього питання, причому докладно, навіть з такими подробицями, як створення «спільних складів», порядок одержання трудящими потрібних благ та ін.²⁶

Що ж стосується поділу праці, то тут Сковорода виявляється поспідовнішим. У його тлумаченні принцип природовідповідності, або «сродності», не припускає хоч би якого примусу щодо занять тим чи іншим видом діяльності. Оуен же, як пам'ятаємо, підпорядковує поділ праці віковому цензові і, конкретизуючи свою позицію, зазначає, що після двадцятип'ятирічного віку «жодну людину не треба буде змушувати займатися виробництвом або керівництвом, за винятком тих випадків, коли це буде робитись для власного задоволення або розваги»²⁷. Отже, тих, хто не досяг 25 років, годиться змушувати.

За Оуеном, існуючі людські закони приводяться в дію системою «заохочення й кари», призначення якої — спонукати людей «думати й діяти в суперечності з їхньою власною природою і всупереч своєму щастю»²⁸. У суспільстві ж, яке відповідало б природі людини, така система заходів була б зайвою. Якщо ж, бодай мимоволі, нехай досить м'яко, моменти примусу припускаються, вона діє. Заперечення системи заохочення й кари логічно впливає з принципу природовід-

²³ Там же.— С. 435.

²⁴ Там же.

²⁵ Оуен Р. Избр. соч.— Т. 2.— С. 70.

²⁶ Там же.— С. 53.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.

повідності їй міститься, хоча й неявно, і в ученні Сковороди (там, де йдеться про поділ трудової діяльності). Так само й принцип «неравного всьм равенства» неявно міститься в системі Оуена: якщо кожний член суспільства трудиться з власної охоти, згідно зі своїми здібностями й саме така діяльність приносить найбільшу користь суспільству, то система заохочення й карі просто не потрібна. Що ж до розподілу матеріальних благ, то тут у вченні українського мислителя проступає тенденція до застосування цієї системи, хоча й у сфері моралі.

Деяка непослідовність проведення принципу природовідповідності в ученні Оуена стосовно поділу діяльності пояснюється тим, що він, за словами Маркса, «не тільки фактично виходив з фабричної системи, але й теоретично проголосив її вихідним пунктом соціальної революції»²⁹. Оуен спостерігав факт підкорення людини машині, виробництву і, мабуть, не бажаючи відмовитися від можливих благ промисловості, ще не бачив шляхів визволення людини з-під її влади.

В уявленні Сковороди «сродна праця» злита з дозвіллям. Для людини, яка робить природне для неї діло, воно «дълнѣе, чѣмъ празднѣе»³⁰. І в Оуена є подібні думки щодо такої праці, здійснюваної в природовідповідному суспільстві: «...до цього треба додати заходи для розумної розваги й відпочинку, якщо в них взагалі виникає потреба, коли все життя становитиме, згідно з віком, здоровий і приємний відпочинок. Життя людей може легко перетворитися на приємну, розумну й завжди цікаву розвагу»³¹.

Підсумовуючи сказане, приєднаємося до слушної думки В. І. Шинкарука, що центральна ідея етико-гуманістичної концепції Сковороди, розгорнута ним в ученні про «сродну працю», є найвагомішим внеском українського мислителя в історію розвитку світової філософської культури. Звичайно, обґрунтування Сковородою ідеалу такого устрою праці, за якого вона має стати для людини і способом її життя, і насущною життєвою потребою, і найвищою насолодою, в умовах XVIII ст. не могло не бути утопічним. Однак для нас важливо те, що за своєю суттю цей ідеал — «ідеал утопічного комунізму»³², видатним представником якого був і Оуен. У цьому розумінні ідея «сродної праці» ставить Сковороду в передні ряди найпрогресивніших мислителів другої половини XVIII ст. у всій світовій філософії, а в деяких моментах його погляди є навіть радикальнішими, ніж погляди соціалістів-утопістів початку XIX ст.

* * *

Стаття посвящена сравнительному анализу представлений о труде украинского философа Г. С. Сковороды и английского социалиста-утописта Р. Оуэна. Несмотря на принадлежность мыслителей к разным странам и эпохам, в их понимании данной проблемы обнаружен ряд сходных моментов. Эти моменты касаются толкования мыслителями труда как источника человеческого счастья и общественного благосостояния, понимания роли общественного разделения труда в развитии человека, других социальных и этических проблем трудовой деятельности.

²⁹ Маркс К. Капітал. Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 474. Див. також: Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки // Там же.— Т. 19.— С. 193, 194.

³⁰ Сковорода Г. С. Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 428.

³¹ Оуен Р. Избр. соч.— Т. 2.— С. 36.

³² Шинкарук В. І. Великий селянський просвітителі // Філософ. думка.— 1972.— № 2.— С. 30—31.

Л. О. Зеленов

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА

(До методології питання)

Перебудова і прискорення розвитку нашого суспільства потребують поглибленого теоретичного аналізу проблеми політичної культури. Так, останніми десятиліттями з'явилося багато праць, в яких досліджуються питання теорії політичної культури. Радянськими суспільствознавцями зроблено значний крок у розробленні цих питань на основі класичної спадщини марксизму-ленінізму, ґрунтовній критиці піддано сучасні буржуазні концепції політології. Разом з тим з ряду принципових питань серед дослідників намітилися істотні розходження, ряд питань взагалі не поставлено. Значною мірою це зумовлюється нечіткістю методологічних позицій у дослідженні проблеми культури.

На наш погляд, сьогодні водночас із розробленням загальної теорії культури потрібне й розроблення спеціальних теорій: управлінської, художньої, педагогічної, політичної культури та ін. У суспільстві, розглядуваному в аксіологічному аспекті, серед інших типів і видів культури (економічна, художня, медична, педагогічна, фізична, управлінська, екологічна, наукова) можна виділити і політичну культуру.

1. Політична культура — це вид культури суспільства, а тому для неї справедливі всі загальні ознаки культури. Через дану обставину, залежно від того, як розуміється культура загалом, певне тлумачення дістає і політична культура. Скажімо, якщо М. П. Кім вважає, що в суспільстві є тільки три культури — наукова, художня і моральна (див.: «Вопросы истории», 1984, № 4), то для політичної взагалі не знаходиться місця в суспільній системі. Якщо культуру розуміти лише як духовне життя суспільства або як духовне виробництво (В. Єрмаков, І. Єшич — див. там же), то до політичної культури належатимуть тільки політичні духовні утворення (знання, інтереси, переконання, доктрини, поняття та ін.), а політичні інститути, політичні відносини, політичні дії класів, партій і держав не будуть враховані. Якщо культуру розглядати тільки як спосіб людської діяльності (Е. Маркарян — див. там же), то до політичної культури не ввійдуть ні політичні інститути, ні політичні відносини, ні результати політичної діяльності, ні засоби, ні процеси. Якщо під культурою мати на думці все штучно створене на відміну від того, що виникло природно (природа), то до політичної культури потраплять і всі негативні, антигуманні політичні явища суспільства (фашизм, расизм, мілітаризм, сіонізм та ін.), хоча саме вони і становлять політичну антикультуру, яка протистоїть політичній культурі.

Ми не ставимо завдання критичного аналізу наявних тлумачень культури і політичної культури (це особлива проблема), а зосередимо увагу на викладі своєї точки зору. Культуру ми розуміємо насамперед як позитивне соціальне утворення, тобто як все а) соціальне, штучно створене, не природне і як б) тільки соціально позитивне, цінне, прогресивне. Негативні соціальні утворення є антикультурою і протистоять

культурі. Політична культура — це всі *позитивні* політичні утворення, тобто ті, які мають гуманістичну спрямованість, відповідають мірі людини і мірі предметів, утверджують людське в людині або відповідають самоцілі людського суспільства, сприяють усебічному розвитку особи. розвиткові багатства людської природи (К. Маркс).

Виходячи з відношення «людина — світ», «людина — предметний світ», можна говорити про те, що всі соціальні утворення «перевіряються» на «позитивність» або «негативність» за двома критеріями: людським і предметним. Позитивним, цінним є не тільки те, що відповідає людині, «мірі» людини, сутнісним силам людського роду, але й те, що відповідає «мірі» предметів, природному середовищу, навколишньому світові (останнє важливо враховувати в проведенні екологічної політики). Саме гармонія мір людини і предметів у політичній діяльності класів, партій та держав і визначає об'єктивну цінність, об'єктивну позитивну значущість політики і всіх її утворень.

2. Визначивши загальний статус політичної культури як позитивно-соціального утворення, можна з'ясувати власне специфіку політики, політичного (таке визначення специфіки не припускає ототожнення політичної культури з правовою, філософською, моральною та іншими її видами). У розумінні В. І. Леніна політика — це сфера відносин партій, класів і держав у їхній боротьбі за владу, сфера «відносин влади». Право, як відомо, — це влада, воля, зведена в закон. Правова культура, на наш погляд, пов'язана з узаконенням відносин влади. Це й дає підстави включити політику в ширшу, загальну управлінську культуру суспільства — вона є немовби історичним модусом управління, його конкретно-історичним різновидом. Виникаючи історично разом із класами і державою, вона й зникатиме мірою відмирання класів і держави. В соціалістичному суспільстві існують держава і політика, існують як переконання, так і примус, як юридична влада сили, так і моральна влада авторитету. Однак насильство в соціалістичному суспільстві немовби іманентно заперечує само себе, тому що воно виступає як насильство над насильством (наприклад, над тими, хто сам чинить насильство в його різноманітних соціальних формах — крадіж, посягання на особу, підірив соціальних устоїв та ін.).

Суб'єктом політики може бути особа або якась соціальна група. При цьому діяльність людини тільки тоді починає набувати політичного характеру, коли виражає партійний, класовий або державний інтерес, а сама особа виступає його носієм. Тому в оцінці цієї діяльності першорядне значення має характеристика політичного діяча як партійного, класового, державного представника.

3. Щоб поглибити розуміння політичної культури, потрібно в ній як у соціальному явищі виділити центральну ланку, яка визначає всі інші її утворення. Такою ланкою, на наш погляд, є політична діяльність з усіма її компонентами: суб'єкт, об'єкт, засоби, процес, умови, результат, система, середовище (див.: *Методология и теория деятельности.* — Горький, 1982). Якщо діяльність у цілому — це доцільна взаємодія людини з предметним світом, то політичну діяльність можна визначити як доцільну взаємодію партій, класів, держав у їх боротьбі за владу у сфері міжнародної, економічної, демографічної, екологічної та ін. політики.

Такий підхід дає можливість зрозуміти політичну культуру як політичну діяльність не тільки в її процесуальній формі (дії, функції, операції та ін.), але в усій її системній представленості (суб'єкти, об'єкти, засоби та ін.). Отже, і теорія політичної культури має постати як теорія політичної діяльності, теорія об'єкта, теорія засобів, процесів, умов, результату, середовища. Розробка таких теорій здійснюється на кафедрі наукового комунізму Горьковського інженерно-будівельного інституту ім. В. П. Чкалова: Ю. О. Лебедевим — теорія фізкультурної діяльності, М. М. Храменковим — теорія екологічної діяльності, Л. В. Філіпповою —

теорія педагогічної діяльності, Л. О. Зеленовим — теорія естетичної діяльності. Нині завершуються аналогічні дослідження теорії виховної діяльності (Г. І. Добровtorsька), теорії управлінської діяльності (В. А. Груздев), теорії обслуговуючої діяльності (Г. Г. Гофман), теорії архітектурної діяльності (Т. В. Лебедева) та ін.

4. Застосування принципу діяльності до політичної сфери виводить на дослідження політичних здібностей і потреб. На наш погляд, єдність потреб і здібностей виступає як готовність до діяльності. Решта характеристик суб'єкта діяльності — це модуси потреб і здібностей. Скажімо, модусами, видами, формами потреби є потяги, бажання, прагнення, інтереси, орієнтації, переконання, установки, цілі та ін. З цієї точки зору, суб'єктивна розгорненість політичних потреб (яка формується внаслідок розузгодження необхідного і фактичного стану справ) створює мотиваційну підсистему суб'єкта (особи або соціальної спільності), яка виражається поняттям політичної установки на політичну діяльність. Оскільки формування політичних установок здійснюється в системі політичного виховання, то можна припустити, що теорія політичної культури має базуватись не лише на осмисленні політичної діяльності, але й її потреб (а також процесу їх виховання).

Політичні здібності також існують в єдності інформаційного (знання, поняття, вчення, проблеми, доктрини, аксіоми, закони, концепції та ін.) й операціонального (уміння, навикки, звички, способи, методики, прийоми, методи) модусів. Політична освіта має своєю метою формування системи політичних знань (або інформаційної підсистеми політичної культури особи) і системи політичних умінь особи (або її операціональної підсистеми).

Отже, теорія політичної культури має включати в себе вже не одну теорію політичної діяльності, а й теорію політичних потреб (з теорією політичного виховання) і теорію політичних здібностей (з теорією політичної освіти і навчання). (Див.: Теория потребностей и способностей. — Горький, 1984.)

5. Якщо політичні потреби і здібності реалізуються в політичній діяльності, то сама вона генерує і визначає політичні відносини й інститути. Політичні відносини є формою буття політичної діяльності як свого змісту. Політичні відносини — це сукупність зв'язків і відмежованостей суб'єктів (осіб і соціальних спільностей) політичної діяльності. Ми далекі від отождолення політичних відносин і політичних зв'язків. Самі відносини розкладаються намі як єдність протилежностей: зв'язків, спільностей і відмежованостей, відмінностей, конфронтацій. (На прикладі міжнародних відносин це достатньо очевидно.)

Політичні інститути (партії, держава, громадські організації та ін.) — це форми організації політичної діяльності, що склались історично, або організаційні структури, які оформлюють політику як надбудову. Якщо політичні потреби і здібності знімаються в політичній діяльності, а діяльність — у політичних відносинах, то політичні відносини знімаються в політичних інститутах. (Див. докладніше: Социальные отношения и социальные институты — Горький, 1983).

Отже, логічно вибудовується склад загальної теорії політичної культури як системи, котра має включати, на наш погляд, теорії політичних здібностей, політичних потреб, політичної діяльності, політичних відносин, політичних інститутів. Саме така єдність дозволяє подати політичну культуру як цілісність, як систему.

Методологічне значення подібного підходу, який має за основу розуміння цілісної структури соціуму з усіма його соціальними утвореннями, ми вбачаємо в тому, що він дозволяє аналогічним чином будувати й інші теорії розвитку окремих галузей культури суспільства, тобто в кожному випадку розв'язувати інваріантне завдання. Теорія правової культури, теорія моральної культури, теорія естетичної культури, теорія екологічної культури, теорія фізичної культури, теорія педагогічної

культури та ін. також включають у себе відповідні розділи: теорії потреб, здібностей, діяльності, відносин та інститутів. (Див.: Система культури личности. — Горький, 1985.)

6. Особливу проблему становить дослідження об'єкта політики: на що вона звернена, що є об'єктом її регулювання, її спрямованого впливу.

Тут потрібно враховувати загальну зверненість політики на всі основні сфери суспільного життя, її універсальну функціональну природу. Аналіз же основних сфер життя суспільства за їх діяльнісною динамічною основою (див.: Методология и теория деятельности. — Горький, 1982) дозволяє виділити вісім основних сфер: діяльність економічна, управлінська, педагогічна, наукова, художня, медична, фізкультурна, екологічна. Кожна з них включає в себе відповідні потреби, здібності, відносини й інститути, утворюючи в цілому сфери: економіки, управління, педагогіки, науки та ін.

Політика як усепроникаюче, універсальне функціональне утворення, специфічним чином входячи до складу управлінської сфери, звернена всіма своїми функціями на всі вісім сфер суспільного життя, що впливає з закону зверненості кожної діяльності на іншу (див.: НТР и развитие коммунистических начал при социализме. — Горький, 1981): економічна політика, екологічна політика, педагогічна, художня та ін. Спеціальну проблему становить дослідження всіх видів взаємодії політики з іншими сферами суспільства, а також їх складовими: аналіз економічної політики нашої партії і держави, екологічної, художньої та іншої політики нашої партії і держави. Це дасть змогу повно і всебічно розкрити механізми політичного керування розвитком і вдосконаленням соціалістичного суспільства.

М. І. Михальченко

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ЯВИЩА

Нинішній етап вдосконалення соціалістичного суспільства висуває підвищені вимоги до суспільствознавців в аналізі процесів політичного життя. І деякі проблеми, які тривалий час чекали «своїї черги», стали особливо актуальними. Однією з них виявилась проблема політичної культури. Вона привертає до себе посилену увагу; до неї звертаються філософи, соціологи, правознавці, історики, економісти.

Політична культура — не нове поняття, як і не новий феномен, який воно відображає. Марксизм-ленінізм має велику дослідницьку традицію як в аналізі конкретних політичних культур, так і в критиці буржуазних політологічних концепцій даного виду культури. Проте тут лишається ще чимало нез'ясованого. Тому ту чи іншу спробу розв'язання цієї багатогранної проблеми (зокрема визначення поняття «політична культура»), побудови теорії політичної культури можна тільки вітати.

На жаль, спроба, запропонована Л. О. Зеленовим у порядку обговорення, не може, на мою думку, вважатися вдалою. Спинимось на основних причинах, з яких проблеми політичної культури не дістали в ній належного висвітлення.

З погляду марксистсько-ленінської загальносоціологічної теорії, аналізувати соціально-політичні явища — це передусім розкривати, як

МИХАЛЬЧЕНКО Микола Іванович — кандидат філософських наук, в. о. зав. відділом Інституту філософії АН УРСР. Працює над питаннями політичної свідомості, ідеології, комуністичного виховання. Постійний автор нашого журналу.

люди роблять політичну історію (як частину, сторону всесвітньої історії) і чому вони роблять її так, а не інакше. Такий підхід дає можливість показати, яка роль політичних культур у творенні політичної історії і чому політичні традиції, співвідношення загального і особливого в процесі розвитку політичних систем суспільств, форм політичної свідомості і поведінки пов'язані зі становленням, функціонуванням і розвитком культури.

Виклад своєї точки зору на дану проблему Л. О. Зеленов починає з констатації існування політичної культури в ряду інших типів і видів культури. Але тут же припускається цілої низки неточностей. По-перше, чому суспільство, «в аксіологічному аспекті» розуміється як культура? По-друге, на якій підставі в одному ряду опиняються типи і види культури? По-третє, що слугує за критерій вичленення видів культури?

Головними причинами, що породжують ці неточності, на наш погляд, виступають: а) спроба абстрактного накладення діяльнісного підходу на політичну культуру¹; б) слабе використання в аналізі конкретно-історичного підходу і не до кінця дотримання в дослідженні принципів класовості; в) нестроге розрізнення специфіки суспільного і особистого.

Як наслідок — у нашого опонента по дискусії попри всі його благі наміри випадає з розгляду специфіка предмета дослідження. У висловах на зразок: «соціальне — це штучно створене, не предметне», «тільки позитивне — цінне», у твердженнях типу: політична культура — «це всі позитивні політичні утворення, які мають гуманістичну спрямованість, відповідають мірі людини і мірі предметів, утверджують людське в людині або відповідають самоцілі людського суспільства», — по суті нівелюється своєрідність цього багатогранного соціального феномена.

Л. О. Зеленов усвідомлює необхідність конкретизації принципу діяльності щодо специфіки дослідження. Про це свідчить уведення поняття «політична діяльність» до його аналітичної схеми. Така конкретизація потребує, з одного боку, виявлення опосередковуючих ланок (предметних залежностей) зв'язку принципу з поняттям, за допомогою яких об'єкт осмислюється, і, з другого — емпіричної інтерпретації цих понять, певним способом співвіднесених із принципом. У даному тексті конкретизація принципу не проведена належним чином. Це пов'язано з тим, що тут, по-перше, надмірно розширюється зміст поняття «політична культура», по-друге, політична діяльність і політична культура як поняття не завжди правильно узгоджені за змістом і обсягом. Політична діяльність, на наш погляд, утворює лише одне із джерел політичної культури. Тому зразки, ідеали, норми останньої самі становлять необхідний елемент політичної діяльності, виступаючи своєрідними духовно-практичними стимулами розвитку політичної активності людей (ці стимули діють в системі інших — класових, матеріальних і духовних — стимулів).

За такого, діяльнісного, спрямування аналізу викликає подив і те, що Л. О. Зеленов як у визначенні, так і в реальній характеристиці політичної культури вдається до кількісного нагромадження її позитивних ознак, не розглядає соціально-практично зумовлених відмінностей між політичними культурами різних конкретно-історичних епох. Не зрозуміло також і те, чому соціальні формоутворення аналізуються лише абстрактно, під кутом зору загальних визначеностей діяльності — предметності й суб'єктивності, а не з погляду конкретно-історичної діяльності, взаємодії класів, соціальних груп і

¹ Крім того, структура діяльності, наведена в статті, видається до деякої міри вразливою.

верств. Штучно притягнута до пропонованої концепції і «теорія політичних потреб і здібностей»².

Неявною, але визначальною передумовою такого «перекосу» філософського аналізу політичної культури виступає абстракція «цілісної структури соціуму», яка, судячи з концепції Л. О. Зеленова, має відігравати лише роль регулятивного принципу в розгляді базису і надбудови суспільства, його класової структури, детермінантного ряду «необхідності — потреба — інтерес». Внаслідок такого неконкретного застосування діяльнісного підходу не виявляються в усій повноті спонукальні мотиви діяльності людей, соціальні умови реалізації (чи нереалізації) здібностей індивідів.

Всебічне розкриття поняття політичної культури передбачає співвіднесення його з поняттям «культура», виявлення зв'язків з конкретними видами і зрізами культури. Але цього Л. О. Зеленов, на жаль, не зробив.

Правильно, що поняття «культура» вживається в різних значеннях і включає низку різновидів — таких, скажімо, як культура суспільства, національна культура, культура класу, колективу, особи, культура виробництва, побуту, поведінки, духовна культура, художня культура, культура спілкування, дозвілля тощо. Але необхідною передумовою розуміння природи і функцій цих різновидів є загальносоціологічний аналіз культури як цілісного соціального феномена, що охоплює матеріальне і духовне життя суспільства.

Розглядаючи проблему визначення поняття політичної культури, ми вважаємо за потрібне заперечити Л. О. Зеленову в цьому питанні. Гадаємо, що коли таке визначення здійснюється лише під кутом зору «діяльнісного» підходу, це призводить до збіднення практичних висновків щодо шляхів формування політичної культури класу і особи.

Політична культура, на наш погляд, — це система знань і уявлень класів, верств суспільства й індивідів про владу і політику, їхні орієнтація та активність у сфері політичних відносин, рівень розвитку політичних інститутів.

Аналіз політичної культури має здійснюватись на основі конкретно-історичного і класового підходів. Ці два найважливіші принципи марксистсько-ленінської методології соціального пізнання, міцно пов'язані з іншими її принципами, дають змогу, зокрема, виявити вихідний пункт побудови наукової типології політичних культур. Розробка такої типології потрібна як для порівняльного аналізу історичних форм політичної культури, так і для дослідження закономірностей її формування і функціонування в соціалістичному суспільстві. Марксистсько-ленінське розуміння класів і класової боротьби й становить вихідний пункт розробки наукової типології політичної культури. В ній враховується формаційно-історичний тип суспільства, що дозволяє відрізнити періоди історії один від одного, досліджувати не політичну культуру взагалі, а її специфіку в рамках певних формацій.

Отже, конкретно-історичний підхід у вивченні політичної культури і дає можливість вирізнити найзагальніші її типи — рабовласницьку, феодальну, буржуазну і соціалістичну. Однак це — найзагальніша типологія. Вона має конкретизуватися щодо певних історичних форм суспільного устрою. Кожне суспільство характеризується специфічними політичними культурами. На жаль, розуміння цієї обставини ми не знаходимо у Л. О. Зеленова.

Кожній із суспільно-економічних формацій відповідає не одна форма політичної культури. Так, буржуазне суспільство знає дві основні форми політичної культури: буржуазно-демократичну і буржуазно-авторитарну. Можуть бути і проміжні підформи, що близькі

² Див.: Бурлацкий Ф. М., Галкин А. А. Современный Левинафан. — М., 1985. — С. 198—199.

до тієї чи тієї основної форми. Усі ці різновиди політичної культури складаються під впливом характерних для буржуазного суспільства способу виробництва (і передусім форм власності), політичних умов діяльності людей (класова боротьба, політична організація суспільства та ін.) і зворотного впливу панівного способу життя людей (спосіб життя пригноблених класів також позначається на формуванні і розвитку політичної культури, але значно меншою мірою).

Отже, важливою рисою марксистсько-ленінського вивчення політичної культури є з'ясування впливу на неї соціально-економічних і соціально-політичних відносин. Класовий аналіз дозволяє зробити висновки, що в суспільстві з гострими класовими суперечностями не може бути єдиної політичної культури. Домінуючою є політична культура панівних класів, що мають економічну і політичну владу, а політична культура пригноблених класів і верств, розвиваючись всупереч панівній, протистоїть їй.

На нашу думку, не вказати на дані моменти (а цього ми не бачимо у Л. О. Зеленова) означає відійти від сутності проблеми. Важливо мати на увазі і те, що проблема формування і функціонування політичних культур безпосередньо пов'язана і зі сферою ідеології, з практикою організації політичного життя величезних мас людей. Тому найменший відхід від класового критерію, неточна розстановка акцентів, зведення проблеми до однієї з її сторін може призвести до теоретичного «перекосу» в аналізі.

На перший погляд, виділення політичної діяльності як центральної ланки розгляду політичної культури дозволяє конкретніше визначити останню. Але занадто широке тлумачення самої політичної діяльності, коли втрачається специфіка суспільної свідомості і суспільного буття, духовного і матеріального виробництва, політичної теорії і політичної практики, а політичні ідеї, норми, ідеали, традиції та ін. зовсім випадають з аналізу, лише заплутує справу. Говорити тут можна про що завгодно: про потреби і здібності, модуси і теорії. Проте не з'ясовується головне: що лежить в основі виділення цих понять і як вони пов'язані в розкритті проблеми функціонування політичної культури?

Однією з найактуальніших проблем аналізу політичних культур є визначення їх детермінант, основ. Л. О. Зеленов, безперечно, визнає певне значення соціальних закономірностей, факторів. Але в такому разі він неодмінно мав зробити і наступний крок: розкрити основу, на якій формується і функціонує політична культура. На жаль, наш опонент обмежується лише її констатацією.

Витлумачуючи в такий спосіб проблему політичної культури, гадаємо, що доводимо спрощеність її розуміння Л. О. Зеленовим, а отже, й збідненість, неконкретність його висновків щодо застосування теоретичних результатів аналізу до практики політичного виховання.

Підсумовуючи сказане, підкреслимо ще ряд моментів. Ключем до наукового розуміння сутності і соціальних функцій політичної культури виступає історичний матеріалізм як загальна методологія соціального пізнання. Його принципи спрямовують дослідження політичної культури у зв'язку з предметно-практичною і духовною діяльністю людей, в процесі якої створюється предметний світ суспільства і людини. Це дозволяє розкрити закономірності існування політичної культури з погляду загального, сукупного результату людської діяльності і на цій основі побудувати певні типології політичних культур.

Однією з фундаментальних проблем, що потребують невідкладного розв'язання, є взаємозв'язок політичної свідомості і політичної культури. З одного боку, політична свідомість виступає як вияв політичної культури і може служити ефективним інструментом її виділення, структурного поділу та ін. В цьому плані політична культура береться як поняття, ширше за обсягом, ніж поняття «політична сві-

домість». Тут існує припущення, що політична культура наявна і поза розвинутою політичною свідомістю (наприклад, політична культура селянства у феодальному суспільстві). Тобто політична свідомість постає за такого підходу лише однією з форм реалізації політичної культури поряд з політичними традиціями, релігійно-догматичним регулюванням політичного життя та ін. З іншого боку, політична свідомість класу, особи завжди відображає політичну культуру суспільства, класу, оскільки політичні традиції, специфіка політичних інститутів та їх взаємодія тією чи іншою мірою накладають відбиток на спосіб політичного мислення. Отже, можна констатувати, що розв'язання проблеми діалектичної взаємодії політичної свідомості і політичної культури становить істотну передумову з'ясування політичної культури.

Важливе значення в дослідженні політичної культури має звернення до принципу соціальної справедливості. Введення його в аналіз дає змогу, зокрема, зосередити увагу на вдосконаленні політичної культури соціалістичної загальнонародної держави. Адже саме за цим принципом здійснюється політичне управління процесами становлення безкласового комуністичного суспільства, дальшого розквіту й зближення націй та ін. На основі цього принципу розв'язується і широкий спектр теоретичних проблем формування зрілої політичної культури — від фундаментальних загальнотеоретичних розробок до вивчення конкретних прикладних питань, висвітлення ролі культурно-політичних факторів у формуванні нової людини. Їх аналіз має ґрунтуватись на розкритті процесу зростання керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії у справі вдосконалення всієї виховної роботи, в тому числі й у вихованні політичної культури класів, верств, особи. Це зростання відображає об'єктивну потребу дальшого прогресу нашого суспільства на нинішньому етапі, коли взаємозв'язок економічних, соціально-політичних і духовних чинників міцніє як ніколи.

Потребують також розв'язання й питання взаємозв'язку загальнолюдського і класового у політичній культурі. Відомо, що буржуазні і дрібнобуржуазні ідеологи протиставляють їх. Маскуючи класовий характер свого світогляду, вони претендують на роль носіїв і виразників загальнолюдського в розвитку політичної культури. Безпідставність цих спроб розвінчує сама практика ідеологічної експансії імперіалізму в усі сфери духовного життя соціалістичних країн і країн, що розвиваються. Лише соціалістична за змістом політична культура є справжньою спадкоємицею загальнолюдських політичних ідеалів і теорій.

Ми спинились лише на деяких аспектах інтегративного підходу до вивчення політичної культури. Дослідження їх показує, що комплексність, глибина аналізу політичної культури може бути забезпечена лише на основі концептуального осмислення всіх її сторін, фундаментом якого є закони і принципи історичного матеріалізму як загальної методології соціального пізнання.

ВІД РЕДАКЦІЇ. «Діалог», що його ведуть Л. О. Зеленов і М. І. Михальченко, стосується надзвичайно актуальної проблеми, розробка якої нині все ще віддалена від життя. Цей закид ми адресуємо, ясна річ, не стільки до названих авторів, скільки до всіх, хто досліджує методологічні проблеми формування й розвитку політичної культури за соціалізму, бо наш «діалог» певною мірою відобразив цю загальну віддаленість.

Аналіз згаданої проблематики глибоко загруз в нескінченних суперечках щодо принципів поділу і кількості різновидів політичної культури, і, гадаємо, в межах цих суперечок годі чекати найближчим часом принципових зрушень у розумінні методологічної основи визначення тих понять, з допомогою яких аналізують феномен політичної культури. Хоча б тому, що подібна ж ситуація — і з дефініціями базових понять

«політика» і «культура», яких нині налічують понад сотню. Отже, навіть на простий їх перебір, парування й обговорення можна витратити ще не одне десятиліття.

Можливо, наспів час дослідникам повернутися до суспільної практики, щоб почерпнути з неї ті аргументи і концептуальні елементи, яких ще бракує для зведення стрункої методологічної побудови з даного питання? Можливо, саме прискорення, перебудова суспільної свідомості, значний сплеск політичної активності має і їх досвід підказувати нам те, чого ми не в змозі викристалізувати із порівнянь точок зору, аспектів і підходів? Можливо, зрештою, що в дослідженнях проблематики політичної культури назріває необхідність (і можливість) здійснити якісний перехід до нового розуміння самого феномена, щоб у такий спосіб наздогнати практику?

Ми вважаємо, що тема, порушена Л. І. Зеленовим і М. І. Михальченком, надто злободенна, щоб обмежитись ще однією констатацією недоліків і упуцень у методологічних побудовах того чи того дослідника чи дослідницької школи. Тому редакція запрошує читачів висловитися щодо порушених методологічних питань формування й розвитку політичної культури. Надсилайте ваші думки і пропозиції в будь-якому жанрі — статті, наукового повідомлення, репліки, листа тощо — з поштовою «Діалог».

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Художня культура і активізація людського фактора

(Закінчення. Початок на стор. 70)

трапляють під вплив антирадянських ідеологічних схем. Слушно наголошується на тому, що буржуазні естетики різних гатунків «будь-що прагнуть довести, що і в світоглядних позиціях, і в морально-етичних принципах, і в естетичному ідеалі мистецтва повністю відсутні політичні ідеї і переконання, чітка і визначена ідеологічна позиція» (с. 9).

Висвітлюючи інтернаціональний пафос соціалістичної художньої культури, автор доходить висновку, що в соціалістичному мистецтві національний характер є радянським «національним характером, в якому в рисах індивідуальних, особистих виявляються не тільки національно своєрідні риси психологічного обличчя своєї нації, а й найбільш істотні особливості кожної нашої людини як представника нової історичної спільності людей — радянського народу» (с. 82).

У розділі про вплив науково-технічної

революції на художню культуру автор спеціально спиняється на деяких питаннях цієї важливої теми, зокрема, про вплив мистецтва на наукову творчість.

Прикінцевий розділ монографії розглядає вплив мистецтва на духовний світ сучасної людини, гносеологічну своєрідність мистецтва, роль мистецтва у морально-етичному вихованні, формуванні естетичної свідомості і пробудженні творчих здібностей людини. Особливо розкривається роль художньої самодіяльності в духовному збагаченні особи.

Праця В. Ф. Передерія є корисним виданням для всіх, хто цікавиться питаннями марксистсько-ленінської естетики і насамперед питаннями сучасної ідеологічної боротьби у сфері художньої культури. Читач знайде в книзі цікавий фактичний матеріал, що вперше вводиться автором у науковий обіг.

В. І. МАЗЕПА

Л. В. Поляков

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЙ НА УКРАЇНІ

Останніми роками в нашій країні помітно посилюється інтерес до вітчизняного минулого. Історія нашої Батьківщини, всіх народів, які її населяють, багатство і різноманітність численних національних культурних, у тім числі і філософських традицій, дедалі частіше стають об'єктом синтетико-узагальнюючих досліджень. Водночас продовжують виходити друком праці, присвячені детальному і спеціалізованому аналізу окремих фрагментів тієї чи тієї культурної традиції. До цього типу досліджень належить і розглядувана монографія*. Автор її поставив перед собою нелегке, але надзвичайно цікаве завдання — вивчити і подати в систематичному вигляді філософську думку на Україні в період з кінця XVI ст. до середини 30-х років XVII ст.

У читача, звиклого до історико-філософських досліджень, «проблемним полем» яких виявляються або «століття», «епоха», «напрямок» («школа»), або той чи той мислитель, може зародитися підозра в деякій надуманості чи, в усякім разі, умовності виокремлення такого незначного (в масштабах епохи чи навіть століття) відтинку часу. І справді — чи не є звернення до цього періоду всього лиш авторською прихилою, аж ніяк не зумовленою «специфічною логікою» даного «специфічного предмета»? На це і подібні до нього питання, породжені природним читацьким скепсисом, переконливу відповідь дає все дослідження загалом, яке розкриває надзвичайне багатство і своєрідність філософствування таких мислителів розглядуваного часу, як І. Вишенський, В. Суразький, К.-Т. Ставро-

вецький, брати Зизанії та ін. Але, крім того, — і це свідчить про добре поставлену методологічну рефлексію автора, — в книжці є й спеціальне обґрунтування виокремлення даного періоду як об'єкта вивчення.

Кінець XVI — перша третина XVII ст. знаменують собою один із дуже важливих етапів в історії українського народу. На той час українські землі були введені (згідно з Люблінською унією 1569 р.) до складу польсько-литовської держави. Посилюється феодално-поміщицький гніт, відповіддю на який було піднесення антифеодалного національно-визвольного селянсько-козацького руху. Ця героїчна боротьба українського народу проти соціально-економічної і політичної експансії дала своє ідеологічне відображення та обґрунтування в активному протистоянні широких мас селянства і городян тому процесові колонізації та покатоличення, який набрав на Україні широкого розмаху після Брестської церковної унії 1596 р. І хоча боротьба проти уніатсько-католицької ідеології провадилась під прапором захисту православ'я, але, як слушно відзначає автор, у цьому зіткненні двох конфесій потрібно вбачати глибокий соціальний смисл, оскільки відмова православного селянства прийняти релігію своїх гнобителів була вираженням соціально-класового процесу і, безперечно, мала «історично прогресивне значення» (с. 8).

Далі. Згаданий період є третім, завершальним етапом формування української народності. На цей час зароджується національна самосвідомість, яка шукає адекватного вираження в різних сферах національної культури і, зрозуміло, у філософії. Зовнішнім оформленням таких пошуків стає «братський» рух, що поступово виробляє оригінальний стиль філософствування.

Найзагальнішою ознакою цього стилю є його належність до традиції релігійного (християнсько-православного) філософствування, започаткованої ще в ранньовизантийську епоху і перенесеної з Київську

ПОЛЯКОВ Леонід Володимирович — кандидат філософських наук, науковий співробітник сектору історії філософії і атеїзму в СРСР Інституту філософії АН СРСР. В нашому журналі виступає вперше.

* Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К. : Наук. думка, 1984. — 128 с.

Русь. Цим пояснюється такий помітний вплив ідей християнського неоплатонізму (надто — «Ареопагітик») та ісіхазму на українських мислителів на межі XVI—XVII ст. В означеній традиції як закономірний виступає інтерес до проблеми співвідношення бога, світу і людини, помітний у І. Вишенського, В. Суразького, К.-Т. Ставровецького та ін., які висунули її в центр філософських роздумів. Розуміння специфіки цього стилю дає можливість авторові коректно проаналізувати принципи установки і логіку руху системи певного мислителя, пояснюючи, наприклад, «різко негативне» ставлення І. Вишенського до схоластизованої аристотелівської силогістики не «якимсь його обскурантизмом» (с. 33), а прихильністю до неоплатонівської гносеології, котра акцентує надрозумовий «містичний екстаз».

Більш частковою ознакою цього стилю є неоплатонізм, який був особливо характерний для шойно згаданих мислителів і відіграв у конкретних умовах України «історично-прогресивну роль» (с. 50). Другою частковою ознакою потрібно вважати «раціоналізм як філософський метод» (с. 51), який утворює, разом із неоплатонізмом, «в даний історичний період» два шляхи «пізнання істини» (там же). Однак, становлячи значною мірою альтернативні «шляхи», «неоплатонізм» і «раціоналізм» українських мислителів виявляються немовби «тезою» і «антитезою» кінцевого синтезу. Останній дозволяє авторові трактувати їхній філософський стиль як ренесансно-гуманістичний, такий, що базується на ідеях антропоцентризму і громадянськості.

Фіксуючи в духовному житті України цього періоду активну зверненість до греко-римської античності, «культ пам'яті», який націлює на пошуки власної «античності» (і конститування культури Київської Русі як такої), нарешті, «культ слова», тобто «гуманістичні студії» в галузі граматики, риторики, філології, — автор порушує питання про соціально-економічний «базис» явно вираженої ренесансної світоглядної парадигми. І спираючись на трактування ідеології Ренесансу як ранньобуржуазного, бюргерського світогляду, котрий виникає ще в середньовічних європейських містах, І. В. Паславський доходить висновку про те, що «в кінці XVI — на початку XVII ст. на Україні значною мірою склалися необхідні економічні та соціально-політичні передумови формування елементів гуманістичної культури» (с. 93).

У рамках своєї логічно-послідовної і коректної з культурно-типологічного боку схеми автор розкриває багатство і розмаїття філософської думки на Україні в досліджуваній період. Поле аналізу вибирає теолого-онтологічні погляди українських мислителів, їхні антропологічні, естетичні установки. В ряді випадків автор вдало аналізує і політичні теорії. За цікавий приклад тут може правити те, що автор пов'язує громадянсько-гуманістичні і демократичні концепції з традиціями свободи і служіння «громадському благу» в Запорізькій Січі.

У книжці багато влучних визначень і точних формул, за допомогою яких автору вдається глибоко і всебічно схарактеризувати сутність досліджуваних процесів. Однак деякі визначення і формули потребують детальнішого обґрунтування, а можливо, і перегляду.

Насамперед це стосується «неоплатонізму» як того живильного середовища, з якого зростали на Україні ренесансно-гуманістичні ідеї. З контексту монографії не зовсім зрозуміло, як саме тлумачиться у ній цей неоплатонізм. Згідно з класифікацією О. Ф. Лосева, існують три «основні всесвітньо-історичні типи неоплатонізму» — античний («космологічний»), середньовічний («персоналістично-теологічний») і ренесансний («антропоцентричний»)¹. Як підкреслює О. Ф. Лосев, «були неоплатоніки язичницькі і були неоплатоніки християнські», а серед останніх — православні, католицькі і протестантські². За характером перелічуваних автором джерел — «Ареопагітики», ісіхазм, європейське Відродження та ін. — можна припустити, що в книжці маються на думці два останні типи неоплатонізму. Але насправді автор скрізь бачить лише античний його тип, що зрозуміло хоча б з його тверджень про те, що «неоплатонізм не завжди користувався довір'ям офіційної церкви», що «читання неоплатонівської літератури (так характеризуються «Ареопагітики». — Л. П.) переслідувало й офіційне руське православ'я» (с. 27).

Як основні принципи неоплатонізму автор виокремлює ієрархізацію буття, концепцію еманациї, вчення про надрозумовий екстаз як спосіб осягнення істини. Крім того, в неоплатонізмі він убагацькує наявність «концепції єдності бога й природи» (с. 22), яка дозволяє вести мову про нео-

¹ Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения. — М., 1982. — С. 92—95.

² Там же. — С. 27.

платонівсько-пантеїстичну тенденцію (с. 22—23) і навіть пояснювати інтерес до неоплатонізму в Стародавній Русі близькістю останнього до «наївно-пантеїстичних» і «політеїстичних» установок давньоруського язичництва. Безперечно, деякі підстави для пантеїстичної інтерпретації неоплатонізму є. Зокрема, О. Ф. Лосев, характеризуючи ренесансний неоплатонізм, дає діалектичне пояснення: з одного боку, Микола Кузанський і Марсіліо Фічіно — котрі за нічим не підкріпленням твердженням І. В. Паславського «протиставили себе офіційній церкві» (с. 20) — «принципово мали обмаль спільного з пантеїзмом» і «були передусім переконаними теїстами і навіть церковниками». Але, з другого боку, «їхня близькість до пантеїзму безперечна»³.

Із такою ж діалектичною гнучкістю вилучає О. Ф. Лосев і неоплатонізм античний — плотинівський. Він закликає не поспішати з висновками про безумовно негативне ставлення Плотіна до чуттєвої матерії і матеріального космосу, оскільки для нього матерія є злом «тільки в найширшому і невизначеному розумінні слова», бо «вона ніколи не є субстанція, ні зла, ні добра, а злом вона є лише в разі повторної втіленості ейдоса»⁴.

Таке трактування античного неоплатонізму, якщо й не прокладає шлях пантеїстичній тенденції, то, в усякім разі, відкрито не суперечило їй. Але чи достатньо цього, щоб антитетично зштовхнути властиве християнству різке «протиставлення земного небесному» (с. 22) і неоплатонівсько-пантеїстичну тенденцію до «обожнення світу і людини» (с. 23), а потім стверджувати, немовби неприйнятні для «офіційної церкви» ареопагітські тексти «відкривали істину» для наших «освічених предків» — «зло світу цього не в «плоті», ні тіло, ні тим більше матерія не є джерелом зла» (с. 23). Мабуть, недостатньо. По-перше, треба зважати на нагадування про те, що «Ареопагітики — не пантеїзм»⁵ і що вони завжди заважали «відтворювати старовинну язичницьку мудрість і допомагали лише поглиблювати і робити живішим догматичне вчення церковного богослов'я»⁶. По-друге, пантеїстичне вилучення античного неоплатонізму — не єдино можливе і

зовсім не обов'язкове. Зіставляючи християнство і неоплатонізм, ми іноді розглядаємо їх у модусі «чистої» логічної можливості (хоча, звісно, неявно — навіть для себе — спираємося на їхній історично-конкретний образ). І тоді нам вдається скласти вельми просту і багато в чому зручну схему, в рамках якої радісно-оптимістичному, світостверджуючому язичницько-пантеїстичному неоплатонізму протистойть похмуро-песимістичне, світоненависницьке аскетико-спіритуалістичне християнство⁷.

За всіх переваг зазначеної схеми, на нашу думку, вона має принаймні один недолік: «не працює» в реальній історії, тобто там, де неоплатонізм і християнство протистояли один одному не як логічні «теза» і «антитеза», а як два різні життєві і культурно-світоглядні принципи. Якщо ми спробуємо докласти її до ранньовізантійської епохи, то виявиться, що в ролі «світоненависницького песиміста» значне частіше виступає саме язичницький неоплатонізм. Адже, з його погляду, «бог як такий із світом як таким зустрітись не може, і до того ж саме тому, що світ — інобуття бога, діалектично покладене буттям бога як неодмінного протилежного космосу»⁸. З переконання неоплатоніків у тому, що «темрява фізичного космосу не може бути просвічена промінням Єдиного» і що «майбутнє матерії безнадійне»⁹, впливало їхнє заперечення центрального догмату християнства — «конкретного боговтілення». А в модусі історичної практики це передбачало різке протиставлення земного небесному саме у неоплатоніків. Коли християнство «давало людині надію: у світ приходить не потьмарене на шляху випромінювання бога, але самий бог в усій повноті своєї божественності», то для спрямованих за межі неоплатонічної темряви (за допомогою надрозумового екстазу або теургії) неоплатоніків «саме ця надія була абсурдом»¹⁰.

Але якщо трактування неоплатонізму як квазіпантеїзму зовсім не самоочевидне і потребує вельми кропіткого спеціального обґрунтування, то чи кінце потрібно було авторів так щільно пов'язувати неоплатонізм І. Вишенського, В. Суразького, К.-Т. Ставровецького з «пантеїзмом» і «натуралізмом»? Деяка штучність такого пов'язу-

³ Там же. — С. 87.

⁴ Лосев А. Ф. История античной эстетики: Поздний эллинизм. — М., 1980. — С. 388; порівн. із с. 667 та ін.

⁵ Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения, с. 35.

⁶ Там же. — С. 33.

⁷ Неподобні випадки, коли на місце неоплатонізму в цій схемі ставиться давньоруське язичництво.

⁸ Див.: Культура Византиї: IV — перша половина VII в. — М., 1984. — С. 54.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же. — С. 55.

зування відчувається і в цитатах із праць цих мислителів, і навіть у суперечливості самих авторських визначень. Наприклад, І. Вишенський характеризується як містик-пантеїст, який спирається на Ареопігита і в якого ми «знаходимо справжній апофеоз аскетизмові» (с. 31). Ця особливість мала б насторожити автора в оцінці причинності мислителя до «неоплатоністично-пантеїстичної тенденції». І справді, вона не лише насторожила його, але й змусила в кінцевому підсумку імпліцитно відмовитись від характеристики його як пантеїста. Дослідник і раніше помічав, що у цього містика-аскета, неспиряченого критика «поаязничення» церкви, борця за ідеали євангельської бідності і простоти «постійно відчуваються ідеалізація духовного і протиставлення йому всього матеріального» (с. 33). І коли автор визнає, що «таке протиставлення трансцендентного і видимого світів досягає у І. Вишенського протиставлення бога і світу» (с. 45), він по суті поставив крапку над «і» — ні про який пантеїзм тут не може бути мови. І чи не варто було в цьому випадку, як і в інших, згадати про пантеїзм?

Зовсім не очевидний і той «натуралістичний пантеїзм», що його автор подібує у В. Суразького і К.-Т. Ставровецького. Обидва вони спираються на Ареопігита, обидва приймають його апофатизм, нарешті обидва послідовно розрізняють «творця» і «творіння» (с. 42, 43). І тому дещо несподівано звучить твердження про те, що В. Суразький «був схильний не робити різниці між буттям реального світу і буттям бога» (с. 42), а К.-Т. Ставровецький, «стираючи субстанціальну відмінність між богом і світом, виразно схилився до розуміння їх як єдності і тотожності» (там же). Як видається, ці твердження потребують докладнішого обґрунтування.

Другий комплекс проблем пов'язаний з «раціоналізмом» українських мислителів (с. 51) як джерелом розвитку реформаційної ідеології. Тут так само вживанню поняття «раціоналізм» мала б передувати типологічна преамбула, де б воно дістало строге визначення. Автор, щоправда, вводить два типи раціоналізму — «католицько-схоластичний» і «ренесансний», але вказівка щодо специфічної відмінності «раціоналізму українських мислителів» від цих двох типів у книжці немає. А кваліфікація його як «філософського методу» (там же) і фіксація його «критичного характеру» не прояснюють питання, оскільки змушують згадати про західноєвропейську раціоналі-

стичну традицію і, зокрема, про картезіанство, про яке автор і словом не прохопився.

Становлення цього «раціоналізму» на Україні на зламі XVI—XVII ст. І. В. Паславський пов'язує як з автохтонною традицією, так і з інокультурними впливами. І якщо стосовно останніх питань не виникає, оскільки автор посилається на єврейсько-арабську логіко-астрономічну літературу («Аристотелеві врата», «Логіка Авісафа», «Шестокрыл», «Космографія»), а також на антиринітаріїв-соцініан, котрі особливо активно діляні на території Речі Посполитої, то автохтонні «джерела» видаються вельми проблематичними.

Першим таким «джерелом» автор вважає «вітчизняний раціоналізм» XII ст., представниками якого були, нібито, митрополит київський Климент Смолятич і єпископ туровський Кирил. Тут лише нехитрою повторюються доволі висновки А. Ф. Замалеєва про наявність «давньоруської схоластичної філософії» і навіть «пантеїстичного раціоналізму»¹¹. Детально аналізувати цю точку зору в цих роздумах ми не маємо змоги, але треба відзначити, що вона аж ніяк не єдина. Зокрема, автор міг спертися і на концепцію, згідно з якою «раціоналістична тенденція» найяскравіше репрезентована посланням митрополита Никифора Володимирові Мономаху, а взагалі ж для Київської Русі найхарактерніший акцент на «діяльницький» аспект у розумінні філософії, котрий не приймає абстрактного теоретизування поза співвіднесеністю філософії із завданням обґрунтування реальної діяльності¹².

Друге «значне джерело» — це, на думку автора, єсхатологічні апокрифи, що принесли із собою на Русь манієвсько-богомільський дуалізм, котрий сприйняли і поширювали в XIV ст. новгородські стригільники. На жаль, у книжці буквально на одній сторінці (с. 53) говориться про це «джерело», так що лишається незрозумілим, у чому ж власне полягає богомільський і стригільницький «раціоналізм»¹³.

І останнє зауваження — щодо протиставлення «неоплатонізму» і «раціоналізму» як «двох шляхів пізнання істини». Безперечно, в неоплатонізмі наявні тенденції, не-

¹¹ Див.: Замалеєв А. Ф., Зоц В. А. Мыслители Киевской Руси. — Киев, 1981. — С. 116. (Розділ про Климента і Кирила написаний А. Ф. Замалеєвим.)

¹² Див.: Философская мысль в Киеве. — Киев, 1982. — С. 37—38.

¹³ Питань могло б бути й більше, оскільки автор вважає богомільство «в цілому містичною єрессю» (с. 53).

сумісні з дослідженням, осмисленим у «категоріях логічного мислення, категоріях розуму» (с. 52). Такими є, зокрема, вчення про надрозумовий екстаз (докладно розвинуте у Плотіна) і «теургічна» установка Ямвлиха. Проте не варто забувати, що, з одного боку, в класичному західноєвропейському раціоналізмі є вчення про «інтелектуальну інтуїцію», в принципі ізоморфне плотинівському розумінню екстазу, оскільки «за суттю своєю екстаз Плотіна має характер якогось природного і позаособистісного явища»¹⁴. З другого боку, і сам неоплатонізм, надто пізній (у трактуванні Прокла Діадохса), зовсім не такий уже односторонньо містичний, а «родова риса» його — це «рівновага граничного містичизму і такої ж граничної пристрасті до логіко-діалектичних конструкцій»¹⁵.

Потрібно, однак, зазначити, що всі висловлені зауваження, зачіпаючи концепту-

альність авторської схеми, не заміряються на її культурно-типологічний смисл. Незалежно від тієї чи тієї інтерпретації (в межах, звісно, наукової коректності) «неоплатонізму», «раціоналізму», «пантеїзму» та інших категорій історико-філософського аналізу, використовуваних у книжці, основна її інтенція видається правильною. Справді, формування філософського мислення на Україні на зламі XVI—XVII ст., вироблення особливого філософського стилю відбувались під впливом ренесансно-реформаційної мислительно-світоглядної парадигми. І безперечно заслуга автора, яка надає його дослідженню особливої цінності, полягає в тому, що він зумів показати не тільки загальнотипові риси й ознаки філософствування українських мислителів, але й їхню неповторну, соціокультурну своєрідність. Тому можна сміливо стверджувати, що на всіх, хто цікавиться історією становлення вітчизняної філософської думки, чекає захоплююче, інформативно насичене і стимулююче думку читання.

* * *

Книга И. В. Паславского «Из истории развития философских идей на Украине в конце XVI — первой трети XVII в.» — интересное и оригинальное исследование, посвященное анализу процесса формирования стиля философского мышления в отечественной духовной культуре периода завершающего этапа становления украинской народности. Несомненная заслуга автора состоит в том, что он сумел показать не только общетипичные черты философствования И. Вышенского, В. Суражского, К.-Т. Ставровского, братьев Зизаниев, других отечественных мыслителей и культурных деятелей того времени, но и неповторимые культурно-исторические и национальные особенности их мировоззрения, раскрыть характер восприятия и переработки ими ренесансно-реформационной идеологии. Вместе с тем ряд моментов авторской концепции — отнюдь не бесспорны. Это касается прежде всего недостаточно дифференцированного рассмотрения автором неоплатонизма (равно как и связанного с ним пантеизма) в качестве той питательной среды, из которой вырастали ренесансно-гуманистические идеи на Украине, а также толкование в книге понятия рационализма как методологического источника развития реформационной идеологии. Размышления содержат полемику с автором по названным и вытекающим из них методологическим вопросам исследования истории отечественной духовной культуры.

¹⁴ Лосев А. Ф. История античной эстетики: Поздний эллинизм. — С. 723.

¹⁵ Див.: Культура Византии... — С. 62.

ІХ ВСЕСОЮЗНА НАРАДА З ЛОГІКИ, МЕТОДОЛОГІЇ І ФІЛОСОФІЇ НАУКИ*

НА СЕКЦІЯХ «ОСНОВИ БІОЛОГІЧНИХ НАУК» І «ОСНОВИ ФІЗИЧНИХ НАУК»

Подані на секцію «Основи біологічних наук» тези передбачали обговорення актуальних філософсько-методологічних проблем, серед яких можна виділити з'ясування образу і структури сучасної науки про живе, основних перспектив і тенденцій її розвитку, зокрема, стану сучасного еволюціонізму, екологічної науки та ін.

Біологія наших днів, відзначалося у доповіді Н. П. Депенчук (Київ), є науковою дисципліною, що розвивається дуже інтенсивно, впливаючи при цьому на різні сфери теоретичної та практичної діяльності людини. Сучасна біологія являє собою певне цілісне утворення, але у пізнанні таких атрибутів живих систем, як будова, функціонування, розвиток і еволюція, історично спостерігається деяка нерівномірність, що, в свою чергу, призводить до того, що в той чи інший період окремі біологічні дисципліни або теорії викликають підвищену зацікавленість з боку філософів, методологів (О. С. Мамзін, Ленінград). Сьогодні — це, — наприклад, генетика, молекулярна біологія, еволюційна теорія. Та, на думку доповідача, варто більше уваги приділяти, скажімо, новітнім відкриттям і досягненням у галузі фізіології, їх ролі для розуміння законів організації живих систем. Водночас еволюційний підхід є неодмінною умовою пізнання внутрішнього діалектичного характеру організації живого. Отже, обґрунтування шляхів і засад збли-

ження та об'єднання історичного і системно-організаційного підходів становить важливе завдання методології сучасної біології.

Поряд з цим відзначалося, що значення власне причинно-історичних принципів у поясненні явищ життя продовжує зростати (В. І. Стрельченко, Ленінград). Еволюціонізм залишається методологічною основою, ядром біологічних досліджень. Проте і в наш час не перестають висуватися різні аргументи на користь концепції так званої перманентної кризи дарвінізму, що суперечать реальній ситуації в науці (Е. М. Мірзоян, Москва). Наука про живе потребує конкретизації уявлень про сутність і механізми наукових революцій щодо особливостей її предметної сфери, специфіки розвитку та структури. Взагалі необхідне уточнення визначення поняття «криза» і розробка критеріїв типологізації кризових ситуацій у науці.

Специфіка сучасної еволюційної теорії, зокрема, порівняно з фундаментальними фізичними теоріями підкреслювалась також А. І. Альошиним (Москва). Ні використання математичних моделей, ні розробка строгих експериментальних методів не спростовує її відмінності від побудов типу фундаментальних фізичних теорій. Отже, формулювання адекватних щодо специфіки еволюціонізму логіко-методологічних критеріїв його аналізу — важливе завдання в галузі філософських питань біології.

Функціонування у науковому обігу різних революційних концепцій ставить питання про необхідність їх порівняльного аналізу з боку категоріального ладу, системності і змісту, а також з погляду додержання принципу наступності в розвитку наукового знання (В. С. Крисаченко, Київ).

Так, у руслі сучасних розробок еволюціонізму розглядалась концепція дестабілі-

* Як ми обіцяли в інформаційному повідомленні (див. № 1 за 1987 г., с. 13) про ІХ Всесоюзну нараду з логіки, методології і філософії науки (Харків, 8—10 жовтня 1986 р.), розпочинаємо друкувати докладні звіти про її роботу. Оскільки на нараді працювали 13 секцій за участю спеціалістів з різних дисциплін, від математиків — до естетиків, визнано за доцільне вмішувати звіти про роботу кожної з секцій окремо. Сьогодні йтиметься про методологічні пошуки в галузі біології і фізики.

зуючого добору, розроблена Д. К. Беляєвим (Т. В. Гардашук, Київ), яка суттєво розширює наші уявлення про систему корелятивних зв'язків в організації як цілісності внаслідок включення до неї поведінкового фактора.

Під час обговорення методологічних проблем сучасного еволюціонізму з'ясувалось, що шляхи їх розв'язання багато в чому залежать від розуміння стилю мислення в біології. Для поглибленого розгляду цього питання в межах роботи секції був проведений колоквиум, в якому поряд з основними доповідачами взяли участь А. І. Альошин, Н. П. Депенчук, В. С. Крисаченко, О. С. Мамзін, Е. М. Мірзоян, В. М. Епштейн та ін. Учасники колоквиуму дійшли висновку про неможливість обмежувати сучасний еволюціонізм і біологію загалом якимось одним стилем мислення на протипагу іншим. Як зазначив В. М. Епштейн (Харків), згідно з ученням І. І. Шмальгаузена, однією з важливих проблем еволюціонізму є організм як ціле. Але під час моделювання процесу філогенезу дослідник змушений звертатись до різних типологізацій. Отже, сучасний дарвінізм потребує використання не лише популяціоністського, а й еволюційно-організоцентристського та еволюційно-типологічного підходів (Е. М. Мірзоян).

Сучасна біологія є складно організованою системою знань, межі якої стикаються, з одного боку, з науками про неживу природу, а з другого — з науками соціогуманітарними. Деякі аспекти взаємодії фізики та біології обговорювались на спільному засіданні «фізичної» і «біологічної» секцій, де було заслухано доповідь Л. Б. Баженова (Москва) «Концепції моно- та поліфундаменталізму». Доповідач висловив думку про те, що сучасна хімія втратила свою фундаментальність у тому розумінні, що її основні поняття та закони дістали фізичне тлумачення. Щодо співвідношення фізики і біології він припустив дві можливі ситуації: або для пояснення основних властивостей живого достатньо вже відомих фізико-хімічних законів, або в дослідженні живого ми натрапляємо на ті, ще невідомі властивості, які виявлять межі застосовності фізики у біології, або створять передумови народження нової фізики. Сьогодні реально себе виявляє перша альтернатива. Це передбачає активне використання наявних пізнавальних засобів у науково-дослідницькій діяльності, в тому числі і в галузі біології. Ефективною моделлю для дослідження і прогнозування

взаємозв'язків фізики і біології є, наприклад, сучасна біофізика (Д. В. Грузін, Київ).

Зміст філософських питань біології великою мірою визначається характером дослідницьких програм у цій галузі (Р. С. Карпінська, Москва). Нині все переконливіше стає перевага еколого-біологічних програм (порівняно з класично-біологічними та фізико-хімічними), орієнтованих на комплексне дослідження проблем людини і її середовища і найбільш близьких до соціогуманітарного знання. Тому обговорення питань про роль біології у сучасному люднознавстві посіло чільне місце в роботі секції. Ю. І. Єфімов (Ленінград) спинився на аналізі особливостей інтеграції біологічного та соціогуманітарного знання, результатом якої повинна стати розробка комплексного підходу до вивчення проблеми людини, а О. С. Самарський (Житомир) звернув увагу на конкретні шляхи розробки комплексного біосоціального підходу в дослідженні біології людини. Цілісному уявленню про людину на основі діалектико-матеріалістичної методології протистойть «біологічний інтегратизм» соціобіології, який полягає у наданні природним характеристикам статусу загальнонаукового уявлення про людину, що є наслідком ігнорування її соціальної сутності (А. П. Мозелов, Ленінград; В. О. Гудзь, Кишинів).

Звернення до людини надає світоглядного змісту сучасній біології (Г. М. Хон, Ленінград), яка все більше вдається до моральних, естетичних, ціннісних орієнтирів. Гуманізація біології, перетворення її на значущий феномен культури пов'язані і з екологічною проблематикою. Розглядаючи основні історичні етапи розвитку міждисциплінарних зв'язків екології, М. М. Кисельов (Київ) визначив сучасну екологію як сферу інтеграції результатів багатьох природничих і суспільних наук. На думку Г. М. Мартиненко (Мінськ), в наш час треба говорити про відокремлення спеціальної наукової галузі — глобальної екології з такими базисними поняттями, як «екологічний стиль мислення» та «екологічна картина світу». В її межах стає можливим глибоке пізнання впливу культурних традицій суспільства на розвиток екологічного мислення на всіх його рівнях (П. О. Водоп'янов, А. І. Зелєнков, Мінськ). Підкреслюючи важливість досліджень таких загальних проблем, В. М. Епштейн зазначив необхідність усвідомлювати специфіку предмета і межі застосу-

вання (компетенції) екології як біологічної дисципліни, що вивчає відношення «організм — середовище», соціальної екології та глобальної екології. Це застереже від неадекватного використання понять та методів, не виправданих екстраполяцій.

Аналіз екологічної проблематики примусив констатувати певне відставання теоретичних розробок у цій галузі (та в деяких інших) від сьогоденних запитів практики. Для подолання такого розриву необхідне вивчення закономірностей співвідношення фундаментальних і прикладних досліджень. Як одна з моделей для вивчення цього складного питання може розглядатись, наприклад, сучасна генетика (Д. А. Микитенко, Київ). Як фундаментальні, так і прикладні завдання розв'язуються тут на основі застосування явищ спадковості та мінливості.

Підбиваючи підсумки роботи секції, зазначимо, що у обговоренні усіх питань брали активну участь як філософи, так і фахівці-біологи. Обидві сторони відзначали плідність спільної роботи для загальної справи — інтенсифікації біологічних досліджень і оптимізації їх практичного застосування. Було також вказано на потребу в ширшому залученні до найбільш актуальних і перспективних розробок молодих наукових сил.

Т. В. ГАРДАШУК

* * *

Робота секції «Основи фізичних наук» охоплювала кілька основних напрямів: питання єдності й розвитку основ фізики, структури й обґрунтування фізичної теорії та деякі інші суміжні проблеми. З доповіддю «Про роль ідей суперсиметрії у розвитку основ сучасної фізики» виступив член-кореспондент АН УРСР Д. В. Волков (Харків), провідний спеціаліст у цій галузі**, який висвітлює сучасний стан теоретичної розробки ідей суперсиметрії та супергравітації — однієї з перспективних об'єднуючих концепцій розвитку сучасної фізики, яка включає і космологічні аспекти.

Спинившись на головних проблемах об'єднання чотирьох відомих фізичних взаємодій, він розповів про найбільш адекватний геометричний підхід до опису супергравітації — теорії простору з бозонними

та ферміонними координатами. Теорія супергравітації з самого початку розвивається і в геометричному, і в теоретико-польовому напрямках, які доповнюють один одного. В рамках теоретико-польового підходу (або теорії «чистої» супергравітації) побудовано лагранжіани, які узагальнюють гравітаційні лагранжіани і охоплюють всі відомі частинки, що є партнерами гравітона по супермультимплету. Створено відповідні калібрувальні теорії супергравітації, одержано й інші значні результати. Проте основний недолік такого (компонентного) підходу полягає у відсутності явної суперсиметрії і замиканні калібрувальної алгебри теорії на розв'язанні рівнянь руху.

Геометричний підхід має ряд переваг порівняно з компонентним, зокрема, в його рамках поява гравітіно уявляється такою ж природною, як і гравітону. Цей підхід близький за своїми ідейними основами до загальної теорії відносності.

Доповідач коротко нагадав історію розвитку суперсиметричного підходу, з якої випливають важливі методологічні уроки щодо ролі математичних засобів у розвитку фізичної теорії, складності фізичної інтерпретації схем симетрії тощо. Власне практичну значущість підхід набув з відкриттям існування розширених суперсиметрій, в яких внутрішні симетрії об'єднуються з простою суперсиметрією, а також з виявленням можливості введення в схему центральних зарядів. Тоді ж було розроблено метод їх опису на основі уявлень про суперпростір та суперполя. Далі ці математичні розробки все більш широко застосовуються у фізиці: розв'язується задача суперсиметризації теорії гравітації, будуються розширені теорії супергравітації, формуються загальна концепція. І нарешті, з'ясовуються такі важливі обставини: нова концепція (суперсиметричних лагранжіанів) вільна від розбіжностей, наявних у традиційній квантовій теорії поля, дозволяє розглядати проблеми, які не могли бути розв'язані в рамках стандартних моделей Великого об'єднання, і має багато інших переваг.

Доповідач спинився на фундаментальних проблемах обґрунтування теорії, до яких належать проблеми створення послідовного математичного апарату квантової теорії поля, об'єднання динаміки і геометрії і кінець кінцем виявлення зв'язку теорії супергравітації з реальністю, включаючи експерименти по перевірці передбачень теорії. В доповіді порушувались питання про супер-

** Радянським теоретиком Д. В. Волкову, В. П. Акулову і В. О. Сороці належать піонерські роботи з теорії суперпростору.

симетричне перетворення основ сучасної фізики, і, зокрема, було показано складність створення відповідних фізичних концепцій і розвитку конструктивних теорій на їх базі.

Як відзначалось у доповіді М. О. Гудкова і В. С. Лук'янця (Київ) «Методологічний аналіз квантовопольової перспективи фізики», теорія супергравітації стала можливою завдяки розвитку сучасної квантовопольової концепції, зміст якої включає такі потужні засоби побудови теорії, як принципи локально-калібрувальної теорії, нові «нелінійні» концептуальні засоби репрезентації фізичних законів та ін. За її методами вдається побудувати цілі класи нових квантових теорій поля, побудованих за єдиним взірцем. З другого боку, теорія супергравітації саме дає принципово нові концептуальні засоби для розгортання квантовопольової програми дослідження ряду проблем, насамперед — проблеми простору і часу.

Сучасний етап у вивченні нелінійних і стохастичних процесів дедалі гостріше ставить на порядок денний філософське і методологічне дослідження відповідних концептуальних засобів фізичних теорій («Єдність порядку і безпорядку у фізичних теоріях» — В. С. Готт, В. І. Жог, Москва). Перехід до нелінійних об'єктів у фізиці відображає рух пізнання до більш глибокого рівня сутності світу (В. С. Ратников, Вінниця).

З даних проблем на нараді було проведено колоквиум на тему «Ідеї суперсиметрії і супергравітації в основах сучасної фізики», на якому виступили фізики та філософи.

Тема розвитку основ і об'єднуючих концепцій сучасної фізики була продовжена у доповіді Л. Б. Баженова (Москва) «Концепції моно- і поліфундаменталізму», де були порушені методологічні питання аналізу понять фундаментальності та редукції, статусу фундаментальності різних дисциплін природознавства, можливих альтернатив їх розвитку. На думку доповідача, радикальні зміни фізики у майбутньому не виключені, проте навряд чи вони будуть зумовлені біологічними даними. Ця альтернатива могла б реалізуватися лише у тому разі, коли б фізика натрапила на межі застосування у біології. Водночас тепер не можна заперечувати розробку нових узагальнюючих підходів на шляху їх взаємодії («Взаємодія фізики і біології: на шляхах розробки нової парадигми» — Ю. В. Сачков, Москва), які б вбирали в

себе концепцію розвитку, ідеї синергетики та «нелінійні» методи у рамках системного аналізу.

Програмний характер розвитку основ фізики стимулює дослідження самого поняття фізичної дослідницької програми, яка була б монотеоретичною і давала можливість розвитку фізики в різних напрямках. («Проблема розвитку фізики та її відображення в методології наукового пізнання» — М. Д. Ахундов, В. С. Іларіонов, Москва).

Особливій ролі математики в процесі побудови й обґрунтування фізичної теорії була присвячена доповідь М. В. Міцкевича (Москва) «Математика і фізична реальність». Зокрема, він спинився на відзначеному Вігнером факті, що кожна фундаментальна фізична теорія на час свого повного формулювання володіє силою передбачення, яка за точністю набагато перевершує чутливість сучасного їй експерименту. Він розгорнув систему уявлень щодо побудови теорії, оснований на положенні про глибоку єдність фізичної і математичної реальності.

Математика, як було показано у доповіді Я. Й. Грановського і В. М. Мельникова (Донецьк) «Проблеми становлення фізичної теорії», відіграє роль засобу здійснення інструментальної функції фізичних понять і разом з тим засобу уточнення їх смислу, що породжує проблеми адекватності математичних засобів. На думку В. А. Героїменко (Мінськ), активний вплив математичної мови на зміст фізичного знання викликає ще одну проблему — демаркації на метатеоретичному рівні математичної форми і фізичного змісту теорії.

Розвиток математичних засобів, необхідних сучасній фізиці, стимулює, зокрема, кібернетика, що ставить проблему вивчення основних тенденцій взаємодії математики і кібернетики (О. Я. Мороз, Київ, «Кібернетика, ЕОМ і майбутнє математики»).

Проблема обґрунтування фізичної теорії, говорилося в доповіді О. М. Кравченка (Київ) «Нормативно-ціннісний аспект обґрунтування фізичних теорій», лежить в широкому діапазоні філософсько-методологічних досліджень. Це пов'язано з тим, що реальний процес обґрунтування складний і містить не лише спеціальні, але й соціально-економічні, культурно-історичні форми. Доцільно виділити різні класи обґрунтування теорії. Врахування всієї множини цих класів суттєво розширює саме уявлення

про природу і структуру обґрунтування фізичної теорії.

Важливий аспект цієї проблематики становить питання цільової побудови фізичної теорії, яка б сама давала теоретичне обґрунтування певних фізичних характеристик навколишнього світу і відповідала на питання, чому реалізувався фізичний світ саме з такими, а не іншими властивостями. Про ці питання йшлося в доповіді О. М. Мостепаненко (Ленінград) «Проблема детермінації існування у фізичному пізнанні».

Дані питання тісно пов'язані з проблемами дослідження загальних основ фізичної науки у широкому розумінні.

Останнім часом загострюється проблема перетину різних сфер духовної культури в основах фізики («До проблеми єдності категоріальних основ науки і мистецтва» — В. Л. Храмова, Київ), що приводить до появи певного категоріального «ядра», яке теоретично виявляється на рівні філософської рефлексії. Особливе місце в ньому посідають філософські принципи («До проблеми філософських основ фізичного знання» — Л. В. Озадовська, Київ). Деякі принципи, що лежать в основі фізики, мають синтетичний характер — існування, причинності, просторово-часової організації фізичних подій тощо. Це свідчить про те, що фізичне пізнання не можливе без врахування досягнень у всіх сферах інтелектуальної діяльності.

Значне місце у розв'язанні методологічних проблем побудови теорій посідає розуміння мінливості їх інтерпретації. Про зміни в інтерпретації побудованих теорій з розвитком теоретичної фізики говорилося у доповіді Г. Я. М'якішева (Москва) «Інтерпретація квантової механіки до і після побудови квантової статистики і квантової теорії поля». Після створення квантової статистики з'явилась можливість побудови послідовної теорії квантових вимірювань, врахування неklasичної природи і адекватного опису дії вимірювальних приладів. Створення ж квантової теорії поля дозволяє точніше розглянути дуалізм хвиль і частинок, простіше тлумачити інші проблеми.

Проблеми інтерпретації квантової механіки як теорії квантових переходів і адекватного опису «фізичної реальності» шляхом поєднання деяких положень, розгорнутих радянськими фізиками В. О. Фоком і Д. І. Блохінцевим, стали предметом доповіді О. О. Тяпкіна (Москва) «Об'єднання концепцій квантових ансамблів і

потенційних можливостей». На рудиненти класично-аналітичного розгляду квантових явищ і процесів, що залишає поза увагою їх істотну цілісність, несепарабельність, як методологічної позиції, вказали О. В. Тягло та І. З. Цехмістро (Харків) у доповіді «До розв'язання квантового парадоксу Зенона». На проблеми інтерпретації, які виникають в ході строго логічного розв'язання основних парадоксів квантової теорії, вказувалося у доповіді Ю. М. Ломсадзе (Орджонікідзе) та Ш. Ю. Ломсадзе (Москва) «Експлікаційна аксіоматика квантової теорії: подальший розвиток і філософські висновки».

Окрему групу становлять гострі проблеми опису фізичної реальності на різних рівнях («Спеціалістична наука модель досліджуваної реальності як форма наукового пізнання» — П. С. Дішлевий, Москва; «Годинник і час» — Ю. Б. Молчанов, Москва; «Прогрес фізики і ускладнення структури відображення фізичної реальності» — Б. Я. Пахомов, Москва; «Варіювання аксіоматики і проблема єдності фізики» — О. С. Разумовський; «Принцип розвитку в сучасній фізичній картині світу» — О. В. Солдатов, Ленінград; «Взаємозв'язок диференціації і інтеграції в основах фізики» — В. М. Вандишев, Суми). Зокрема, в доповіді Ю. І. Кулакова (Новосибірськ) «Теорія фізичних структур в єдиній фізичній картині світу» йшлося про рівні симетрії, універсальних загальнофізичних принципів і неформальних моделей такого опису. Важливе місце при цьому посідає проблема природи фундаментальних фізичних понять, яка, на думку доповідача, може бути розв'язана за допомогою теорії фізичних структур. Спробу розглянути проблему простору і часу з цих позицій зроблено у доповіді В. І. Шахова (Москва) «Концепції простору і часу в теорії фізичних структур».

Опис фізичної реальності дедалі тісніше пов'язується з космологічними критеріями, що приводить до потреби дослідження великих «блоків» принципів і конкретного знання («Антропний принцип у космології як основа єдності наукової картини світу» — В. В. Казютинський, Москва). Загалом це спричиняє зміни самого стилю фізичного мислення («Принципи космогонії і гносеологічні можливості мислення» — В. П. Лебедев, Москва; «Необхідність і випадковість у сучасній космогонії: нетривіальні типи пояснювальних структур» — Ю. В. Балашов, Москва).

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРИ ОСОБИ

На сучасному етапі поступу соціалістичного суспільства проблеми всебічного розвитку особи набувають особливого значення і висуваються на передній край суспільствознавчих досліджень. Як відомо, особа є об'єктом пізнання практично всіх суспільних наук, кожна з яких виділяє свій аспект розгляду. Але ж у реальних процесах виховання та управління особа завжди постає як певна цілісність, а не як сукупність аспектів. Для наукового обґрунтування цілісного впливу на особу конче потрібна інтеграція різноманітних знань у єдину модель особи, з'ясування її основних сторін у їх взаємозв'язку і взаємозумовленості, тобто формування структурної моделі особи. Цій меті і слугує книга І. Е. Бекешкіної*, яка щойно вийшла друком і є одним з найперших у нашій країні монографічних досліджень структури особи.

Зазначена проблема розробляється у вітчизняній літературі досить давно, з кінця 60-х років, але розглядалася вона як суто психологічна. Автор монографії аналізує структуру особи на більш загальному, соціально-філософському рівні, слушно вважаючи, що цілісне теоретичне уявлення про структуру особи, яке могло б бути закладене в основу формування і виховання людини, має виходити з сутнісної визначеності, а не з виділення психологічних інваріантів індивідів. Тому цілком логічний висновок, що побудові власне структурної моделі особи має передувати серйозне методологічне обґрунтування методологічних засад і принципів, які впливають з того чи того розуміння сутності особи.

Сутність людини у марксистсько-ленінській філософії визначається через предметно-матеріальну діяльність, яка здійснюється в системі конкретно-історичних суспільних відносин. Отже, побудова узагальненої структури особи має за головну передумову виділення основних форм діяльності даного суспільства, які були вироблені в ході суспільного розвитку. Діяльніс-

ний підхід до побудови структурної моделі особи послідовно проведений через усю рецензовану працю.

Труднощі на такому методологічному шляху великі, адже досі не існує якоїсь загальноприйнятої морфології сфер, видів та типів діяльності. Важливе методологічне значення має думка автора щодо того, що структурне зображення суспільної діяльності залежить не лише від об'єкта, а й від подальшого призначення створюваної структурної моделі, тому цілком правомірні різні її структурні зображення. Для побудови цілісної структурної моделі особи виділяються такі фундаментальні форми діяльності, оволодіння якими достатньо для формування всебічно розвиненої особи.

Автор виходить з основних видів діяльності суспільства, які виокремилися в ході історичного розвитку і які в умовах поділу праці і диференціації діяльності забезпечують розвиток різних форм людської активності. Вважаємо, що важливе методологічне значення для теорії діяльності загалом матиме проведене у монографії розрізнення таких понять, як «сфера», «вид», «тип» та «форма» діяльності. За основну структурну одиницю береться форма діяльності, котра визначається як якісно специфічний спосіб людської активності, в якому зафіксована якісна своєрідність, взаємна незвідність змісту різних видів діяльності. Форма діяльності може існувати в двох іпостасях: як інституціалізований вид діяльності (як аспект, сторона будь-якої діяльності (наприклад, естетична діяльність як компонент усякої діяльності і як спеціалізоване втілення в мистецтві). А звідси випливає важливий висновок: всебічна розвиненість особи зовсім не означає наперемінної участі в усіх видах діяльності (хоча така участь, безперечно, потрібна для її формування), а, на думку автора, означає розвиненість основних сутнісних сил людини.

Для виділення і структурування способів діяльничої активності людини І. Е. Бекешкіна вдається до методу, протилежного прийнятому дедуктивно-логічному виведенню, пропонуючи фіксацію наявних видів

* Бекешкіна І. Е. Структура личности: (Методологический анализ). — Киев: Наук. думка, 1986. — 129 с.

діяльності, в яких відшукується провідна домінантна якість, що зумовлює самостійність даного виду діяльності та незвідність його до інших видів. Тому, вважає автор, взагалі не можна виділити якийсь єдиний незаперечний критерій структурування (на відміну від типологізації) діяльності, адже її реальні види історично виокремлювалися не завжди на шляхах «чистої» логічності. Для виведення цих видів автор спирається на загальний поділ діяльності на матеріальну і духовну; та й та і собі поділяються на окремі види.

Проте в рецензованій праці не ототожнюються структури діяльності суспільства і окремої особи. Методологічним засобом, котрий дозволяє перейти від суспільної діяльності до діяльності окремої особи, слугує особистісний підхід до діяльності, з'ясування того, чи «функціонує» індивід у тому або тому виді діяльності чи виступає самостійним його суб'єктом. Значний інтерес становить запропоноване в книжці уточнення змісту поняття «особа». Погоджуючись з більшістю авторів, які вбачають в особі втілення соціальної сторони людини, І. Е. Бекешкіна вважає, що цього недостатньо для з'ясування специфіки особистісного способу буття людини в її здатності виступати суб'єктом суспільного та особистого життя. Тому до структури особи вводиться лише та діяльність, де особа виступає суб'єктом. Суб'єкту включеність особи

в діяльність пропонується визначати за допомогою критерію міри включення в діяльність основних психічних сутнісних сил людини — інтелектуальних, емоційних, вольових.

Завершується праця детальним аналізом виділених форм активно-діяльнісного освоєння світу, в кожній з яких визначається домінантна ознака, пропонується шляхи її формування.

Прагнення автора охопити і проаналізувати широке коло питань, здебільшого дискусійних, подекуди не дає змоги достатньо розгорнути аргументацію. Надто побіжно висвітлені взаємозв'язки та взаємовпливи компонентів поданої структури. Було б цікаво також дізнатись про взаємозв'язок традиційної психологічної структури (розум, емоція, воля) з тією, яку пропонує автор (до речі, стосовно праці і формування вольових якостей це у книжці здійснено). Без належного методологічного обґрунтування вживаються такі нетрадиційні поняття, як «екзотеричний» та «езотеричний» рівні структури особи. Годилося б також пояснити, в якому із значень вживається поняття «модель». Список зауважень можна продовжити. Проте вони не змінюють загальної оцінки праці як оригінального, цікавого дослідження надзвичайно актуальної і складної проблеми сучасного суспільствознавства.

М. Ф. ТАРАСЕНКО

ДЬЕРДЬ ЛУКАЧ — ВИДАТНИЙ МИСЛИТЕЛЬ XX СТОЛІТТЯ

У 1983 р. в тезах ЦК Угорської Соціалістичної Робітничої партії «До 100-річчя від дня народження Дьєрдя Лукача» зазначалося, що «досконале вивчення спадщини великого мислителя, марксиста-ленінця нашої епохи, корисне і повчальне для всього прогресивного людства». Якраз цієї мети й прагнули автори першої з двох рецензованих тут нами праць* і, на нашу думку, певною мірою її досягли.

Т. Краус і М. Мештерхазі серед творів Лукача 20-х років виділяють два найголо-

вніші: «Історія і класова свідомість» (1923 р.) та «Ленін» (1924 р.). Поява цих книг Лукача свідчила, що він сформувався і як мислитель, і як практик, прихильник нової стратегії і тактики революційної боротьби.

Поряд із цим відзначається, що на початку 20-х років у розв'язанні окремих філософських питань Д. Лукач ще лишався на ідеалістичних позиціях, а в розробці конкретних політичних рішень виходив із лівацьких поглядів, за що його справедливо критикував В. І. Ленін¹. Але в цілому, в

* Krausz T., Mesterházi M. Mű és történelem (Viták Lukács György műveiről a húszas években).— Budapest : Gondolat.— 1985.— 236 l.— Праця і історія : (Дискусії навколо творів Дьєрдя Лукача в 20-ті роки).

¹ Див.: Ленін В. І. «Комунізм» : «Журнал Комуністичного Інтернаціоналу для країн Південно-Східної Європи» (німецькою мовою) // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 127.

принципових філософських установках, в діалектичному методі угорський філософ твердо стояв на позиціях більшовизму (с. 149).

Автори крок за кроком показують духовне зростання Д. Лукача.

У монографії Т. Крауса і М. Мештерхазі підкреслюється, що, розв'язуючи актуальні питання робітничого руху в Європі, він зумів виявити нові тенденції в класовій боротьбі того часу, зокрема показати основні причини спаду революційної хвилі, тимчасової стабілізації капіталізму і загального наступу буржуазії на завоювання робітничого класу. На основі творчого осмислення лєнінізму Д. Лукач на початку 20-х років зробив важливі корективи теоретичного і практичного характеру в тактичній діяльності Компартії Угорщини. Погляди 20-х років, резюмують автори, відбивали конкретно-історичну ситуацію, що склалася на той час в Європі (с. 19).

Значне місце в книзі приділено висвітленню Д. Лукачем ролі В. І. Леніна у світовому революційному процесі. Розповідаючи про життєвий шлях вождя світового пролетаріату, він показує його як гідного продовжувача справи К. Маркса, як революціонера, котрий органічно поєднував теорію і практику, правильно визначав більшовицьку тактику щодо «виног моменту», «зигзагоподібної лінії історії».

Праці Д. Лукача, підкреслюють Т. Краус і М. Мештерхазі, мали великий резонанс в міжнародному робітничому русі, а в Комінтерні взагалі були сприйняті як нове слово в галузі філософської думки. На жаль, лише в 60-ті роки настав час їх належної оцінки, відбулося відродження інтересу до теоретичної думки угорського мислителя (с. 131, 183).

Як своєрідне продовження книги Т. Крауса і М. Мештерхазі можна розглядати монографію К. Урбана **, яка є підсумком десятирічної інтенсивної роботи над спадщиною Д. Лукача. В ній розглядаються питання про місце і роль Лукача в угорському робітничому русі, в діяльності Компартії країни, в розвитку політичного курсу соціалістичних країн на міжнародній арені та інші, які досі лише спорадично висвітлювались в історичній і філософській літературі. Звернення до цих питань тим більш важливе, що Д. Лукач понад 50 років брав

активну участь у революційній боротьбі: він — один із керівників Угорської Радянської Республіки 1919 р., лідер угорських прогресивних мислителів у довоєнний і повоєнний час, активний громадський діяч 60-х років.

Роль Д. Лукача в революційно-демократичному русі в Угорщині, наголошує автор, визначається передусім його вагомим внеском в розвиток революційної теорії. Завдяки філософським працям Д. Лукача у 20—40-х роках рівень теоретичної думки Компартії Угорщини вперше сягнув європейського масштабу. Такий висновок К. Урбана, на наш погляд, адекватно відображає місце Д. Лукача в угорському робітничому русі.

У книзі підкреслюється, що в утвердженні діалектичного методу мислення Д. Лукача вирішальну роль відіграли праці В. І. Леніна, особливо «Дитяча хвороба «лівизми» в комунізмі», яка стала для угорського мислителя дороговказом і основним духовним джерелом всього свідомого життя (с. 51). Теоретичні положення і висновки цієї праці дали змогу Д. Лукачу об'єктивно оцінити розстановку класових сил в Європі на рубежі 20—30-х рр. Про це свідчать його тези, подані в січні 1929 р. до ЦК Компартії Угорщини. В них центральне місце посідає доведення необхідності боротьби комуністів за встановлення народно-демократичної диктатури робітників і селян як форми влади, перехідної до пролетарської диктатури. Цей висновок ґрунтувався на глибокому розумінні марксистсько-лєнінської тактики революційної боротьби, на рішеннях перших конгресів Комінтерну, прийнятих за безпосередньою участю В. І. Леніна. Визначний угорський революціонер-марксист був одним із небагатьох, висновується у монографії, хто на зламі 20—30-х рр. побачив необхідність об'єднання демократичних сил, зміцнення союзу лівих партій у боротьбі проти фашизму. Політика народного фронту, прийнята VII конгресом Комінтерну у 1935 р., стала втіленням ідеї про згуртування всіх антифашистських сил у протидії міжнародній реакції, війни.

Високо оцінюючи тези, К. Урбан разом з тим розкриває ряд принципових помилок, припущених у них, зокрема їх сектантський ухил. Водночас він зазначає, що дані тези стали першим документом Компартії Угорщини, спрямованим на об'єднання демократичних і антифашистських сил на чолі з комуністами в боротьбі проти реакції та загрози війни (с. 71—72), а діалектич-

** *Urbán K. Lukács György és a magyar munkásmozgalom.* — Budapest : Kossuth, 1985. — 204 l. — Дьєрдь Лукач і угорський робітничий рух.

ний метод, свідомо використаний у їх роботі, став після цього для Лукача провідним на все життя, що відзначав і він сам у своїх спогадах².

Значна увага в монографії К. Урбана приділена діяльності Д. Лукача у Радянському Союзі (з 1930 по 1945 рр.). У цей час ним були написані такі значні філософські праці, як «Молодий Гегель і проблеми капіталістичного суспільства», «Історичний роман», «Зруйнування розуму» та інші, в яких він порушує фундаментальні філософські проблеми.

Лукач не лише зробив вагомий внесок у дослідження філософії Гегеля, продемонстрував глибоке розуміння ленінських ідей і цим самим сприяв озброєнню марксистів країні Заходу знанням істинних ленінських поглядів на матеріалістичну діалектику. Він дослідив ідейно-філософські корені фашизму, причини приходу нацистів до влади в Німеччині, викрив спроби ідеологів фашизму шляхом фальсифікації привласнити собі досягнення німецької культури, здобуті в минулому, дав розгорнуту критику реакційних течій буржуазної філософії ХХ ст. Лукач розкрив перед трудящими політику комуністів у галузі культури, демократичні принципи побудови нового суспільства, довів нерозривність взаємовпливу історичного руху і демократизації всіх сторін суспільного життя.

Після повернення в Угорщину Д. Лукач став одним із авторитетних теоретиків партії комуністів, активним політичним і громадським діячем. Так, у 60-х роках він був одним із застрілеників концепції радикальних реформ господарського механізму, демократизації процесу управління та планування економіки в Угорщині як основи дальшого розвитку країни (с. 182).

² Див.: Lukács György és a magyar kultúra.— Budapest, 1982.

Автор рецензованої праці прагне довести безпідставність суб'єктивістських оцінок діяльності Д. Лукача. К. Урбан керується при цьому застереженнями самого Лукача про те, що для марксиста, який бореться проти догматизму, найнебезпечнішим є збочення до ревізіонізму (с. 181). Вся глибина цих слів розкрилася у 60—70-ті роки, коли боротьба УСРП на два фронти — проти догматизму і проти ревізіонізму — увінчалась великими успіхами соціалістичного будівництва. Союзницька політика УСРП забезпечила високий авторитет угорських комуністів як всередині країни, так і на міжнародній арені.

У книзі К. Урбана ми не маємо розгорнутого аналізу таких фундаментальних праць, як «Своєрідність естетичного», «Онтологія суспільного буття», «Етика», що, власне, її автор і не ставив за мету.

К. Урбан справедливо вказує, що Д. Лукач не запропонував готових рецептів для розв'язання всіх сучасних соціально-економічних завдань, але дав конкретні відповіді на деякі великі питання майбутнього; він своїм життєвим і науковим шляхом довів, що успіхи соціалізму забезпечуються лише за умов систематичного вдосконалення суспільства, вчасних перетворень у ньому (с. 189).

Цінність роботи, проведеної угорськими дослідниками — Т. Краузом, М. Мештерхазі та К. Урбаном, полягає передусім у тому, що вони об'єктивно висвітлили фігуру Д. Лукача. Завдяки чіткому аналізу найбільш зрілих його праць з філософії, естетики, проведеному авторами рецензованих праць, їм вдалося зробити глибокі і цінні висновки, що мають важливе значення для сучасності, і показати, як і де можна ці висновки практично застосовувати.

М. С. ДЕРЖАЛЮК

ДОСЛІДЖЕННЯ СВІТОГЛЯДУ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Розробка структурних методів реконструкції праслов'янської лексики й фразеології (праці Вяч. Вс. Іванова, В. М. Топорова, М. І. Толстого, Р. Яковсона) зробила можливою роботу з «основним текстом» слов'янської міфології, що, в свою чергу, дозволило інтерпретувати сукупність знакових засобів давньослов'янської культури. Книга М. В. Поповича «Світогляд стародавніх

слов'ян»*, орієнтована на розгляд слов'янської міфології зі світоглядної точки зору, є істотним кроком у цьому напрямі.

Дослідженню передуює виклад деяких теоретико-методологічних положень. М. В. Попович виходить з того, що світогляд кожної епохи конституюється тими питаннями

* Попович М. В. Світогляд стародавніх слов'ян.— К.: Наук. думка, 1985.— 167 с.

(або типами питань), які вона здатна поставити, й тими відповідями на них, які дану епоху задовольняють. Тим самим дослідження світогляду слов'ян відразу ж ставиться в площину виправдання обмежень, які задаються розглядуваною областю. Саме поняття «світогляд стародавніх слов'ян» береться автором як панхронічне духовне утворення, тобто поза «фактором простору» і «фактором часу» (хоч у разі потреби дослідник вдається до конкретно-історичних реалій). Панхронічний метод дає можливість виокремити основні домінанти слов'янського світогляду в усій різноманітності емпіричних фактів, локальних відмінностей, часових діахроній. Нарешті, розгляд слов'янської міфології дістає нові можливості завдяки побудові «моделі», «ідеально-типової конструкції» деяких емпіричних даних. Це припускає деяке «діалогічне доповнення» дослідження архайчного світогляду сучасною свідомістю.

У першому розділі книжки М. В. Попович сплиняється на характерних рисах архайчної свідомості. Він підкреслює, що архайчний спосіб мислення будує узагальнення не на основі логічної ієрархії, а на основі ієрархії сил та міфологічних істот. Остання має семантично-ціннісне значення. Законом функціонування архайчного мислення є взаємозамінюваність семантичних значущостей, тобто тавтологія.

У другому і третьому розділах вивчаються питання етнокультурного оточення слов'ян, можливості ареального впливу інших культур на процес становлення слов'янської міфології. Серед домінант індоєвропейської міфології, яка становила фон картини світу давньослов'янської культури, автор виділяє уявлення, пов'язані з нескінченною люткою дарувань (принцип «взаємності»). Далі показано, що ці уявлення якоюсь мірою відіграли роль «парадигми» у духовній культурі східних слов'ян.

Дослідженню опозиції «порядок — хаос» у слов'янському світогляді присвячено четвертий та сьомий розділи книжки. Автор проводить паралель між слов'янськими уявленнями про «ряд — договір — угоду», з одного боку, та уявленнями про впорядкування хаосу, з другого, і показує, що семантика понять «обміну — угоди» не обмежувалась тільки торговельно-економічними аспектами, але й вбирала в себе світоглядно-ціннісні, космологічні значення. Водночас відносно пізня мирська «угода — договір» принципово відрізняється від архайчної сакральної «угоди», яка ототожнювалась з жертвопринищенням. Через ос-

тання досягався «порятунок» порушеної рівноваги світу, в основу якого покладалася «договірна» жертва. На обрядовому рівні це уявлення маніфестується у слов'янській «будівельній жертві». Крім того, світ «космосу», на відміну від «хаосу», характеризувався як «упорядкований», «свій», «внутрішній». Неабияку роль у його впорядкуванні відігравав антропоморфний код. Світ «порядку» зосереджено навколо єдиного структуроутворюючого принципу — «золотої середини» (у слов'ян — «стовп золотий»), а універсальним символом просторового, часового та динамічного впорядкування космосу виступав символ «світового дерева». У слов'янському світогляді існувала досить складна система позначення (просторово-часового, колірного, поелементного) впорядкованого світу.

Стосовно архайчної онтології автор оригінально експлікує тезу про те, що в уявленні стародавніх слов'ян простір не передує людині як особлива сфера, в якій міститься світ; простір не мислиться без речей. Тому питання про те, що перебуває за межами світу, як і уявлення про абсолютну порожнечу, котра передувала йому, не властиві слов'янському світоглядові. Для стародавнього слов'янина світ кінцевий. Він піддається вимірюванню чуттєво даними мірками (природними та людськими). Складнішою є справа з поняттям часу, яке, з одного боку, потребує більш абстрактного масштабу для свого вимірювання, а з другого — тісніше пов'язане з людською суб'єктивністю. Тому осмислення «великого» часу залежить від конкретно-історичних форм відношення до нього «малого» часу людини як представника певної культурної традиції. «Малий» час людини вимірюється як ряд наочних щаблів, що змінюють один одного: народження — юність — одряхління — смерть. Цей «малий» час — один і той же для «всіх віків і народів».

Традиційно орієнтована слов'янська культура зосереджує увагу на двох моментах цього ряду. По-перше, беззастережно приймається теза про те, що світ погіршується, навіть прямує до своєї загибелі. По-друге, релятивності витлумаченого в такий спосіб буття протиставляється ідея незнищеного, вічного «теперішнього» (образ «змінюваної незмінності»), яким починається і закінчується «великий рік». Цей «спозачасовий» порядок, який сам руйнується і сам поновлюється, виступає вічною і разом з тим динамічною підвалиною світу. Взаємодія «великого» і «малого» часів знімається

в ідеї циклічності, притаманній слов'янському світоглядові. Циклічне сприйняття часу набуває в слов'янському міфологічному комплексі характерних рис: воно конкретизується як міфологема про взаємодію космічної «сили вогню» та вегетативної сили «світового дерева». Колізії їх боротьби-союзу становлять зміст усього циклу календарних слов'янських свят. Загалом же М. В. Попович констатує типологічну схожість слов'янської, близькосхідної та давньогрецької космології.

У п'ятому розділі — «Тіло і дух» — йдеться про слов'янську антропологію. Для дослідження слов'янських поглядів на це питання М. В. Попович звертається до міфології тюркомовних народів з її виразними архаїчними рисами, а також до елементів слов'янського традиційного поховального обряду (третини, дев'ятини, сорочини). Порівняльно-типологічні дані підтверджують слушність припущення про існування у слов'ян уявлень про множинність «душ», а також значущість опозиції «видиме — невидиме». Особливий інтерес становлять уявлення про «душу», яка асоціюється з поняттям людської особистості. Народження цієї «душі» («друге народження») пов'язане з «даруванням імені» та ініціацією. Слов'янське уявлення про «душу» — «особистість» можна розглядати як мікрокосмічну маніфестацію основного космогонічного міфа: через перетворення «космосу» в «хаос» можна інтерпретувати «анти-обряд» обряду ініціації — «зміну образу» покійного, день щезання особистості. Характерно, що зв'язок між «даруванням імені» та космогенезом притаманний ведійській та давньогрецькій традиції (ономатет). У зв'язку з відзначенням паралелізму мікро- та макрокосмічної моделей зацікавлено зауваження автора про принципову «безіменність» світу язичницьких померлих. Функцію зв'язку між світом живих та померлих виконують «свої» предки-гості. М. В. Попович підкреслює вражаючу подібність дав-

ньослов'янських уявлень про «множинність душ» із положенням вчення Арістотеля про існування розумної, чуттєвої та вегетативної душ. Це свідчить на користь індоєвропейського характеру цієї дивінації.

У дослідженні М. В. Поповича, як ми переконались, охоплено досить широке коло реалій давньослов'янської міфології, що, безперечно, є його позитивною рисою. Адже, як показали роботи К. Леві-Стросса, максимальної ефективності дослідження міфологічної свідомості можна досягти лише шляхом розгляду великої кількості, цілого блоку міфологічних значущостей. У цьому разі реконструкція відбувається згідно з самою логікою міфологічної свідомості, для якої характерний «перегук» міфів між собою.

Необхідно відзначити й деякі недоліки рецензованої праці. Так, нам здається, треба було б у кожному конкретному випадку чіткіше сказати, який з методів порівняльного дослідження — генетичний, ареальний чи типологічний — використовує автор. Проте тоді, коли М. В. Попович, наприклад, зауважує, що «яскрава, образна міфологія тої частини індоєвропейців, яка контактувала з культурами Середземного моря, не може бути прямо зіставлена з давньослов'янською по стадіальному принципу» (с. 68), таке уточнення видається зайвим. Адже типологічно-порівняльний аналіз і не потребує стадіального збігу досліджуваних культурних феноменів. До речі, в питаннях космогонії та космології автор спирається саме на давньогрецькі та близькосхідні паралелі.

Новаторський підхід, високий професіоналізм, глибина дослідження, вміння використати останні досягнення гуманітарних наук в галузі вивчення міфології — усе це дає підставу для висновку, що книга М. В. Поповича є вагомим науковим внеском у вивчення світогляду наших предків.

Т. С. ГОЛІЧЕНКО

ВЧИНОК У ПРОЦЕСІ ІСТОРИЧНОГО СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ

Праця В. А. Роменця «Історія психології стародавнього світу і середніх віків»* є

* Роменець В. А. Історія психології стародавнього світу і середніх віків. — К.: Впш-ша школа, 1983. — 416 с.

певною мірою новаторською у висвітленні теорії історико-психологічного процесу. Це передусім стосується визначення головного принципу, що з нього виходить автор у теоретичному осмисленні цього процесу, а са-

ме — інтерпретації вчинку як акту поведінки, в якому фіксується відношення між людиною і світом.

Радянським дослідникам, котрі вивчають проблеми всесвітньої історії психології, добре відомі праці М. Г. Ярошевського, в яких в основу розгляду історії розвитку психологічної думки покладено принцип детермінізму. Велику увагу цій проблемі приділяє також М. С. Роговін. Визнаючи «працюючим» принцип детермінізму, він запропонував інший підхід до аналізу психології: остання осмислюється ним як процес зміни міфологічного, філософського, наукового періодів її розвитку. На відміну від цих двох дослідників, В. А. Роменець обстоює думку про вчинок як центральний пункт періодизації історико-психологічного процесу, адже кожну з психологічних систем можна розглянути під цим кутом зору. За такого підходу провідні поняття тієї чи іншої психологічної системи постають як похідні від категоріальної структури вчинку. При цьому автор не протиставляє свій підхід іншим і не намагається переконати читача в тому, що обраний шлях — єдиний чи найкращий. Можливо, така відсутність методологічного «самоаналізу» авторської позиції зумовлена специфікою жанру — книгу написано насамперед як навчальний посібник.

Пафос історико-психологічного пошуку В. А. Роменця полягає в переконанні, що пізнання людської психіки виходить далеко за межі наукової психології. Зокрема, вигоди останньої до предмета дослідження свідомо чи несвідомо позбавляють можливості виявити буттєві мотивації людських чинків. Авторкладає чимало зусиль, щоб провести читача шляхом постановки і розв'язання центральних проблем психології, показуючи водночас «інсайти» в дослідженні людської психіки в різні історичні періоди. Це і є своєрідною відповіддю В. А. Роменця на історико-психологічну схему М. С. Роговіна, плідність якої безперечна і доведена багатьма дослідженнями. Саме вчинок як принцип аналізу психологічних явищ дає змогу авторові рецензованої монографії знайти новий ракурс розгляду історико-психологічного процесу.

Вчинок як осередок розгляду психології людини не є новою ідеєю. Достатньо звернутись до історії всесвітньої літератури, де вчинок набуває, так би мовити, статусу центральної категорії в розкритті психології героїв, їх морально-етичного образу. Власне, у методологічній функції його можна виявити у працях С. Л. Рубінштейна. У

цій функції вчинок імпліцитно міститься і в історії психології М. Г. Ярошевського.

В. А. Роменець звертається до цього поняття ще в своїй першій книзі («Історія психології», Київ, 1978), де на основі розвитку положень М. Г. Ярошевського обґрунтовує думку, що вчинок може бути визначений в трьох зрізах: на основі образу, мотиву, дії.

Які переваги має даний підхід перед іншими? В. А. Роменець частково відповідає на це запитання, показуючи, як здійснювалось формулювання цього принципу. Вчинок порівняно з іншими психічними феноменами (асоціація, відчуття, сприйняття, свідомість, несвідоме, поведінка та ін.) має високу інтегративність. У процесі його здійснення активізується практично вся психіка людини. Виражаючи найбільш групові сили особи, він дає можливість показати психіку в динаміці, в акті перетворення, в реальній практичній взаємодії зі світом. Хоча психіка так чи інакше виявляється й у відчуттях, і в рефлексорній активності, повноту вираження психічного у вчинку не можна порівняти з будь-яким іншим психічним феноменом.

У рецензованій праці висвітлення історичного розвитку психологічної думки здійснюється з широким використанням культурологічних джерел. Розділ, присвячений міфологічній, або народній, психології, написано на основі численних даних археології, етнографії, мистецтвознавства.

Особливо хотілось би звернути увагу читача на аналіз психологічної думки Стародавньої Індії. Передусім становлять інтерес авторські аналогії між ідеями «Джамапади» — збірника, що входить до буддиського канону, — і діалогами Платона, ранньохристиянськими творами, працями Паскаля, Канта, Тютчева, Рассела, сучасних екзистенціалістів.

Набуває нових рис в інтерпретації В. А. Роменця й антична психологія. У посібнику знаходимо не тільки розгляд моральної дії (вчинку) в епікуреїзмі чи, скажімо, у скептицизмі, але й докладний аналіз ідей Ціцерона, Марка Аврелія, Плотіна.

Говорячи про становлення психології в середні віки, автор відзначає, що психологія у викладі схоластів наближалася до художнього відображення дійсності, «вже відчувався подих ренесансного натхнення» (с. 401). Цей подих натхнення своєрідно передається авторові і помітний на багатьох сторінках книжки, починаючи з аналізу міфологічної свідомості і до останнього параграфа посібника, в якому розгляда-

ються психологічні погляди Данте. Читач має справу з історичним матеріалом, емоційно наснаженим, добре вивченим, написаним на вже майже забутому науково-художньому рівні.

Нові і мало відомі не тільки студентам, але й науковцям, подробиці відшукує автор майже для кожного розділу посібника. Інколи захоплення культурологічними даними навіть перешкоджає проблемно-стильовій єдності, негативно впливаючи на цілісність сприймання концепції вчинку. Але в цілому дослідник дає чітке визначення ситуаційної, мотиваційної та дійової форми вчинку, показує, як розвиток ситуативних відношень (ситуації значення, конфлікту, колізії), мотиваційної структури (моральності як норми поведінки, боротьби мотивів, прийняття рішення на базі суперечностей афекту, інтелекту і волі) виступає на рівні вчинку — як мета, засіб і тактика-стратегія. Проблема особистості, що перебуває сьогодні в центрі уваги психологічної науки, визначається як стратегія вчинку.

Зазначимо, що теоретичні положення, які обстоює В. А. Роменець, мають значення не тільки для курсу всесвітньої історії психології, але й для розв'язання багатьох актуальних проблем загальної психології, психології особи, соціальної психології та ін. Як людина усвідомлює характер своїх учинків? Яким чином регулює свою поведінку? Коли і як починає відчувати себе суб'єктом творчості? Ці та інші питання, важливі для сучасного дослідника, висвітлюються автором самобутньо і нетривіально.

Що таке конфлікт? Позитивну чи негативну роль він відіграє в розвитку людини? Страждання збагачує чи руйнує? Ці питання виникають сьогодні не тільки на сторінках спеціальної літератури, але й у публіцистиці, на сторінках сучасної інтелектуальної прози. Читач знайде в посібнику В. А. Роменця великий матеріал також і з цих гостро актуальних питань. Так, говорячи про психологію Стародавньої Індії, автор простежує дальший розвиток конфліктної ситуації, аналізуючи страждання і звільнення від нього.

Розкриваючи становлення психології в середні віки, В. А. Роменець розвиває загальну ідею, покладену в основу побудови курсу всесвітньої історії психології.

У посібнику вдало розглянуто антропологічний принцип та матеріалістичну тен-

денцію його витлумачення у ранньосередньовічній психології. Як формулює автор, «ранньосередньовічна психологія відкрила для дальшого дослідження приховані досі глибини психічного в їхній приголомшувачій колізійності». Перехідна епоха між рабовласницьким і феодальним суспільством була об'єктивним джерелом «жорстокої психічної напруженості, яка породжувала своєрідні історичні типи особистостей» (с. 376).

Виходячи з осмислення вчинку в історії психології, В. А. Роменець вдається до періодизації розвитку психології як науки. При цьому ситуативний принцип, на його думку, визначає провідні особливості психології в міфологічний, античний і середньовічний періоди. Мотиваційний, згідно із загальною концепцією, охоплює психологію Відродження, XVII ст. і Просвітництва (цього періоду буде присвячено наступний, другий том загальної історії). Принцип дії висвітлюватиме головні зрушення в психології XIX і XX ст. (третій том посібника).

Перша частина курсу всесвітньої історії психології, створена В. А. Роменцем, вигідно відрізняється від відомих досі посібників з погляду змістовності і глибини інтерпретації суто психологічних проблем.

Проте не всі аргументи й висновки В. А. Роменця однаково вдалі й переконливі. Часом аналогії не обґрунтовані належним чином, але і в цьому теж, на нашу думку, полягає цінність даної книжки: вона наштовхує читача на роздуми, викликає бажання полемізувати.

Хотілось би побажати авторові при перевиданні першого тому (який уже тепер є раритетом не тільки через мізерний тираж — 3000 примірників, а й насамперед через те, що відразу став необхідною для студентів і науковців настільною книжкою) та при виданні другої і третьої частин курсу досягти ще послідовнішого поширення вчинкового принципу на всю історію психології. Доцільним видається також критичний виклад поглядів відомих буржуазних історіографів, творча полеміка з вітчизняними істориками психології.

Загалом перша частина історії всесвітньої психології становить важливий внесок у дослідження методологічних та історико-психологічних проблем.

Л. В. СОХАНЬ, Т. М. ТИТАРЕНКО

ВИКРИТТЯ РЕАКЦІЙНО-КОНСЕРВАТИВНОГО БЛОКУ БУРЖУАЗНОЇ ФІЛОСОФІЇ І ФІДЕЇЗМУ

Сьогодні, коли буржуазна філософія і релігійний світогляд зазнають глибокої кризи, особливо наочно виявляється їх давній по- тяг до взаємного зближення і союзу. До- слідженню цього явища присвячена книжка вітчизняних філософів*.

Розгляд поставлених проблем здійснює- ся авторами з широких історичних і мето- дологічних позицій. В сучасних умовах ви- значились три основних напрями взаємо- зближення буржуазної філософії з релігією: відродження і поширення релігійно-філософ- ських систем, які сягають далекого мину- лого; формування нових філософських шкіл, що здійснюють «синтез» філософії, науки і теології; теологізація ідеалістичної філо- софії.

Ідеалістична філософія, зазнаючи розгро- му в боротьбі з діалектичним матеріаліз- мом, вдається до релігії, сподіваючись ви- користати її вплив у боротьбі з науковим світоглядом. За задумом же теологів, іде- алістична філософія покликана зміцнити престиж традиційних форм релігії серед освічених віруючих, а світоглядний релігій- ний монізм має надати сучасній буржуаз- ній філософії цільності, якої їй так бракує.

Автори переконливо показують, що звер- нення адептів релігії до філософії як засобу раціоналізації її апологетики має традицій- ний характер. При цьому «офіційна релігій- на філософія», вбираючи і трансформуючи відповідні ідеї «секуляризованої» ідеалі- стичної філософії, завжди активно викону- вала теологічносистематизуюче і апологе- тичне завдання» (с. 23).

Але сьогодні як офіційна, так і неофіцій- на релігійна філософія зазнали найгострі- шої кризи. Внутрішньо підірваним виявив- ся неомонізм, який претендує на філософ- ське обґрунтування християнського віро- вчення: посилились його суперечності з нео- фіційною неомістською філософією, його компроміси з філософською антрополо- гією, феноменологією та іншими течіями ідеалістичної філософії. Протестантська «лі- беральна теологія», яка виникла як реакція на ідеї просвітництва, піддається запереч- ченню з боку так званої діалектичної тео- логії, або теології кризи, що намагається обґрунтувати віру в одкровення ідеями ек- зистенціалізму. Ідейно розкладена так звана

академічна філософія руського православ'я (с. 717).

Силкуючись подолати кризу, релігійна фі- ло- софія і сама релігія занурюються в неї дедалі глибше. Це чітко виражається в ди- наміці зміни релігійних звернень до філосо- фії, в новаціях, які покликані активізувати релігійний світогляд. Особлива роль у взае- модії релігії і ідеалістичної філософії на- лежить так званій неофіційній релігійній філософії. Багатоманітність притаманних їй напрямів і відтінків — свідчення наполегли- вої роботи, яку здійснюють релігійні апо- логети по інтеграції «досягнень світської філософської думки» з релігією.

Заслуговує на увагу висновок авторів про те, що в сучасному релігійному світогляді «відбувається явне зміщення акцентів з пи- тання, що стосуються картини світу, в га- лузь люднознання» (с. 34). При цьому концептуальна основа союзу релігії і філо- софського антропологізму сьогодні переці- стилася від об'єктивного до суб'єктивного ідеалізму.

У книжці докладно простежується цей поворот у релігійно-філософському теорети- званні й ті впливи, які робив і робить пер- соналізм та екзистенціалізм на модерніст- ські тенденції в сучасній релігійній доктрині. Загальний висновок полягає в тому, що весь модернізм в кінцевому підсумку обер- тається апологією традиційного консерва- тизму і приводить до посилення тієї офі- ційної функції релігійної філософії, яка пов'язана з захистом буржуазного суспіль- ства, котре історично себе зжило.

Велика увага у монографії приділяється критичному аналізу сьогоднішніх спроб роз- в'язання з релігійних позицій питання про співвідношення віри і розуму, віри і науки. Для фідейзму дана проблема трансформу- ється нині в питання про те, як скориста- тися безперечним авторитетом науки (яку він традиційно цював) з метою свого самозбереження. В часи, коли саме наука визнана як еталон достовірного знання, тео- логи відчують особливо гостру потребу в наданні релігійному вченню хоча б ви- димості наукоподібності, в його раціоналіза- ції. З другого боку, вони силкуються за всяку ціну відстояти «право» релігії на «цензуру» наукових положень на тій під- ставі, що лише релігія, мовляв, має монополію на світоглядну істину.

* Критика философской апологии рели- гии.— Наук. думка.— 1985.— 287 с.

Апологети релігії, проголошуючи нині природним «союз віри і розуму», явно ототожують віру як категорію людської духовності з вірою релігійною. Якщо перша справді перебуває з розумом у необхідному, взаємодоповнюючому відношенні, то друга — безумовно з ним несумісна. В цьому перекоонує розгляд у книжці марксистського трактування сутності віри. «Віра, — пишуть автори, — є важливим механізмом не тільки морального, а й соціально-політичного життя» (с. 88). Відзначимо, що в згаданій праці висвітленню даної проблеми потрібно було б приділити більше уваги, хоча б тому, що спекуляція на нібито тотальному запереченні марксизмом всякої віри активно використовується багатьма антимарксистськими концепціями.

У руслі взаємозближення буржуазної філософії і фідейзму активно діють і ірраціоналістичні течії. У книжці найтиповіший зразок змикання ірраціоналістичної філософії з теологією простежується на прикладі сучасного неогавстинізму. Реанімуючи августиніанське уявлення про переживання як основу існування на противагу лізнанню, релігійні апологети прагнуть розв'язати нерозв'язну для релігії проблему, як примусити людину бездумно схвалювати своє становище, незважаючи на антагонізми, суперечності, життєві колізії? Апеляції до духовного відродження особи, до руху «через духовність» до якогось абсолюту широко відкривають шляхи для всілякої мі-

стики. Не випадково, що розквіт неогавстинізму збігається з популярністю так званих нетрадиційних релігій. І цілком закономірний висновок авторів про те, що спроби ірраціонального оновлення релігії нічого не змінюють у соціальній сутності релігії, а лише поглиблюють її корінні світоглядні суперечності (с. 136).

Сучасний фідейзм виявляє безпрецедентну вивертність у спробах пристосування найрізноманітніших течій філософської думки до своїх потреб. Навіть марксистсько-ленінську філософію теологи силкуються використати у бажаному для них напрямі. Автори рецензованої книжки переконливо розкривають абсолютну безпідставність і безперспективність таких спроб.

У рецензованій монографії використовуються численні джерела, частина яких вперше вводиться в науковий обіг. Автори не замикаються на аналізі власне атеїстичних проблем, розглядають їх в широкому контексті соціальних і ідеологічних питань. Особливо важливий висновок про те, що у 80-ті роки в буржуазній ідеології дістав поширення неоконсерватизм, що виявилось і у прагненні філософів-ідеалістів до підтримки релігійного традиціоналізму (с. 272). Це відродження «традиціоналізму» на основі неоконсерватизму ще не дістало достатнього аналізу в нашій літературі, і постановка даної проблеми — заслуга авторів.

Ю. Б. ПИЩИК, М. Ф. РИБАЧУК

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ ЛІТЕРАТУРНО-ХОУДОЖНЬОЇ ЦІННОСТІ

Як зазначається в промові Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на XXXVII з'їзді Комуністичної партії, інших партійних документах, подолання абстрактності й формалізму, що спостерігалися в деяких дослідженнях у галузі суспільствознавства, нерозривно пов'язане з послідовною реалізацією регулятивної і світоглядної функцій марксистсько-ленінської філософії щодо інших суспільних наук. З другого боку, збагачення творчого потенціалу філософської думки неможливе без вивчення особливостей розвитку історичного, літературного процесів та ін. У зв'язку з цим особливого значення набувають теоретичні праці, що перебувають на стику марксистсько-ленін-

ської філософії та інших суспільних наук, розкривають складний характер їх взаємозв'язку і взаємовпливу. Саме в такому ключі виконана монографія О. В. Білого «Літературно-художня цінність»*. Нетрадиційність і актуальність цієї книжки полягає в тому, що автор зосередив свою увагу не тільки на питаннях естетики, як у більшості таких праць, а й на методологічній функції історичного і навіть почасти діалектичного матеріалізму в процесі розгляду складних проблем формування і з'ясування літературно-художньої цінності різних літератур-

* Білий О. В. Літературно-художественная ценность. — Киев : Наук. думка, 1986. — 358 с.

них явищ у межах світового літературного процесу. Даючи характеристику художньої цінності літературних творів різних історичних епох у діапазоні від античності до різних течій сучасної літератури, автор намагається весь час проводити аналіз у контексті формацийної типології, і в основному це йому вдається.

Зокрема, заслуговує на увагу розкриття обмеженості ідеї прогресу в просвітницьких теоріях XVII—XVIII ст., а також у німецькій класичній філософії і якісно відмінного розуміння прогресивного розвитку в марксистсько-ленінській філософії, яке править автору за методологічну основу вивчення ціннісних аспектів світового літературного процесу (с. 40—43). Такий підхід дозволив виявити органічний зв'язок певного конкретно-історичного типу культури з тими прогресивними тенденціями, що втілюються у специфічних за змістом і формою різновидах реалізму в художній літературі.

Розглядаючи літературу як насамперед специфічну галузь виробництва свідомості, О. В. Білий підкреслює органічний зв'язок між мистецтвом і ідеологією, як формами суспільної свідомості певної суспільно-економічної формації (тут він спирається на дослідження відомого фахівця в галузі історичного матеріалізму О. К. Уледова). Так, у монографії переконливо доводиться, що вплив ідеології пануючого експлуататорського класу на літературний процес призводить до негативних явищ у сфері суспільної свідомості — зокрема, до появи стереотипів як елітарної, так і масової культури, що виступають лише зовні протилежними сторонами викривленого світосприймання.

Виробництво свідомості розглядається у монографії і як специфічна форма духовного виробництва в його взаємодії з виробництвом матеріальним, а такий підхід пов'язаний з висвітленням літературно-художньої цінності в широкому світоглядному контексті. Цілком слушно автор підкреслює активний характер відображення суспільною свідомістю суспільного буття, що виявляється певною мірою у випереджувачій функції духовного виробництва стосовно матеріального. Це дозволяє здійснити вивчення літературного процесу з боку активної зворотної дії надбудови на економічній базис, дослідити активне відображення суспільного буття у формах художнього передбачення майбутнього.

Під час розгляду впливу літератури

соціалістичного реалізму на формування комуністичного світогляду в центрі уваги автора перебуває проблема вироблення естетичного ідеалу. Виявлення критеріїв естетичної цінності художніх творів стає можливим завдяки аналізу понять «ідеал», «переживання», «цілепокладання» у їх методологічній функції (тут О. В. Білий спирається, зокрема, на результати вивчення світоглядної проблематики, опубліковані в працях В. І. Шинкарука, В. П. Іванова, О. І. Яценка, В. І. Мазепи та ін.).

Критичний аналіз ставлення А. Бергсона, Х. Ортеги-і-Гассета, а також Т. Іглтона, Л. Алтюсера, П. Машерей та інших представників буржуазної філософії до проблеми літературної цінності дозволяє автору глибше розкрити принципову методологічну неспроможність їх поглядів на розвиток мистецтва і літератури. Хибним поглядом на досліджувані проблеми О. В. Білий протиставляє прогресивну традицію формування реалістичного напрямку в літературі, що дістала відображення в художніх і літературознавчих творах представників вітчизняної і світової літератури — Ф. Прокоповича, О. С. Пушкіна, Лесі Українки, І. Франка, Й. Гете, Г. Гауптмана, Г. Гессе, Т. Манна. Проте, аналізуючи численні праці з філософії, мистецтвознавства, естетики, автор інколи захоплюється реферативним викладом змісту відомих творів, скажімо «Феноменології духу» Гегеля, недостатньо пов'язуючи цей переказ з досліджуваною проблемою (що почасти можна пояснити тим, що монографія розрахована на широкое коло читачів, не завжди належної мірою знайомих з історією філософії). Часті екскурси в опис поглядів тих чи інших учених зменшують структурну цілісність монографії, призводячи до певної фрагментарності у викладі авторської концепції. Трапляються і неточності у філософській оцінці окремих наукових питань. Скажімо, розглядаючи специфіку соціального часу у зв'язку з проблемами соціального передбачення, О. В. Білий критикує концепції часу, притаманні домарксистській філософії, але чомусь протиставляє їм лише трактування соціального часу в діалектичному матеріалізмі (с. 306), хоча проблема визначення особливостей соціального часу передбачає насамперед реалізацію методологічної функції історичного матеріалізму. І взагалі тут має йтися про якісну відмінність усієї марксистсько-ленінської філософії.

Загалом монографія порушує малорозроблені і надзвичайно актуальні питання формування літературно-художньої цінності і буде корисною для багатьох спеціалістів з літературознавства, естетики, діалектичного та історичного матеріалізм-

му, критики буржуазної філософії, а також для викладачів, аспірантів і студентів гуманітарних факультетів.

В. П. МИХАЛЬОВ, О. О. ШМОРГУН

ДУХОВНІ ГОРИЗОНТИ МИСТЕЦТВА

Колективна монографія «Мистецтво у світі духовної культури», підготовлена в Інституті філософії АН УРСР, присвячена дослідженню актуальних проблем зростаючої ролі мистецтва в культурному житті соціалістичного суспільства, у створенні духовного клімату суспільства. Книжка написана на стику культурологічного і естетичного підходів до аналізу мистецтва.

Методологічно конструктивним для неї є розділ «Духовна культура — людина — мистецтво» (В. І. Шинкарук), де визначаються основоположні чинники людствотворчої функції художньої культури, а також ключові для даного дослідження категорії — світогляд, світосприйняття, світовідношення, духовні почуття, переживання, ідеал, які дозволяють розглянути поставлену проблему в широкому філософському і соціальному контексті. Тут висувуються цікаві і плідні ідеї щодо продукування мистецтвом певних типів світоглядного відношення до дійсності, щодо принципу загальної культурної цілісності — принципу єдності істини, добра і краси.

З теоретико-методологічного боку досить важливий розгорнутий критичний аналіз тенденцій, що побутують в естетичній науці, — «пангносеологізму» і «емотивізму», абсолютизації окремих аспектів багатогранної діяльності мистецтва. У розділі «Мистецтво як спосіб духовно-практичного освоєння світу» (К. П. Шудря) автор дає цим дискусійним питанням свою наукову інтерпретацію та здійснює концептуальний аналіз сутнісних потенцій мистецтва, враховуючи його цілісний досвід. Дослідження природи мистецтва і його різних аспектів (гносеологічного, аксіологічного і проектно-прогностичного) ґрунтується на принципі діяльності, глибокому теоретичному

розгляді категорій «практично-духовне освоєння» і «досвід».

Через проблематику планетарного, «космічного» світосприйняття у книжці здійснюється перехід до аналізу культуротворчої функції мистецтва в системі цивілізації (С. О. Завадський, Л. І. Новикова). Тут розроблена теоретична модель мистецтва, спільна для всіх культурно-історичних типів цивілізації, поданий субстанціональний інваріант мистецтва як «співбуття буття» (термінологія М. М. Бахтіна). В ньому одночасно фіксується і відображається і буттєва природа мистецтва як самоосмислення і як культурної автономії. На широкому історико-художньому матеріалі автори розкривають єдність функціональності й дисфункціональності мистецтва у трьох основних типах цивілізації («стаціонарному», «адаптивному» і «динамічному»), детермінованих характером відношення цивілізації до культури. Віддаючи належне цікавій і обґрунтованій типологізації, відзначимо, однак, що в ній не чітко виділяються основні ознаки комуністичної цивілізації, яка належить до «динамічного» типу.

Особлива увага приділена у праці взаємозв'язку мистецтва і світогляду. Розглядаючи цю проблему, В. І. Мазепа виділяє змістові моменти світогляду як специфічного духовного утворення, розкриває здатність мистецтва до художнього узагальнення. Світогляд характеризується як інтегратор усіх форм духовного освоєння світу і виховання людини, духовний підсумок усього процесу соціалізації особи.

Світоглядна проблематика мистецтва плідно осмислюється і в розділі «Мистецтво і практична свідомість» (А. С. Молчанова) у контексті «емпірики свідомості», природи художніх універсалій, специфіки мистецтва як «метаемпіричної системи», через філософсько-методологічний і естетичний аналіз категорії «досвід», у якій

* Искусство в мире духовной культуры / Отв. ред. Е. П. Шудря. — Киев: Наук. думка, 1985. — 239 с.

знімається абстрактна протилежність свідомості й діяльності, знання і почуття. Хотілось би тільки, щоб ідеї ці не лишалися на «заметодологізованому рівні», а виходили в живу практику соціального функціонування мистецтва.

У книжці розкриваються і такі проблеми мистецтва, як діалектика національного і інтернаціонального в художній культурі суспільства, співвідношення мистецтва і моралі, мистецтва і науки. В аналізі системи «мистецтво — наука — культура» Т. А. Полякова виділяє таку соціокультурну основу їх єдності, як історичний тип світовідношення.

У розділі «Мистецтво як самореалізація людини» (В. А. Малахов, Т. О. Чайка) осмислюється специфіка духовного саморозкриття людини в культурі. Гранічною межею художніх аспектів самореалізації стає вся цілісність людського світовідношення. Аналізується три рівні самореалізації людської сутності в мистецтві: як суб'єкта діяльності (через ідеал), як суб'єкта культури (через цінності) і як носія певних суспільних устремлінь (через мрію). Тим самим обгрунтовується інтерес мистецтва до повноти людського світовідношення, до смислоутворюючих начал культурного буття.

Конкретизація цих ідей здійснюється в розділі «Формування ціннісних орієнтацій особи засобами мистецтва» (Р. П. Шульга). Автор звертається до актуальної проблеми підвищення соціальної дієвості мистецтва, що безпосередньо впливає на таку важливу сьогодні «інтенсифікацію духу», єднання індивіда з соціумом. Шкода тільки, що не розглянуті «механізми» дії мистецтва на духовні компоненти особистісної структури людини. Це могло б поглибити дослідження поставленої проблеми.

У ході розгляду механізмів впливу різновидів мистецтва на художній розвиток особи (В. П. Михальов) обгрунтовується діяльнісний, «технологічний» підхід у прилученні до художньої культури. Однак лишається незрозумілим співвідношення між

універсальною формою спілкування з мистецтвом (переживання) і специфічними здібностями до того чи іншого різновиду (обдарованість). Не зрозуміла і позиція автора у визначенні естетичної здатності (як «генералізованої» або як спеціальної?).

Співвідношенню масового і особистісного в самодіяльній художній творчості присвячений розділ, написаний В. С. Федорук. Розділ цікавий обговоренням ряду актуальних проблем (в тому числі, доступності мистецтва, співвідношення виробництва і споживання в мистецтві, підвищення культури використання вільного часу та ін.). На основі критики «духовного споживачтва» обгрунтовується культуротворча функція масової художньої творчості, її роль у розвитку духовного потенціалу особи.

Духовно-перетворюючий потенціал мистецтва, його прогностичні можливості досліджуються в четвертому розділі (К. П. Шудря). Розкривається проблема соціальної дієвості мистецтва, його виховної ефективності, прогнозування і управління. Бачення горизонтів мистецтва дозволяє побудувати програму його духовно-практичного впливу як на суспільство, так і на особу. В мистецтві автор бачить «пам'ять» і «проект» культури, її самосвідомість і фактор завбачення.

Багатоманітність дослідницьких проблем і чисельність авторського колективу зумовили неминучі в таких випадках труднощі і упущення. Це, з одного боку, повтори у визначенні окремих методологічних позицій і категорій, а з другого — відсутність деяких важливих для такого дослідження лейтмотивів, наприклад аналізу проблеми людини.

Загалом же монографії «Мистецтво у світі духовної культури» притаманний пошуковий характер, високий ідейно-теоретичний, професіональний рівень. Дослідження характеризується світоглядною чіткістю, високою методологічною дисципліною думки, практичною спрямованістю.

СТИМУЛ ХУДОЖНЬОГО РОЗВИТКУ

Нова праця О. М. Семашка «Соціально-естетичні проблеми розвитку художніх побудов», випущена видавництвом «Вища школа» (Київ; Одеса, 1985), становить значний інтерес. Автор зробив спробу розкрити методологічні основи вивчення суспільних потреб; дає своє розуміння такого важливого компонента художньої свідомості, як художня потреба; показує панораму функціонування художніх потреб, реалізації художніх запитів і інтересів людей на індивідуальному рівні і в системі соціуму.

У монографії приваблює насамперед намагання подати нову структуру системи художньої культури, відмінної від побудов, уже наявних у філософсько-естетичній літературі (М. С. Каган, Л. Н. Коган та ін.). Ця система складається з трьох пов'язаних між собою підсистем — «художнє виробництво — художня потреба — художнє споживання». Художня потреба, за думкою автора, виконує інтегративну системоорганізуючу функцію; системоутворююча функція лишається за художнім виробництвом. Водночас О. М. Семашко розглядає художню потребу як соціальну, детерміновану «різноманітними соціальними відносинами і установами, що мають на меті свої особливі потреби і цілі щодо мистецтва» (с. 38). Панорамне бачення проблеми сприяє з'ясуванню специфіки художньої потреби, співвідношення художнього з іншими соціальними явищами.

У системі художньої культури роль художньої потреби не обмежується, на думку автора, лише тим, що вона є імпульсом до створення художніх цінностей; художня потреба виступає джерелом освоєння і споживання художніх цінностей (с. 42).

На жаль, не всі частини книжки рівноцінні щодо змісту. Це пояснюється головним чином надто великою кількістю проблем, які, перепрещуючись, поєднуються в

темі дослідження: філософські (онтологічного і гносеологічного характеру), естетичні, проблеми загальної соціології і соціології спеціальної (соціології мистецтва), а також ті, що стосуються психології, мистецтвознавства та ін.

У розділах, де йдеться про мистця як суб'єкта художніх потреб і художнього виробництва, а також про художні потреби публіки, способи їх задоволення і розвитку, використано результати конкретно-соціологічного дослідження, проведеного в 1976—1980 рр. соціологічною лабораторією Запорізького індустріального інституту при сприянні Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, лабораторії вивчення і організації творчих процесів Міністерства культури УРСР, окремих спеціалістів Київського університету і Київської консерваторії. На конкретному матеріалі показані особливості художньої творчості, залежність результатів роботи мистця від його обдарованості, а також від визнання спеціалістів (як носіїв художньої оцінки) і публіки та ін.

Дані соціологічних досліджень, здійснених у 70-х — на початку 80-х років у Запорізькій і Дніпропетровській областях, дозволили авторові проаналізувати потребнісні установки реципієнтів у галузі мистецтва, ієрархії функцій мистецтва в системі цінностей художньої публіки, місце художньої потреби в повсякденному житті такої соціальної групи, як молоді робітники, виявити орієнтації масового реципієнта на окремі різновиди мистецтва, форми проведення дозвілля молоді.

Книжка О. М. Семашка поєднує філософські узагальнення з осмисленням конкретних проблем розвитку духовної культури сучасного соціалістичного суспільства.

В. О. САЛЄВ

S. T. STEGAREV. D. Z. Manuilsky about Problem of War and Peace

The problem of war, peace and proletarian revolution acquires a particular urgency in the modern epoch of historical global opposition of progress and reaction, of socialism and imperialism, of peace and war. An acute ideological struggle has been developed around it. Works, reports and papers on the problems of war, peace and proletarian revolution by D. Z. Manuilsky, an outstanding figure of the CPSU, international communist movement, determined fighter for peace, which has played an important role in propagation and defence of the Marxist-Leninist theory, in education and unification of the international proletariat, all peace-loving forces, are still valuable at present. They are important not only for deep understanding of the problem of the war, peace and proletarian revolution correlation, but also for development of scientifically substantiated position in relation to wars, active and reasonable struggle against bourgeois and opportunist falsifications of the problem in question.

I. M. POPOVA. Reorganization in the Sociological Science

Impressions and considerations concerning the process of reorganization in the social science are reported in the notes of the participant of the Plenum of the Soviet Sociological Association management board (November, 1986).

T. N. RUDNITSKAYA. A Team Form of the Labour Organization

Analysis of the problems concerning formation of the professionally significant qualities of personality of the team-leaders who work by the team-wide contract with payment according to the final result reveals main tendencies in the change of business and personal qualities of the team-leader and their effect on the labour efficiency of the body of workers. A standard model of the team-leader personality as well as empirical models of the personality of particular team-leaders are specified by the content and character of the labour conditions of the production process organization, sociodemographical peculiarities of the team body. Analysis of the differences between standard and empirical models of personal qualities of team-leaders permits optimization in selection and training of team-leaders.

V. G. TABACHKOVSKY. Integrity Principle in Cognition and Weltanschauung Consciousness

The integrity principle, one of the most important regulatives of cognition, is disclosed for its Weltanschauung conditionality.

The given regulative is considered not only as a principle for organization of subject content of the cognition but also as a principle for organization of subject content of the consciousness. Moreover it is a specific regulative of the man's practice itself. Therefore the initial point from where a cognitive assimilation of the reality begins is not a certain variety without integrity but a specific integrity in the variety — an intention on integrity, a "prototype" of such an integrity which is an intellectual expression of integrity of the human way of existence itself, social-historical practice. The above intention comes forward first at the prereflexive level — as a kind of precept (in such a sense of the latter which is developed by modern psychological theory of precept, in particular, as applied to such regulatives of human activity as semantic precepts).

V. I. KUPTSOV, V. N. SVINTSITSKY. Significance of Philosophic Ideas in the Natural-Scientific Cognition

The complex-mediate character of the functioning of philosophic ideas relative to natural-scientific cognition stipulates the necessity to consider them in the general context of historical and cultural premises of science. An interest to this problem is actualized at present as a result of the change in the social status of science, in particular, with its transformation into a direct productive force and a powerful nature-remaking factor.

ROMENETS A. V. Grigory Skovoroda and the Problem of Human Self-Knowledge: Traditions and Innovations

The theory of human self-knowledge developed by G. S. Skovoroda is based on the philosophical-psychological tradition of both western Europe (beginning from Socrates) and Greek-Byzantine accepted by home intellectual culture, assimilates its positive content, methodology, objectives. The idea of self-knowledge in the intellectual heritage of G. S. Skovoroda is in the limelight of all his Weltanschauung interests, a practical aim of all his life. Problems of the self-knowledge theory cover, according to G. S. Skovoroda, problems of motivational choice and self-determination of the man in life, "affinity of the activity", sense and art of life. The idea of self-knowledge is disclosed by the thinker through the man's attitude of the sensuous world, to the world intellectually comprehended both rationally and practically-morally. Skovoroda developed a conception of the finding by man of higher values and profound experience of the fullness of his being by means of self-knowledge. The presence of such an experience serves as a criterion which points to the unity of individual, human and being in the man.

V. P. ZHIZHCENKO. Comparative Analysis of the G. S. Skovoroda and R. Owen Views

The paper is devoted to a comparative analysis of ideas on labour of G. S. Skovoroda, the Ukrainian philosopher and R. Owen, the English socialist-utopist. In spite of their belonging to different countries and epochs a number of analogous moments are revealed in their understanding of the above problem. These moments concern interpretation of labour as a source of human happiness and social well-being, understanding of the significance of the social division of labour in the development of man, other social and ethical problems of the labour activity.

A. K. SHEVCHENKO. Logic-Gnosiological Sense of Categories in Aesthetics

Analysis of the logic-gnosiological sense of categories in aesthetics, their common features and peculiar differences both from categories of philosophy and general science and from those of culture is one of the most important theoretical problems of the aesthetic science. A strict differentiation of levels of distinguished categories different in their logic-gnosiological status: aesthetic categories which are an inseparable part of the general weltanschauung universals of culture ("beautiful", "sublime", "ugly", "harmony", etc.), aesthetic categories which are fundamental prerequisites of perception, understanding and comprehension of the work of art and, finally, general science categories of art disciplines ("art creative activity", "image", "method and style", etc.) — is the most important condition for further development of the problem of categories in the aesthetic science.

I. V. POLYAKOV. From the History of Development of Philosophical Ideas in the Ukraine

The book "From the History of Development of Philosophical Ideas in the Ukraine in the Late 16th and the First Third of 17th Centuries" by I. V. Paslavsky is an interesting and original study devoted to the analysis of the philosophical thinking style development in the home spiritual culture in the final period of the Ukrainian nationality formation. The indubitable service of the author consists in that he managed to show not only typical features of philosophy of I. Vyshensky, V. Surazhsky, K.-T. Stavrovetsky, Zizaniev brothers and other home thinkers and men of culture of that time but also unique cultural-historical and national peculiarities of their outlook as well as to disclose a character of perception and revision of the Renaissance-Reformation ideology by them. Alongside a number of items in the author's conception are disputable. It concerns a crisis of the whole insufficiently differentiated consideration of neoplatonism by the author (as well as pantheism associated with it) as a basis which gave rise to the Renaissance-humanistic ideas in the Ukraine. It also concerns interpretation in the book of the notion of rationalism as a methodological basis for development of the Reformation ideology. The paper contains polemics with the author on the above problems and on those methodological problems on study of history of the home spiritual culture proceeding from them.

МІКРОРЕФЕРАТИ

ПРИЗМОВА МОДЕЛЬ ФАЙНА ДЛЯ КОРЕЛЯЦІЇ У КВАНТОВІЙ СТАТИСТИЦІ

W. D. Sharp, N. Shanks. Finès prism model for quantum correlation statistics
Philosophy of Science.— 1985.—52.—P. 538—564.

Полемічна стаття стосовно проблеми «прихованих змінних» (проблеми локальності) у квантовій механіці.

У 1964 р. Д. Белл, виходячи з припущення, що спостереження у квантовій механіці детермінуються деякою прихованою змінною X , отримав ряд нерівностей (нерівності Белла) для імовірностей (у тому числі й сумісних) вимірюваних величин і продемонстрував, що квантова статистика їм не задовольняє. В 1974 р. Клаузер та Хорн (Clauser J., Horne M.) дістали ряд нових нерівностей, які були перевірені експериментально, але в рамках похибки експерименту результати квантової статистики їм не суперечили. В 1982 р. Аспект, Далібар, Роджерс (Aspect A., Dalibard J., Rogers G.) експериментально спростували статистичні висновки локальних теорій і підтвердили індетерміністичні висновки квантової механіки (такі дослідження часто називають «експериментальною метафізикою»).

У зв'язку з цим 1982 року А. Файн запропонував так звану призмову модель квантової статистики, котра, як він гадав, була локальною та детерміністичною. Основна ідея моделі: на відміну від традиційних локальних моделей, де квантово-

механічні величини спостереження розглядаються як вимірні функції відносно простору прихованої змінної, тобто як випадкові змінні, Файн розглядає ці кількості як часткові функції. З цього випливає, що двом некомутуючим величинам спостереження A та B можна співставити випадкові змінні a та b , області визначення яких не перетинаються.

Автори спростовують твердження Файна щодо локальності та детерміністичності його моделі, яка, на їх думку, є моделлю *ad hoc*. По-перше, якщо змінити експериментальну ситуацію, то змінні в моделі не будуть локальними. По-друге, якщо припустити детермінованість експерименту щодо усіх можливих рівнів фону аналізаторів, то, виходячи з моделі, ми отримаємо 100-процентний рівень похибки експерименту. Отже, цю модель не можна розглядати (як того хотів Файн) як схему аналізу статистики експерименту.

Видається цікавим той факт, що проста ідея частковості в призмовій моделі дає змогу імітувати квантову статистику; на цій же ідеї ґрунтується теорія істинності Кріпке в логічній семантиці та ситуаційній семантиці Барвайса — Перрі.

В. Я. ОМЕЛЬЯНЧИК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор)	В. М. НІЧИК
В. Г. АНТОНЕНКО	О. С. ОНИЩЕНКО
В. Л. ВАСИЛЕНКО	В. С. ПАЗЕНОК
В. І. ВОЛОВИЧ	М. О. ПАРНЮК
І. П. ГОЛОВАХА	Я. Б. ПОПОВА (відповідальний секретар)
А. Т. ГОРДІЄНКО	М. В. ПОПОВИЧ
В. І. ДАНИЛЕНКО	Ю. Д. ПРИЛЮК (заступник головного редактора)
В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО	В. М. СВІНЦІЦЬКИЙ
В. П. ІВАНОВ	Л. В. СОХАНЬ
В. І. КУЦЕНКО	В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ
Б. О. ЛОБОВИК	В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО
В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ	
І. Ф. НАДОЛЬНИЙ	

Редакція журналу

Завідуючі відділами:

І. В. Бойченко	— історичний матеріалізм
В. О. Звіглянич	— діалектичний матеріалізм, методологія науки
С. М. Іващенко	— логіка, філософські питання природознавства, естетика
Ю. А. Іщенко	— науковий комунізм, соціальна психологія
С. О. Кошарний	— історія філософії, критика буржуазної ідеології, релігієзнавство
С. Л. Лавриченко	— конкретна соціологія, етика, питання контрпропаганди, атеїзм

Наукові редактори:

І. В. Бойченко, С. О. Васильев, Н. Б. Вяткіна, В. О. Звіглянич

Редактори:

Т. С. Громова, Л. Г. Малишевська

Адреса редакції: 252001, Київ 1, Героїв революції, 4.

Телефони: 228-39-78, 228-48-55.

Художній редактор А. С. Заєць
Технічний редактор Л. М. Кравченко
Коректор О. Ю. Губа

Здано до набору 04.03.87. Підп. до друку 22.04.87. БФ 23570. Формат 70×108/16. Папір друку № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 10,5. Ум. фарбо-відб. 11,0. Обл.-вид. арк. 11,75. Тираж 1250 пр. Зам. 0-32.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, Леніна, 19

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 3, МАЙ—ИЮНЬ, 1987. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит 1 раз в 2 месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев революции, 4. Журнальное производство РПО «Полиграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19

До уваги читачів, бібліотек та наукових організацій!

ЧЕРЕЗ МАГАЗИН «КНИГА—ПОШТОЮ» ВИ МОЖЕТЕ ПРИДБАТИ ПІСЛЯПЛАТОЮ ТАКІ КНИГИ ВИДАВНИЦТВА «НАУКА»:

ДИАЛЕКТИКА ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ. — М., 1981.—365 с.—2 р. 30 к.—15 экз.

ДИАЛЕКТИКА ОБЪЕКТИВНОГО И СУБЪЕКТИВНОГО В ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ И СОЦИАЛЬНОМ ПОЗНАНИИ. — Л., 1986.—212 с.—1 р. 30 к.—18 экз.

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ БУДДИЗМА. СТРАНЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ. — Новосибирск, 1986.—122 с.—60 к.—80 экз.

КАРПОВИЧ В. Н. ТЕРМИНЫ В СТРУКТУРЕ ТЕОРИЙ. ЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ. — Новосибирск, 1978.—126 с.—70 к.—12 экз.

ЛЕНИНСКОЕ ФИЛОСОФСКОЕ НАСЛЕДИЕ И СОВРЕМЕННАЯ ФИЗИКА. — М., 1981. — 571 с.—3 р.—35 экз.

СИСТЕМНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ. Ежегодник.—1985. М., 1986.—359 с.—2 р. 50 к.—50 экз.

ФИЛОСОФИЯ И ИСТОРИЯ КУЛЬТУРЫ (XVII ВСЕМИРНЫЙ ФИЛОСОФСКИЙ КОНГРЕСС: ПРОБЛЕМЫ, ДИСКУССИИ, СУЖДЕНИЯ). — М., 1987.—334 с.—2 р. 90 к.—43 экз.

ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВАНИЯ НАУЧНОЙ ТЕОРИИ. — Новосибирск, 1985.—1 р. 90 к.—20 экз.

ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ГИПОТЕЗЫ СВЕРХСВЕТОВЫХ СКОРОСТЕЙ. — М., 1986.—156 с.—1 р. 10 к.—20 экз.

ХАНИН Д. М. ИСКУССТВО КАК ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ЭСТЕТИКЕ АРИСТОТЕЛЯ. — М., 1986.—173 с.—55 к.—50 экз.

МОРАЛЬ : СОЗНАНИЕ И ПОВЕДЕНИЕ. — М., 1986.—207 с.—1 р. 30 к.—60 экз.

РЕЛИГИИ МИРА. — М., 1986.—297 с.—1 р. 70 к.—500 экз.

ЗАМОВЛЕННЯ НАПРАВЛЯЙТЕ ЗА АДРЕСОЮ:

252030 КИЇВ 30, ВУЛ. ПИРОГОВА, 4. МАГАЗИН «КНИГА—ПОШТОЮ»,
ТЕЛЕФОН МАГАЗИНУ: 224-12-91.

ПОСПІШАЙТЕ! НАВЕДЕНІ НАМИ ДАНІ ЩОДО КІЛЬКОСТІ НАЯВНИХ ПРИМІРНИКІВ—
ЗА СТАНОМ НА 1 БЕРЕЗНЯ 1987 Р.

ІХ МОЖУТЬ ПРИДБАТИ ІНШІ!